

*Darko Karačić
Tamara Banjeglav
Nataša Govedarica*

RE:VIZIJA PROŠLOSTI

Politike sjećanja u Bosni i
Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji
od 1990. godine

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

ACIPS
Association Alumni of the Centre for
Interdisciplinary Postgraduate Studies

Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica

RE:VIZIJA PROŠLOSTI
SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U BOSNI I HERCEGOVINI,
HRVATSKOJ I SRBIJI OD 1990. GODINE

Sarajevo, 2012.

Naslov: RE: VIZIJA PROŠLOSTI,
SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U BOSNI I HERCEGOVINI,
HRVATSKOJ I SRBIJI OD 1990. GODINE

Autori: Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica

Izdavači: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne
postdiplomske studije (ACIPS)
Zmaja od Bosne 8
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +387 (0)33 205 383
E-mail: acips@acips.ba
www.acips.ba

Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
Kupreška 20
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +387 (0)33 722-010
E-mail: fes@fes.ba
www.fes.ba

Za izdavača: Lajla Zaimović Kurtović
Dr. Paul Pasch

Lektura: Zinaida Lakić

DTP: Filip Andronik

Stavovi, mišljenja i zaključci izraženi u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftung.

Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji

Sva prava pridržana od strane: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Darko Karačić
Tamara Banjeglav
Nataša Govedarica

RE:VIZIJA PROŠLOSTI

Službene politike sjećanja u
Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj
i Srbiji od 1990. godine

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

ACIPS
Association Alumni of the Centre for
Interdisciplinary Postgraduate Studies

Sarajevo, 2012.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
ZAHVALE	15

Darko Karačić

OD PROMOVIRANJA ZAJEDNIŠTVA DO KREIRANJA PODJELA

Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini

nakon 1990. godine	17
MJESTA SJEĆANJA NA PARTIZANE NAKON 1990. GODINE	26
AKTERI POLITIKA SJEĆANJA I DINAMIKE KOMEMORATIVNIH PRAKSI	45
SLUČAJ SPOMEN-PODRUČJA TJENTIŠTE	69
ZAKLJUČAK	76
BIBLIOGRAFIJA	78

Tamara Banjeglav

SJEĆANJE NA RAT ILI RAT SJEĆANJA?

Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj

od 1990. godine do danas	91
UVOD	93
TKO, KAKO I ČEGA SE SJEĆA? SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U HRVATSKOJ 1990-ih GODINA	95
PROMJENE U JAVNIM KOMEMORACIJAMA DOGAĐAJA IZ DRUGOG SVJETSKOG RATA ZA VRIJEME 1990-ih GODINA	103

SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U HRVATSKOJ NAKON 1990-ih GODINA: PRIBLIŽAVANJE EUROPSKIM STANDARDIMA I POLITIKAMA SJEĆANJA.....	110
OBNOVE SPOMENIKA I SPOMEN-PODRUČJA IZ DRUGOG SVJETSKOG RATA I O ŽRTVAMA I POBJEDNICIMA:	
SJEĆANJE NA DOMOVINSKI RAT KROZ IZGRADNJU SPOMENIKA I SPOMEN- OBILJEŽJA	124
PROSLAVA VOJNO-REDARSTVENE AKCIJE 'OLUJA' KAO PRIMJER SELEKTIVNOG SJEĆANJA NA RAT	144
ZAKLJUČAK	150
BIBLIOGRAFIJA	154

Nataša Govedarica

ZEMLJA NESIGURNE PROŠLOSTI

Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godina.....	163
UVOD	165
POLITIKA SEĆANJA U ŠIREM DRUŠTVENOM KONTEKSTU TOKOM PERIODA 1991-2011. U SRBIJI	168
Pojmovna i teorijska osnova	168
Hronološki pregled	171
Prvi nulti čas, godina 1989/90.....	172
Drugi nulti čas, 2000. godina	174
Izazivači nelagode.....	178
Bez dubinskih promena, uprkos demokratizaciji Srbije	180
ANTIFAŠIZAM – NACIONALIZOVAN, OSPORAVAN, ZABORAVLJAN, INSTRUMENTALIZOVAN.....	181
Miloševićeva era i odnos prema antifašističkoj tradiciji	183
Ulice naših dana	185
(Ne)slavni datumi	192
Novi, stari glasovi.....	197
Ko odlučuje o kalendaru državnih praznika?	201
Paradigmatični primer	204

SEĆANJA NA NOVE RATOVE – I DALJE BEZ NULTOG ČASA	206
Zavera ćutanja	208
Kultura poricanja	211
Relativizacija i normalizacija	216
"Ta teška strana reč genocid"	227
Umesto zaključka.....	232
BIBLIOGRAFIJA	235

*to je moja rijeka
u ratu, crta razgraničenja dvije strane svijeta
berlinski zid sa milijardu kapljica
koji smo sagradili u babilonskim stražarskim noćima
iz sve snage žudeći da ga razbijemo*

Faruk Šehić, "Una"

Pisati o sjećanju i društvenom pamćenju u regionu, odnosno u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, znači pisati o ratovima koji su, i pored svih naznačenih i ucrtanih podjela, ipak najsnažniji zajednički nazivnici naših života. U godini u kojoj objavljujemo ovu publikaciju navršava se dvadeset godina od početka rata u Bosni i Hercegovini, odnosno dvadeset i jedna godina od raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i početka ratova na ovim prostorima.

Vrijeme ratno i vrijeme poslijeratno trajno su oblikovali tlo regiona, ucrtali geografske i mentalne mape u svjedocima vremena – ljudima koji su danas, ideološki gledano, dvadesetjednogodišnjaci s konfuznim predstavama o onome što su bili prije. Upravo ti diskontinuiteti, ta pozicija između ličnog i historijskog vremena, ličnih sjećanja i društvenog pamćenja, predstavljali su snažan motiv da se istraže procesi kreiranja društvenog pamćenja u regionu, dinamika pamćenja, kao i komunikacija između različitih aktera. Posvećenost ciljevima istraživanja i marljiv rad naših mladih istraživača rezultirali su tekstovima koji daju obuhvatan prikaz odnosa prema prošlosti, odnosno službenim politikama sjećanja u zemljama koje su u fokusu ove istraživačke studije (Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija). Istovremeno,

istraživanja objedinjena u ovoj studiji otvaraju vrlo važna pitanja ne samo za društva kojima se bave nego i za sve one pojedince koji pokušavaju artikulirati i razumjeti rat i ratne događaje, kao i načine na koje se reflektiraju na pojedinačnu i kolektivnu svijest i oblikuju naše živote. Jedan od doprinosa ove studije je i otvaranje (ne)sigurnog prolaza iz dnevnopolitičkih tumačenja stvarnosti odnosno sadašnjosti i prošlosti koje živimo. Shvaćanje sjećanja i pamćenja kao procesa (ličnih i društvenih) prvi je korak u razumijevanju načina na koji se konstruiraju, kao i mogućnosti manipuliranja tim snažnim društvenim procesima.

Promjene u društvenim i političkim kontekstima su konsekventno donijele i promjene u odnosu prema prošlosti, što je vrlo slikovito prikazano u primjeru svih triju studija. Tako ćemo, čitajući o primjerima i praksama sjećanja u posljednja dva desetljeća, primijetiti da postoji snažna poveznica između sva tri konteksta, a to je stalna potreba za stvaranjem novih službenih politika sjećanja (i zaboravljanja), potreba za redefiniranjem prošlosti, što se najbolje očitava u odnosima prema antifašističkom naslijeđu i tumačenjima partizanskog pokreta. Brisanje datuma iz kalendara državnih praznika, paralelne komemoracije na istim mjestima sjećanja s potpuno različitim tumačenjima simbolike mjesta, nasilno uništavanje odnosno nemaran odnos prema spomenicima/mjestima sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu (NOB), promjene naziva ulica i gradova samo su neki od primjera snažnih i često kontradiktornih promjena u geografskoj i mentalnoj arhitekturi regiona u posljednja dva desetljeća.

Simbolično kretanje postjugoslavenskih republika od zvijezde do zvijezda ima za posljedicu podjelu historijskog vremena na podobno i nepodobno, čime se u periodu 1990-ih toleriralo, a u nekim slučajevima nažalost i dalje

tolerira, aktivno i/ili pasivno uništavanje brojnih simbola zajedničke prošlosti, kako to pokazuju primjeri iz svih triju studija. Ipak, ovakvi vidovi direktnog obračuna s prošlošću nailaze na otpore u društvima, što se može dobro ilustrirati primjerom iz Srbije, u reakciji članova Društva za istinu o NOB-u 1941-1945. koji su 2003. godine uputili otvoreno pismo Skupštini grada Beograda u kojem kritiziraju javno potiskivanje prošlosti putem izmjena naziva ulica: "Beogradu nije potrebno da nazivima ulica afirmiše dinastičke obračune u borbi za vlast, ličnosti kompromitovane kvislinštvom i kolaboracijom sa okupatorima, pa ni stvaraocce koji su se nedvosmisleno izjašnjavali kao šovinisti, rasisti i fašisti. (...) Ne sme se ni paušalno proglašavati nepodobnim, bez valjanih argumenata, niti se, prethodna vremena, ma kakva da su bila, mogu apsolutno potiskivati kao da nisu ni postojala."

Autorice i autor tekstova objedinjenih u ovoj publikaciji su, putem analize dinamika i aktera politika sjećanja, dali svoj doprinos u metodološkim pristupima istraživanju politika sjećanja i pamćenja. S obzirom na specifičnosti konteksta kojima se bave, zajednički metodološki okvir istraživanja bilježi određena odstupanja. Tako Darko Karačić, autor istraživačkog rada o Bosni i Hercegovini pod nazivom *Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela: Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini nakon 1990. godine*, analizira načine na koje su se nakon 1990. godine, raznim politikama sjećanja, transformirale postojeće percepcije uloge partizana u Drugom svjetskom ratu. U svom radu autor je zadržao fokus isključivo na tom odnosu s obzirom na nedovoljnu istraženost ove teme u kontekstu Bosne i Hercegovine. Tamara Banjeglav, istraživačica iz Hrvatske, u svom istraživanju pod nazivom *Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas*, kako i sam naziv implicira, obuhvata odnos prema Drugom svjetskom ratu, koji na početku 1990-ih karakteriziraju antikomunizam i novo nacionalističko tumačenje partizanskog pokreta, što je uzrokovalo mnoge promjene u komemorativnim praksama i službenim politikama sjećanja do danas. Nadalje, u fokusu ovog istraživanja su i politike sjećanja na Domovinski rat putem izgradnje spomenika i spomen-obilježja.

Posljednji tekst u publikaciji je istraživački rad Nataše Govedarice, istraživačice iz Srbije, pod nazivom *Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godine. Zemlja nesigurne prošlosti*, u kojem autorica daje vrlo detaljan prikaz promjena koje su nastupile u Srbiji u naznačenom periodu, polazeći od tvrdnje da u Srbiji postoji službena politika sjećanja koja, i pored određenih razlika, ostaje visoko etnocentrična. Nadalje, politika sjećanja na ratove devedesetih i Drugi svjetski rat odražava opći trend u aktuelnoj unutrašnjoj i vanjskoj politici Srbije, kao i neodlučnost s kojim se politikama iz prošlosti želi (dis)kontinuitet. Putem hronologije “nultih časova” i mapiranja aktera politika sjećanja autorica argumentira polazne tvrdnje kroz cijeli rad, pružajući na taj način uvid u širi društveni kontekst Srbije.

Pored kritičkog pristupa službenim politikama sjećanja, još jedan od neprocjenjivih doprinosa ove publikacije jeste definicija osnovnih pojmova relevantnih za istraživanje sjećanja i pamćenja, što će, nadamo se, predstavljati koristan materijal i biti nadahnuće za sve koji žele saznati i/ili istraživati o politikama sjećanja u zemljama koje su u istraživačkom fokusu ove studije.

Čitajući o promjenama u službenim politikama sjećanja u regionu, koje sadržajno prikazuju sva tri kvalitetna istraživačka rada objedinjena u ovoj publikaciji, dobijamo dojam da su sjećanja na ratove do te mjere podijeljena da će biti gotovo nemoguće dovesti u dijalog različite zajednice u okviru jednog društva čija su sjećanja do te mjere podijeljena da su često i oprečna. No, ova naizgled nepomirljiva razlika unutar društva nije ništa drugo nego činjenica da društva nemaju prosto jedan identitet, kako to sugerira njemački sociolog Helmut Dubiel, koji je istraživao suočavanje njemačkog društva s nacionalsocijalističkom prošlošću. Dubiel smatra da “kolektivni identitet, svijest o zajedničkom društvenom prostoru, nastaje tek onda kada

se različite grupe društva spore oko osmišljavanja zajedničke budućnosti i tumačenja zajedničke prošlosti”.¹

Koliko će biti moguće prevladati postojeću kakofoniju i izolaciju unutar društava u fokusu istraživačkih studija zavisi od brojnih faktora, no zasigurno zahtijeva izlazak iz okvira dnevnopolitičkih tumačenja stvarnosti, kritički odnos naspram politika identiteta i sjećanja, i predaniji rad na istraživanju problema poslijeratnih društava u regionu.

1 ‘Nepomirljivost i demokratija’, u: Wilhelm Heitmeyer (Hg), Frankfurt/M., 1997, u: “Niko nije oslobođen istorije. Nationalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga”, Helmut Dubiel, Samizdat B92, Beograd, 2002.

ZAHVALE

Ovom prilikom želim zahvaliti predsjednici Asocijacije Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu (ACIPS) Lajli Zaimović Kurtović, bez čije podrške i posvećenog rada ovaj projekt ne bi bio moguć. Također želim zahvaliti Gorani Mlinarević, koja je svojim senzibilitetom za probleme s kojima se suočava poslijeratno društvo, ali i svojim bogatim akademskim iskustvom, pružala inspiraciju i veliku podršku u razvoju ideje projekta, kao i u daljnjem radu na projektu.

Zahvaljujemo i timu Fondacije Friedrich Ebert, Ured u Sarajevu, u ime tima istraživačkog projekta *Who (re)members? Regional research forum on transitional justice*. Posebnu zahvalnost izražavamo dr. Paulu Paschu, direktoru Ureda u Sarajevu, naučnim saradnicama Ajli Kasumović i Suniti Hasagić na njihovoj susretljivosti i nesebičnoj podršci u svakoj fazi implementacije istraživačkog projekta, od početne ideje do konačne realizacije projekta, odnosno izdavanja publikacije. Zahvaljujemo i uredima Fondacije Friedrich Ebert u Zagrebu i Beogradu na podršci koju su pružali našim istraživačicama iz Hrvatske i Srbije.

Formiranje regionalnog istraživačkog foruma bilo bi nemoguće bez saradnje s našim partnerskim organizacijama Documenta – Centar za

suočavanje s prošlošću iz Zagreba, i Centar za kulturnu dekontaminaciju (CZKD) iz Beograda, te ovom prilikom posebno zahvaljujemo Vesni Teršelič, voditeljici Centra Documenta, i Borki Pavićević, direktorici CZKD-a iz Beograda, koje su svojim bogatim iskustvom iz oblasti suočavanja s prošlošću bile velika podrška našim istraživačicama Tamari Banjeglav i Nataši Govedarici tokom njihovih istraživanja.

Zahvalnost dugujemo i recenzentu tekstova doc. dr. Francu Trčeku sa Instituta za društvene nauke u Ljubljani, koji je svojim sugestijama i komentarima dao korisne smjernice našim istraživačima.

Na samom kraju želim da se zahvalim Maji Musi, istraživačici sa Univerziteta Ghent u Belgiji, koja je u početnoj fazi istraživanja učestvovala u našim bezbrojnim diskusijama i na taj način dala značajan doprinos u kreiranju nacrtu istraživanja. Moja posebna zahvalnost ide istraživačkom timu koji čine Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica, koji su svojim predanim radom, svojim ličnim kvalitetima i akademskom radoznalošću kreirali sjajnu radnu, timsku atmosferu, što je rezultiralo i ovom publikacijom koja će zasigurno predstavljati značajno štivo svima onima koji pokušavaju razumjeti vrijeme u kojem živimo.

Melina Sadiković
Koordinatorica istraživanja

Darko Karačić

OD PROMOVIRANJA ZAJEDNIŠTVA DO KREIRANJA PODJELA

POLITIKE SJEĆANJA NA PARTIZANSKU
BORBU U BOSNI I HERCEGOVINI NAKON
1990. GODINE

DARKO KARAČIĆ je student doktorskih studija na Centralnoeuropskom univerzitetu u Budimpešti. Tijekom posljednjih sedam godina je u više međunarodnih projekata istraživao o obrazovanju o osjetljivim temama iz prošlosti bivše Jugoslavije, kao i o utjecaju državnih politika na politike sjećanja u Bosni i Hercegovini. U međunarodnom projektu udruženja EUROCLIO History in Action – Planning for the Future surađivao je na pisanju dodatnog nastavnog materijala koji je za cilj imao doprinos pomirenju u zemljama bivše Jugoslavije. Svoja istraživanja iz polja politika sjećanja o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini je organizirao u suradnji sa Fondacijom “Remembrance, Responsibility and Future” iz Njemačke.

Kada je 1999. godine, ne znajući je li prešao entitetsku granicu, u području Spomen-parka Vraca novinar magazina *Dani* pitao dječaka koji se tu igrao: "Mali, je li ovaj spomenik naš?", dječak mu je odgovorio: "Nije, to je Titino."¹ Manje od decenije prije tog razgovora Bosna i Hercegovina je bila organizirana kao jedna od republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u njoj je vladao jednopartijski sistem, a sve što je podsjećalo na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu bilo je službeno percipirano kao "naše". Kako je to "naše" od ranih 1990-ih godina za neke postalo "tuđe", a za druge u Bosni i Hercegovini "isključivo naše" moguće je shvatiti jedino kroz razumijevanje procesa kreiranja više različitih politika sjećanja na Drugi svjetski rat nakon pada socijalističkog režima. U ovom članku pokušao sam analizirati kako je u promjenjivom bosanskohercegovačkom političkom i društvenom kontekstu poslije 1990. godine raznim politikama sjećanja pokušavano transformirati postojeće percepcije uloge partizana u Drugom svjetskom ratu.² Zbog toga sam se u istraživanju usredotočio na promjene kroz koje su vremenom

1 Ahmed Burić, „Nije to naše, to je Titino”, *Dani*, 6. augusta/kolovoza 1999, 50.

2 U članku sam se zbog obima rada i dosadašnje nedovoljne istraženosti ove teme ograničio na analizu politika sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu na području Bosne i Hercegovine od 1990. godine iako mi je prvobitni plan bio pisanje i o politikama sjećanja na rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995.

prolazila mjesta sjećanja na partizansku borbu, kao i na razvoj politika sjećanja pojedinih stranačkih i nestranačkih organizacija koje su imale ključne uloge u procesu kreiranja sjećanja na Drugi svjetski rat.³

Sjećanje na ulogu partizana i Komunističke partije u Narodnooslobodilačkom ratu bilo je središnja tema službene politike sjećanja jugoslavenskog socijalističkog režima kroz cijelo razdoblje njegovoga postojanja od 1945. do 1990. godine. Narativ o ratu kreiran u to vrijeme nije mijenjan tijekom navedenoga razdoblja, a zbog metoda kojima je masovno promoviran kroz gradnju spomenika, memorijalnih kompleksa i muzeja te kroz komemorativne prakse, historiografiju, školske udžbenike, literaturu, filmografiju i medijsku produkciju može se tvrditi da je taj narativ predstavljao jugoslavenski državni osnivački mit.⁴ U njemu su bili sadržani osnovni elementi kolektivnog identiteta koji je režim htio promovirati među stanovništvom cijele Jugoslavije, a to su primarno bili socijalizam, bratstvo i jedinstvo te jugoslavenstvo. Nacionalnom i regionalnom partikularizmu nije bilo mjesta u službenom narativu o borbi jugoslavenskih partizana. Mjesta za neko drugo sjećanje osim pobjedničkog i herojskog također nije bilo.⁵

3 O ovakvom pristupu vidi više u: T.G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper, "The politics of war memory and commemoration: Context, structures and dynamics", u *The Politics of War Memory and Commemoration*, ur. T.G. Ashplant, Graham Dawson i Michael Roper (London i New York: Routledge, 2000), 3-85.

4 Wolfgang Höpken, "Between memory politics and mourning. Remembering World War II in Yugoslavia", u: *Bad memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans, Contributions to the Conference "Bad Memories" held in Rovereto on 9th November 2007* (Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 2010), 28, također publicirano kao elektronsko izdanje na web stranici: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.

5 Heike Karge, "Monuments' Biographies. Sketches from the former Yugoslavia", u: *Bad memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans, Contributions to the Conference "Bad Memories" held in Rovereto on 9th November 2007* (Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 2010), 22, također publicirano kao elektronsko izdanje na web stranici: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.

Tome su služile i intervencije u imenovanju i transformaciji javnih prostora te u urbanoj toponimiji, kao što su bila preimenovanja starih i imenovanja novih ulica i drugih javnih prostora koji su dobivali nazive pojedinih događaja ili ličnosti iz Narodnooslobodilačkog rata, zatim postavljanja spomenika na vidna mjesta u gradovima, ali i preimenovanja pojedinih mjesta u cijeloj Jugoslaviji. Cilj takvih aktivnosti bio je homogeniziranje zemlje.⁶ Promoviranju službenog narativa o Drugom svjetskom ratu sistematski se pristupalo i kreiranjem novih kulturnih krajolika izvan gradskih centara, od kojih su neki od najpoznatijih bili memorijalni kompleksi na Mrakovici i Tjentištu, izgrađeni u Bosni i Hercegovini od sredine 1960-ih godina. Od vremena otvaranja tih centara do kraha režima, masovnim komemorativnim proslavama i organiziranim posjetima ti krajolici su postali važna mjesta jugoslavenske simboličke geografije i mentalnog mapiranja njezinih stanovnika.⁷ Većina državnih praznika je također bila vezana za sjećanje na Drugi svjetski rat, a monopol nad kontroliranjem kreiranja i promocije službenog državnog

6 Vidi o sličnom slučaju promjena u toponimiji s ciljem homogenizacije države u SSSR-u u Jay Winter, Emmanuel Sivan, "Setting the framework", u: *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ur. Jay Winter i Emmanuel Sivan (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 7.

7 Komemoracije na mjestima gdje su se dogodile velike bitke u kojima su u Drugom svjetskom ratu sudjelovali jugoslavenski partizani, kao što su Mrakovica i Tjentište, postojale su i prije izgradnje memorijalnih centara na tim mjestima. Jedna od masovnijih proslava iz tog razdoblja bila je 4. jula 1958. godine, kada su predsjednici Josip Broz Tito i Gamal Abdel Naser održali govore pred oko 70.000 ljudi okupljenih na Tjentištu na Dan borca, jugoslavenski praznik kojim se obilježavala godišnjica poziva Komunističke partije Jugoslavije na partizansku antifašističku borbu. Najveće proslave su organizirane na petogodišnjice i desetogodišnjice Bitke na Sutjesci nakon izgradnje centralnog spomenika na Tjentištu. Tako se tamo na komemoracijama 1973. godine okupilo preko 100.000, a 1983. godine oko 150.000 ljudi. "Veličanstvena proslava legendarne bitke. Duh heroizma boraca na Sutjesci prožima danas naše narode", *Oslobođenje*, 5. jula 1958, naslovna strana; "Proslava Dana borca i tridesete godišnjice bitke na Sutjesci. Sutjeska je trijumf jedinstva", *Oslobođenje*, 5. jula 1973, naslovna strana; "Julske svečanosti slobode. Na Tjentištu 150.000 ljudi", *Oslobođenje*, 6. jula 1983, naslovna strana.

narativa o ratu imali su Komunistička partija i udruženja boraca Narodno-oslobodilačkog rata.⁸

Padom vlasti Komunističke partije i podjelom Jugoslavije nestali su politički razlozi za korištenjem sjećanja na partizansku borbu kao jugoslavenski osnivački mit u Bosni i Hercegovini, a nastavak promoviranja sjećanja na ulogu jugoslavenskih partizana u Drugom svjetskom ratu su preuzele organizacije Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, koje su i u vrijeme socijalističkog režima, kako je već spomenuto, imale jednu od najvažnijih uloga u politici sjećanja na taj rat. Pojedine političke stranke koje su se smatrale nasljednicama tih tradicija, svaka sa svojom politikom sjećanja, također su se uključile u promoviranje sjećanja na partizansku borbu.⁹

Rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine i podijeljenost u poslijeratnom vremenu do danas su ostali ključnim odrednicama razvitka politika sjećanja na Drugi svjetski rat. Političko i društveno marginaliziranje organizacija koje su promovirale postojeći službeni jugoslavenski narativ o Drugom svjetskom ratu doveo je u tom periodu najprije do zaboravljanja pojedinih mjesta sjećanja i komemorativnih praksi, a onda i do devastacije nekih od tih mjesta.

Najvidljivije promjene u odnosu postsocijalističkih vlasti prema sjećanju na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu bile su u intervencijama na

8 Više o službenom narativu socijalističke Jugoslavije o Drugom svjetskom ratu u: Wolfgang Höpken, "Between memory politics and mourning. Remembering World War II in Yugoslavia", u: *Bad memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans, Contributions to the Conference "Bad Memories" held in Rovereto on 9th November 2007* (Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 2010), 28-30, također publicirano kao elektronsko izdanje na web stranici: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.

9 Neke od tih stranaka su: Savez komunista Bosne i Hercegovine – Stranka demokratskih promjena, Savez reformskih snaga Jugoslavije, te kasnije Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine.

izmjeni vizualnih podsjetnika na postojeći narativ, kao što su bili: prenamjena pojedinih memorijalnih centara i muzeja, zapuštanje i devastacija spomenika i spomen-područja te preimenovanje ulica čiji su nazivi podsjećali na događaje i ličnosti iz Drugog svjetskog rata koje je socijalistički jugoslavenski režim smatrao važnim u tom narativu.¹⁰ Taj je proces u Bosni i Hercegovini počeo dolaskom nacionalnih partija na vlast nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine i nastavljen je do danas, a može se promatrati kao indikator dinamike promjena lokalnih politika sjećanja na partizansku antifašističku borbu u Drugom svjetskom ratu.

Najsistematičniji pristup u uklanjanju vidljivih podsjetnika na službeni jugoslavenski narativ o partizanskoj antifašističkoj borbi bio je u mjestima u kojima je na izborima 1990. godine pobijedila stranka Hrvatska demokratska zajednica, a tijekom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine u mjestima koja je pod svojom kontrolom držalo Hrvatsko vijeće obrane. U tim mjestima nije ostalo mnogo očuvanih podsjetnika na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu. U ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, gdje su izbore dobile druge nacionalne stranke, taj je proces ovisio o njihovim promjenjivim politikama sjećanja na Drugi svjetski rat. Srpska demokratska stranka je imala kompleksnu politiku prema sjećanju na partizansku ulogu u Drugom svjetskom ratu. U njoj je najvažnije mjesto zauzimalo sjećanje na

10 Proces preimenovanja ulica i javnih prostora je u Bosni i Hercegovini od 1991. do 2011. godine bio veoma dinamičan. Brojne ulice čiji su nazivi služili sjećanju na partizane preimenovane su u tom razdoblju, ali postoje i primjeri vraćanja tih naziva. Vidi više o nekoliko takvih primjera u "Vijesti iz naših organizacija. Gračanica", *Glas antifašista*, novembar 1997, 34; Osman Maglajlić, "Brisanje imena ulica u Sarajevu. Sjeća heroja", *Glas antifašista*, mart 1998, 27; "Promjena naziva ulica u Gradišci. 'Deložiran' Draža Mihajlović", *Nezavisne novine*, 25. jula 2002, 10; "Mostar. Fašističke ulice!?", *Glas antifašista*, zima 2009, 64. Iako je tema preimenovanja ulica veoma interesantna i važna za praćenje razvoja politika sjećanja, u ovom tekstu sam se uglavnom bavio analizom promjena stanja i namjene spomenika, spomen-parkova, spomen-područja i muzeja, kao i analizom razvitka promjena u komemoriranju partizanske borbe na području Bosne i Hercegovine.

velika ratna stradanja srpskog naroda, a službeni odnos prema socijalističkom jugoslavenskom narativu o partizanskoj borbi bio je najvećim dijelom formiran kroz percepciju toga narativa kao narativa naslijeđenog iz propalog političkog režima te kroz revizionističko prihvaćanje ravnogorskog četničkog pokreta kao antifašističkog. Zbog takve politike u mjestima gdje je ta stranka dobila vlast brojni spomenici i memorijalni centri izgrađeni u vrijeme vladavine socijalističkog režima bili su zapušteni ili tijekom rata devastirani iako su neki od njih, kao što je memorijalni centar i spomenik na Mrakovici, bili odabrani kao važni u politici sjećanja te stranke. U mjestima gdje je Stranka demokratske akcije preuzela lokalnu upravu od do tada vladajućeg Saveza komunista Bosne i Hercegovine taj je proces bio postupan i razlikovao se u pojedinim mjestima. Većina mjesta sjećanja na partizansku borbu je bila percipirana kao mjesta sjećanja na poraženi socijalistički režim. Stari službeni narativ o partizanskoj borbi u Drugom svjetskom ratu je prihvaćen selektivno, ovisno o tome koliko je bio važan za promoviranje kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine. Ipak, dio tog istog narativa koji je isticao važnost Komunističke partije Jugoslavije u organiziranju partizanske vojske i antifašističkog otpora u Drugom svjetskom ratu nije bio promoviran. U dijelu Bosne i Hercegovine gdje je vlast preuzela ta stranka mnoga mjesta sjećanja na partizansku borbu su bila zapuštena, a tijekom rata su pojedini spomenici bili izmješteni ili devastirani.¹¹

Ishod ovakvih politika sjećanja od 1990. do 1995. godine bio je marginaliziranje važnosti sjećanja na partizanski antifašistički pokret u jednom i potpuno odbacivanje starog jugoslavenskog službenog narativa o ulozi toga

11 Iako je pobjedom antinacionalističkog stranačkog bloka na izborima 1990. godine Tuzla postala jedini grad u Bosni i Hercegovini u kojem tri navedene stranke nisu formirale lokalnu upravu, ni u tom mjestu tijekom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. i nekoliko godina nakon završetka rata nisu sva mjesta sjećanja na partizanski pokret ostala pošteđena devastacije. Vidi o tome više u: "Vijesti iz organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, mart 1998, 30; B.S. Tomić, "Vijesti iz organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, februar 2000, 63.

pokreta u Drugom svjetskom ratu u drugom dijelu Bosne i Hercegovine. Mjesta sjećanja izgrađena radi promocije toga narativa u socijalističkom režimu bila su u tom periodu dijelom prenamijenjena, a dijelom zapuštena ili uništena. Imena ulica čiji su nazivi podsjećali na partizane i njihovu borbu u Drugom svjetskom ratu bila su u manjem dijelu Bosne i Hercegovine u potpunosti promijenjena, dok su u većini mjesta selektivno i postupno mijenjana, što je za ishod imalo da su ostala očuvana u manjem broju. Za najveći broj oštećenja spomenika i memorijalnih centara počinitelji su ostali nepoznati vlastima, koje, ako i nisu poticale i pomagale takve slučajeve, jesu tolerirale takav način ophođenja prema vidljivim ostacima mjesta sjećanja iz bivšeg režima.¹² Promjene imena ulica i drugih javnih površina su bile u nadležnosti lokalnih vlasti, tako da je svaki akt takvih preimenovanja bio akt službene lokalne politike sjećanja u danom vremenskom kontekstu u kojem su takve odluke donošene. Taj proces je nastavljen s manjim intenzitetom i nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini.

12 Vidi dalje u tekstu o pojedinim primjerima odnosa prema mjestima sjećanja na partizane, gdje navodim različite pristupe postojećim spomenicima, spomen-područjima i muzejima u više mjesta na cijelom području Bosne i Hercegovine tijekom posljednja dva desetljeća. Cilj ovakvog istraživanja je prikazati raznovrsnost praksi lokalnih politika sjećanja, a dobar pristup u daljnjim istraživanjima ove teme bio bi analiziranje praksi politika sjećanja u pojedinim od tih mjesta.

MJESTA SJEĆANJA NA PARTIZANE NAKON 1990. GODINE

Intervencije na spomenicima, spomen-područjima i muzejima građenim u vrijeme socijalističkog režima s ciljem promocije sjećanja na partizane od ranih 1990-ih su se razlikovale u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine, ovisno o specifičnom lokalnom političkom kontekstu. Partizansko spomen-groblje u Mostaru, koje je bilo važno mjesto sjećanja na Drugi svjetski rat od vremena ceremonije njegovog otvorenja 1965. godine, kojoj je prisustvovao Josip Broz Tito, do višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine, zapušteno je i dijelom devastirano ubrzo nakon tih izbora.¹³ Prvi pokušaji rušenja mostarskog partizanskog groblja zabilježeni su nekoliko mjeseci prije početka rata u Bosni i Hercegovini, kada je groblje minirano u dva navrata.¹⁴ Devastirano spomen-groblje u Mostaru je 1996. godine zatekao i u svom pismu arhitektonskom projektantu tog memorijalnog područja Bogdanu Bogdanoviću opisao tadašnji predsjednik mostarskog Saveza boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata, navodeći kako su pojedini dijelovi spomenika srušeni a ploče s imenima poginulih partizana razbacane i uništene.¹⁵ Od ukupno oko sedamsto pedeset ploča na originalnim mjestima je do 2008. godine ostalo njih oko tristo pedeset, a devastirane ploče su bile smještene u mostarsko gradsko komunalno poduzeće.¹⁶ U analizi koju je naručila jedna od mostarskih općina 2000. godine predlagana je prenamjena tog kompleksa, prema kojoj

13 Dostupno na: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778.
Pristupljeno: 3. novembra 2011.

14 "Spomenici istorije. Partizansko spomen groblje Mostar. Novi sjaj boračkog kompleksa", *Glas antifašista*, septembar 2008, 12.

15 Alija Bijavica, "Ruševina od spomenika. Pismo Bogdanu Bogdanoviću", *Glas antifašista*, juli 1996, 10.

16 Nedim Trtak, "Sjećaj li se našeg prvog partizanskog", *Dani*, 25. aprila 2008, 56.

se dio prostora groblja planiralo koristiti kao teatarska pozornica, a u tu svrhu bi bile uklonjene preostale nadgrobne ploče.¹⁷ Ovaj plan, ipak, nije realiziran. Sličan mostarskom bio je slučaj devastacije partizanskog spomen-groblja u Doboju, za koje je zabilježeno sknavljenje grobnica poginulih partizana, čije kosti su iz njih vađene i razbijane.¹⁸ U blizini Kiseljaka je uništeno partizansko groblje koje je bilo uređeno u obliku jugoslavenskih granica.¹⁹ Partizanska groblja s pripadajućim spomenicima u Kalesiji i Bugojnu uništena su 1996. godine, nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, a te godine je u Visokom pokrenuta i inicijativa za uništenje spomenika i grobnica u kojima su sahranjeni ostaci trideset sedam partizanskih boraca.²⁰ Tijekom rata u Bosni i Hercegovini eksplozivom je srušen dio spomenika na Gradini kod Bosanskog Grahova, koji je izgrađen 1953. godine u sjećanje na 1.500 partizana poginulih u Drugom svjetskom ratu.²¹ Pred sami početak rata u centru Livna je uništen spomenik Antuna Augustinčića "Ranjenik", a biste narodnih heroja Ante Rade Šarića Španca, Mustafe Latifića i Vojina Zirojevića su, nakon što su nekoliko puta srušene, smještene u podrum zgrade Narodnog sveučilišta.²² Te tri biste su 2005. godine pronađene na livanjskoj deponiji za čvrsti otpad.²³

17 "Spomenici istorije. Partizansko spomen groblje Mostar. Novi sjaj boračkog kompleksa", *Glas antifašista*, septembar 2008, 12; Vidi sliku 1.

18 Jovan Babić, "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva. Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997, 14.

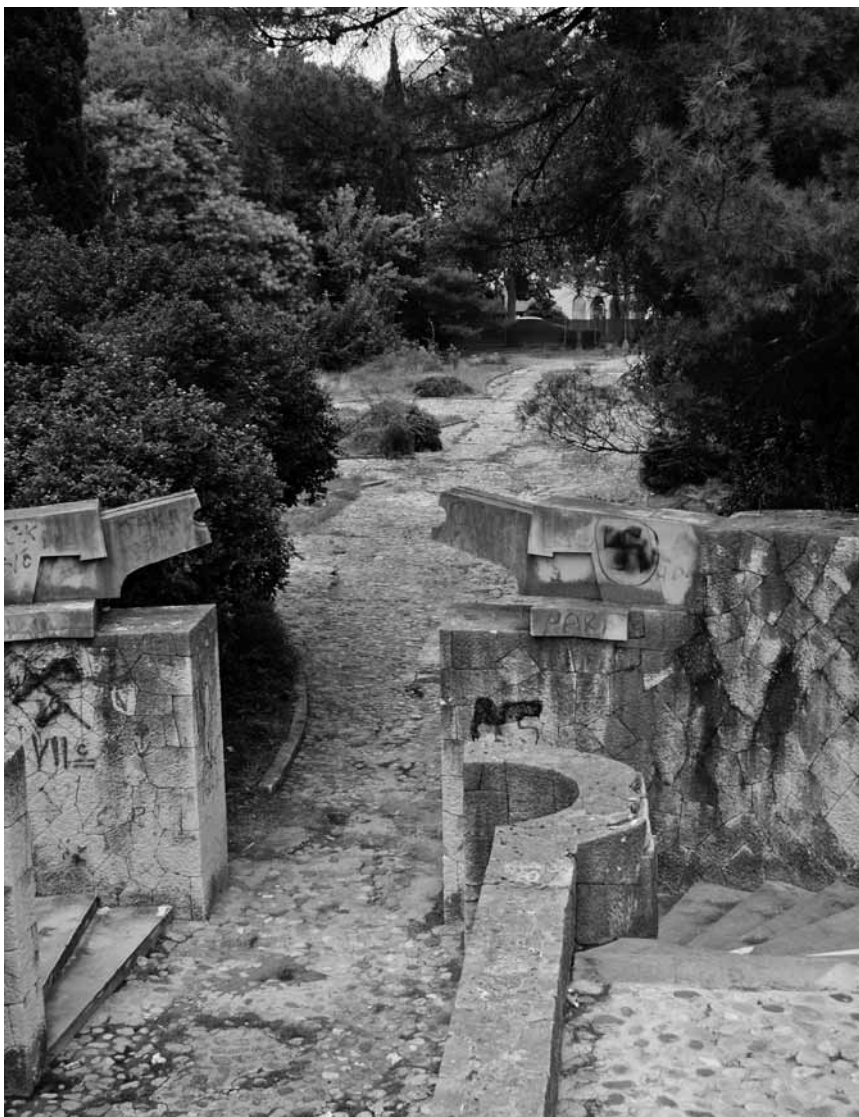
19 Dragan Štavljanin et al., "Spomenici (ne)slavne prošlosti", *Radio Slobodna Evropa*, 7. maja 2007. Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/Content/Article/703313.html>. Pristupljeno: 23. septembra 2011.

20 "Sknavljenje obilježja. Buldožerom po Partizanskom groblju", *Glas antifašista*, juli 1996, 12.

21 Hajro Gromilić, "Bosansko Grahovo: nevesela sudbina monumentalnog spomenika žrtvama i herojima iz NOB-a. Zločin nad bronzanim partizanima", *Oslobođenje*, 20. juna 2004, 9.

22 Nedžad Vrebać, "Sudbina spomenika NOB-a", *AIM press*, 15. aprila 2007. Dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199704/70415-004-pubs-sar.htm>. Pristupljeno: 2. oktobra 2011.

23 "Livno. Bistama narodnih heroja prijeti otpad", *Nezavisne novine*, 21. juna 2005, 14.

Slika 1

Partizansko spomen-groblje u Mostaru 2009. godine
(Fotografija: Darko Karačić)

Centralni gradski spomenik u Stocu je miniran i srušen 27. februara. 1992. godine.²⁴ Nakon što je odlukom Prijelazne vlade Distrikta Brčko i finansijskom pomoću Ureda visokog predstavnika započela restauracija spomen-kosturnice u Brčkom, 2002. godine je oštećen partizanski spomenik koji se nalazio uz kosturnicu.²⁵

Među prvim i najčešće rušenim spomenicima u Bosni i Hercegovini bile su biste narodnih heroja i partizanskih prvoboraca. Razlog tome je dijelom bila vidna pozicija na kojoj su u naseljenim mjestima biste podizane, ali i činjenica da su zbog svoje veličine bile laka meta za takve intervencije. U Bosanskom Petrovcu su biste narodnih heroja bile uklonjene, a u Konjicu su bačene u Neretvu. U Vitezu je bista narodnog heroja Ranka Šipke rušena četiri puta. Bista Borisa Kidriča u istom mjestu je također bila srušena, a Moše Pijade premazana motornim uljem. U Tomislavgradu su srušene biste narodnog heroja Boriše Kovačevića i dvaju prvoboraca, a u Ustikolini kod Foče je porušena bista narodnog heroja Spasoja Dragovića.²⁶ Umjesto premještanja pojedinih bisti narodnih heroja iz banjalučkog Kastela, koje je bilo dogovoreno između vlasti i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Republike Srpske (SUBNOR RS), pojedine biste iz toga mjesta su srušene, isprva one narodnih heroja koji nisu bili srpske nacionalnosti, a onda i nekih Srba. Neke od njih su ostale u prostoru Kastela, neke su članovi SUBNOR-a sklonili i tako spasili od uništenja, dok bistu Šefketa Maglajlića nisu uspjeli pronaći.²⁷ Biste iz središnjeg dijela Sarajeva su tijekom rata uklo-

24 Tahir Đulić, "Vijesti iz organizacija. Spomenici u Stocu iz NOR-a 1941-1945. godine", *Glas antifašista*, juli 2006, 43.

25 "Oskrnavljen partizanski spomenik u Brčkom", *Nezavisne novine*, 3. juna 2002, 3.

26 "Skrnavljenje obilježja. Buldožerom po Partizanskom groblju", *Glas antifašista*, juli 1996, 12.

27 Jovan Babić, "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva. Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997, 14.

njene i smještene u zgradu Narodnog pozorišta²⁸, a spomenik Đuri Pucaru Starom, koji je u ratu srušen i bačen u smetlište, bio je spašen i prenesen na čuvanje u Historijski muzej Bosne i Hercegovine, koji se do 1993. godine zvao Muzej revolucije Bosne i Hercegovine.²⁹ Veći broj bisti narodnih heroja koje su nestale u Sarajevu nije vraćen na svoja prijeratna mjesta do 2008. godine, a za neke se i dalje nije znalo gdje se nalaze.³⁰

Navedeni muzej i drugi "muzeji novije historije" čija je djelatnost bila vezana za promociju službenog narativa jugoslavenskog socijalističkog režima o Narodnooslobodilačkom ratu prošli su kroz različite vidove transformacije od vremena pada socijalističkog režima. Neki od njih su devastirani, a njihove izložbene postavke uništene, dok je drugim promijenjena osnovna namjena, te su tako opstali kao institucije kulture u novom režimu. Ovakve transformacije su bile odraz društveno-političkih promjena od 1990. godine, kao i promjena u percepciji novih vladajućih stranaka prema sjećanju na Drugi svjetski rat. Od izgradnje nove muzejske zgrade 1963. godine i otvorenja muzejske postavke 1966. godine, Muzej narodne revolucije, koji je ubrzo nakon toga preimenovan u Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, imao je za glavnu temu postavljene izložbe ulogu Komunističke partije Jugoslavije i partizana u Drugom svjetskom ratu.³¹ U brošuri Muzeja revolucije Bosne i

28 Vesna Mušeta-Aščerić, "Granatama na biste. Destrukcija spomen obilježja NOR-a u Sarajevu", *Glas antifašista*, april 1997, 17.

29 "Skrnavljenje obilježja. Buldožerom po Partizanskom groblju", *Glas antifašista*, juli 1996, 12.

30 R. Živković, "Spomenici istorije. Sarajevo. I zapušteni i uređeni", *Glas antifašista*, septembar 2008, 9-10.

31 Tonči Grbelja, Dušan Kojović i Dušan Otašević, *The Museum of Revolution of Bosnia and Herzegovina. A Guidebook* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, 1986), 14-24; Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 154; Muzej je osnovan 28. novembra 1945. godine kao Muzej narodnog oslobođenja u Sarajevu. Ovako brza reakcija novog režima u osnivanju muzeja odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata potvrđuje tezu o odabiru Narodnooslobodilačkog

Hercegovine navedeno je da "izloženi materijali dokazuju rukovodeću ulogu KPJ u pripremama i vođenju NO rata u Bosni i Hercegovini, njene napore za stvaranje jedinstva u ustaničkim redovima, bratstva i jedinstva naroda".³² Promjenom političkog konteksta nakon 1990. godine tako definirano sjećanje na Drugi svjetski rat nije imalo podršku novih vlasti, a time je nestala i potreba za postojanjem državne institucije koja bi ga promovirala. Nakon iniciranja preimenovanja Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine 1990. godine, ime mu je zvanično promijenjeno 1993. godine u Historijski muzej Bosne i Hercegovine³³, a nova ključna namjena mu je bila promoviranje državnosti i državnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine, što se vidi iz tvrdnje da je "ovo jedini Muzej koji tretira kompletnu historiju Bosne i Hercegovine od

rata kao središnje teme u politici sjećanja socijalističke Jugoslavije. Ime ovog muzeja je promijenjeno 1949. godine u Muzej narodnooslobodilačke borbe, zatim 1963. godine u Muzej narodne revolucije, te 1967. godine u Muzej revolucije Bosne i Hercegovine. Iako je izbor tema koje je muzej obrađivao i promovirao bio vremenom djelomično proširen, glavna tema je do prenamjene muzeja nakon pada socijalističkog režima ostala partizanska borba u Drugom svjetskom ratu. Prema Zakonu o osnivanju Muzeja narodnog oslobođenja u Sarajevu iz 1945. godine, zadaci muzeja su bili: "a) da prikuplja, čuva i izlaže sve predmete i dokumente o toku i razvitku narodnooslobodilačke borbe i tekovinama koje su u njoj izvojevane; b) da prikuplja, izučava i objelodanjuje sav izvorni materijal koji se odnosi na istoriju narodnooslobodilačke borbe; c) da čuva i gaji uspomenu na narodne heroje i žrtve fašizma, na junaštvo i poštovanje našeg naroda u oslobodilačkom ratu", a prema Statutu Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine iz 1979. godine da: "sistematski istražuje i prikuplja muzejski materijal iz istorije revolucionarnog radničkog pokreta, Narodnooslobodilačke borbe i Socijalističke revolucije, i razvoja samoupravnog socijalističkog društva u BiH; stručno obrađuje, održava, sistematizuje i čuva prikupljeni muzejski materijal; priređuje stalne, pokretne i tematske izložbe; izdaje stručne, naučne i druge publikacije; pruža pomoć u stručnom radu i obavlja poslove oko uređenja i funkcionisanja srodnih muzeja..." Dušan Otašević i Dušan Kojić, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 153-155.

32 Citat iz nedatirane brošure "Muzej revolucije Bosne i Hercegovine".

33 Alma Leka, "65 godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine", u: Šezdeset i pet godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, ur. Muhiba Kaljanac (Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, 2010), 17.

njenog prvog spominjanja u historijskim izvorima... do danas", navedene na službenoj internetskoj stranici Historijskog muzeja.³⁴ Dvije današnje stalne izložbene postavke su "Bosna i Hercegovina kroz stoljeća" i "Opkoljeno Sarajevo", od kojih je prva tematski vezana za spomenutu glavnu namjenu toga muzeja³⁵. Druga stalna izložba, koja je otvorena 2003. godine, posvećena je temi rata od 1992. do 1995. godine, s tim da je geografski limitirana na prezentiranje i interpretaciju muzejskih eksponata s područja glavnoga grada Bosne i Hercegovine.³⁶ Neki od eksponata koji su postojali prije prenamjene ovoga muzeja ostali su izloženi u njegovom prostoru, a pojedine povremene izložbe koje su postavljene nakon 1995. godine djelomično su ili u potpunosti vezane za teme iz Drugog svjetskog rata, kao što su "Tito u Bosni i Hercegovini" i izložba o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu.³⁷

Kao matična institucija memorijalnih muzeja posvećenih temama iz Narodnooslobodilačkog rata, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine je prije početka rata igrao ključnu ulogu u promoviranju službenog narativa o značaju partizanske borbe i uloge Komunističke partije Jugoslavije u Narodnooslobodilačkom ratu. U njemu je 1970. godine osmišljena koncepcija mreže muzeja Narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini, a prema Statutu Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine iz 1979. godine taj

34 Dostupno na: <http://www.muzej.ba/index.php?lang=ba&sel=2>. Pristupljeno: 14. novembra 2011.

35 U promotivnom materijalu ove izložbene postavke kao njezin cilj je navedeno da "pokazuje i dokazuje da su tvrdnje da je Bosna i Hercegovina vještačka, avnojevska tvorevina, bez ikakvog osnova". *Bosna i Hercegovina kroz stoljeća*, Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, 2005.

36 Dostupno na: <http://www.muzej.ba/index.php?lang=ba&sel=3>. Pristupljeno: 14. novembra 2011; "Grad Sarajevo donirao 10.000 KM za izložbu 'Opkoljeno Sarajevo'", *sarajevo-x.com*, 2. aprila 2008. Dostupno na: <http://www.sarajevo-x.com/kultura/clanak/080402066>. Pristupljeno: 14. novembra 2011.

37 Dostupno na: <http://www.muzej.ba/index.php?lang=ba&sel=3#5>. Pristupljeno: 14. novembra 2011.

muzej "pruža pomoć u stručnom radu i obavlja poslove oko uređenja i funkcionisanja srodnih muzeja u BiH".³⁸ Neki od takvih srodnih muzeja, kao što su bili muzej "Bitka na Neretvi" u Jablanici, "Kozara u NOB-u" na Mrakovici te memorijalna izložba "Bitka na Sutjesci" na Tjentištu, izgrađeni su kao sastavni dijelovi velikih jugoslavenskih memorijalnih centara u kojima su se komemorirale ključne partizanske bitke iz Drugog svjetskog rata, a primali su prije pada socijalističkog režima na stotine hiljada posjetitelja godišnje.³⁹ Zbog toga su ta mjesta sjećanja percipirana kao mjesta od velikog značaja za režim prije 1990. godine. Tijekom rata izložbene postavke sva tri navedena muzeja bile su dijelom ili u potpunosti devastirane, a transformacija njihove namjene tijekom i nakon rata ovisila je o lokalnom političkom kontekstu svakog od tih mjesta pojedinačno. Iako je svoju ustanovu tadašnji direktor Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine Ahmed Hadžirović smatrao i dalje za matičnu instituciju svih historijskih odjeljenja muzeja u Bosni i Hercegovini, u intervjuu iz 1997. godine je istakao da ne zna dovoljno o stanju u kojem se nalaze ti muzeji: "(...) ja čak ne znam ni šta je sa onim koji su na teritoriju koji pokriva Armija Bosne i Hercegovine..."

⁴⁰Direktor Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine je imao nešto više informacija o Muzeju "Bitka na Neretvi": "Znam da je u nekolicini tih institucija bila smještena vojska, u nekima izbjeglice, u nekima i jedno i drugo. Pretvarani su, kao uostalom i škole i fakulteti, u kasarne i zatvore. Tako je, recimo, bio slučaj sa Muzejom u Jablanici. To je, poslije našeg Muzeja, bio najmonumen-

38 Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 154-155.

39 U prvoj godini nakon otvaranja Muzeja u Jablanici i spomenika na Makljenju ta mjesta je obišlo više od 300.000 posjetitelja, prema: Edhem Badžak, "Ovijekovječenje čovjekoljublja", *Oslobođenje*, 12. septembra 1979, naslovna strana, 5.

40 „Opljačkali nas ‘zaštitnici’” (Intervju Samije Rizvanović s direktorom Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine dr. Ahmedom Hadžirovićem), *Svijet*, 1. maja 1997, 12.

talniji u Bosni i Hercegovini sa svojim predivnim objektom, velikim prostorom oko njega. Tu su, takođe, bile smještene izbjeglice i vojska i sad je Dom armije u tim prostorima i to naše odjeljenje u stvari ne funkcioniše...⁴¹

Spomen-muzej u Jablanici je 12. novembra 1978. godine svečano otvorio predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josip Broz Tito. Tito je istog dana otkrio i novoizgrađeni spomenik na Makljenu kao sastavni dio tog spomen-područja. Privremena izložba je 1983. godine zamijenjena stalnom muzejskom postavkom koja je za glavnu temu imala Bitku za ranjenike, ali su na izložbi bile zastupljene i ostale vojne i političke aktivnosti u Narodnooslobodilačkom ratu koje su realizirane u razdoblju od januara do maja 1943. godine.⁴² Do početka rata u Bosni i Hercegovini taj muzej je organizirao časove historije, veliki broj manifestacija u povodu važnih datuma iz Narodnooslobodilačkog rata, takmičenja iz tema poznavanja historije Narodnooslobodilačkog rata i obilaske spomenika na Makljenu.⁴³ Tijekom rata prostorije muzeja su prenamijenjene, a jedno vrijeme su, prema svjedočenju bivših zatvorenika, korištene i kao logor za civile i vojnike.⁴⁴ Iako je muzej u Jablanici ponovo počeo s radom 1997. godine, kada je odlukom Prijelaznog općinskog vijeća Jablanice izdvojen iz sastava Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, njegovo ime je promijenjeno u Muzej Sjeverna Hercegovina⁴⁵, a glavna namjena mu više nije bila promoviranje službenog narativa socijalistič-

41 "Opljačkali nas 'zaštitnici'", 12

42 Gojko Jokić, *Neretva – Makljen. Prozor – Jablanica* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine i Beograd: NIŠRO turistička štampa, 1979), 21-22; Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 58.

43 Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 58.

44 Mirko Šagolj, "Zataškavanje", *Oslobođenje*, 30. aprila/1. maja 2008, 12.

45 "Strateški plan razvoja općine Jablanica 2006/2007. godine", 41. Dokument dostupan na web stranici: www.jablanica.ba/ba/strategija-razvoja/download.html. Pristupljeno: 4. decembra 2011.

ke Jugoslavije o događajima i ličnostima iz Narodnooslobodilačkog rata. Mijenjanje koncepta muzeja u Jablanici nastavljeno je posljednjih deset godina, a ime mu je ponovo promijenjeno 2005. godine u Muzej "Bitka za ranjenike na Neretvi".⁴⁶ Muzej je mijenjao i izložbenu postavku, koja je kombinirana od sačuvanih izložbenih eksponata stare muzejske postavke "Bitka na Neretvi" o partizanskoj borbi u Drugom svjetskom ratu, zatim postavke Četvrtog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine o ratu od 1992. do 1995. godine, te jedne manje etnografske zbirke jablaničkog kraja.⁴⁷ Djelomičan povratak ranijoj namjeni može se primijetiti i iz sadržaja internetske stranice ovoga muzeja, na kojoj se nalaze osnovni podaci o muzeju, informacije o historijatu Bitke za ranjenike i obilježavanju godišnjice te bitke.⁴⁸ Izuzetak predstavlja zaboravljanje spominjanja Komunističke partije Jugoslavije i njene uloge u Narodnooslobodilačkoj borbi, što je prije pada socijalističkog režima bio dio postojeće službene politike sjećanja na Drugi svjetski rat.

Muzej "Kozara u NOB-u" je izgrađen 1974. godine kao dio memorijalnog kompleksa na Mrakovici koji je projektirao Dušan Džamonja. U neposrednoj blizini muzeja su Memorijalni zid, na kojem se nalazi oko 10.000 imena partizana poginulih na Kozari, i monumentalni spomenik, koji simbolizira stradanje preko 35.000 ljudi s Kozare, među kojima i 11.000 djece, a koji je svečano otkrio jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito 1972. godine.⁴⁹ Muzejska postavka "Kozara u Narodnooslobodilačkoj borbi" je

46 A. Šljamo, "Nakon višegodišnje neizvjesnosti i lutanja Muzeju u Jablanici vraćeno ime", *Oslobođenje*, 18. augusta 2005, 23.

47 "Strateški plan razvoja općine Jablanica 2006/2007. godine", 41. Dokument dostupan na web stranici: www.jablanica.ba/ba/strategija-razvoja/download.html. Pristupljeno: 4. decembra 2011.

48 Dostupno na: <http://www.muzej-jablanica.com/index.html>. Pristupljeno: 1. februara 2012.

49 Gojko Jokić, *Nacionalni park Kozara* (Prijedor: Nacionalni park "Kozara" i Beograd: NIP "Turistička štampa", 1978), 26-28.

otvorena 1982. godine s središnjom temom partizanske borbe i stradanja partizanskih vojnika i civila na Kozari tijekom ljeta 1942. godine.⁵⁰ Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini cijeli memorijalni kompleks na Mrakovici je bio zapušten i djelomično devastiran, uključujući i Muzej "Kozara u NOB-u".⁵¹ U izvještaju Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata iz 1994. godine o stanju u kojem se muzej nalazi navedeno je da su stakla izložbenih vitrina polupana, muzejski eksponati nestali ili pobacani po podu muzeja, a električni uređaji i kino-projektori uništeni.⁵² Nakon završetka rata muzej na Mrakovici je ponovno počeo s radom, ali je bio dugo zapostavljen od vlasti, koje nisu željele podržavati prezentaciju historije Drugog svjetskog rata kakva je postojala u muzejskoj postavci prije rata, a nisu imale ni jasnu viziju što bi taj muzej trebao promovirati. Naziv koji je muzej nosio u vrijeme vlasti Komunističke partije nije se upotrebljavao nakon što je muzej ponovno otvoren poslije završetka rata u Bosni i Hercegovini, od kada se spominje kao Spomen-muzej na Mrakovici, ili samo Muzej.⁵³ Dio stare izložbene postavke koji je bio pričvršćen na unutrašnje zidove muzeja bio je djelomično sačuvan i nakon 2003. godine je ostao izložen zajedno s novom postav-

50 Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 57.

51 Jovan Babić, "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva. Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997, 14; "Skrnavljenje obilježja. Buldožerom po Partizanskom groblju", *Glas antifašista*, juli 1996, 12.

52 Erduan Karana, "Svečano prazni postamenti", *AIM press*, 26. jula 1996. Dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199607/60726-003-pubs-sar.htm>. Pristupljeno: 12. oktobra 2011.

53 Dostupno na: http://www.npkozara.com/index.php?option=com_content&view=article&id=87&Itemid=50&lang=ba. Pristupljeno: 27. oktobra 2011; Snežana Tasić, "Odobreno 250.000 KM za obnovu postavke Spomen-muzej na Mrakovici", *Glas Srpske*, 15. januara 2009. Dostupno na: <http://www.glassrpske.com/vijest/5/krozrs/16542/lat/Odobreno-250000-KM-za-obnovu-postavke-Spomen-muzej-na-Mrakovici.html>. Pristupljeno: 10. oktobra 2011.

kom "Genocidi nad srpskim narodom u XX veku".⁵⁴ Ta izložba promovira novokreirani narativ o povezanosti zločina iz Prvog svjetskog rata, Drugog svjetskog rata i rata iz 1990-ih godina, a time je i namjena muzeja bila u potpunosti promijenjena.⁵⁵ Interes vlasti Republike Srpske za ovaj muzej je povećan posljednjih godina i planira se revitalizacija stalne izložbene postavke. Okrugli stol o metodama rekonstrukcije izložbene postavke organiziran je 2008. godine, a tijekom te i naredne godine Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske su u tu svrhu odobrili i financijsku podršku.⁵⁶

Neki od spomenika i memorijalnih centara nastradali su zbog blizine ratnih djelovanja od 1992. do 1995. godine. Spomen-park Vraca bio je takav slučaj. Taj spomen-park je otvoren 1981. godine na mjestu gdje je bilo najveće stratište u Sarajevu tijekom Drugog svjetskog rata. Sastavni dio Spomen-parka Vraca bila je tvrđava izgrađena u austrougarskom periodu, a u njenom atriju je bilo upisano 9.091 ime žrtava rata koje su ubijene u Sarajevu i oko njega. U toj tvrđavi je do rata u Bosni i Hercegovini bila izložena muzejska postavka "Svjedočanstva o borbi", čije su središnje teme bile stradanje i borba partizana na području Sarajeva.⁵⁷ Ovaj spomenički

54 Informaciju o vremenu otvaranja izložbene postavke "Genocidi nad srpskim narodom u XX veku" dobio sam 21. oktobra 2011. godine od Mirka Macanovića, kustosa muzeja na Mrakovici.

55 Vidi sliku 2.

56 "Za obnovu postavke 250.000 KM", *Nezavisne novine*, 1. novembra 2008, 7; Snežana Tasić, "Odobreno 250.000 KM za obnovu postavke Spomen-muzej na Mrakovici", *Glas Srpske*, 15. januara 2009. Dostupno na: <http://www.glassrpske.com/vijest/5/kro-zrs/16542/lat/Odobreno-250000-KM-za-obnovu-postavke-Spomen-muzej-na-Mrakovici.html>. Pristupljeno: 10. oktobra 2011.

57 Vesna Mušeta-Aščerić, *Spomenici revolucije grada Sarajeva* (Sarajevo: Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, 1989), 202-203; Dušan Otašević i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije* (Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987), 60-61.

Slika 2
Izložba u Spomen-muzeju na Mrakovici 2011. godine
 (Fotografija: Darko Karačić)

kompleks je tijekom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine bio najrazrušenije mjesto sjećanja na Drugi svjetski rat u Sarajevu. Devastacija je uzrokovana direktnim pogocima granata i prisutnošću artiljerije unutar spomeničkog prostora. U ratu je najviše nastradala tvrđava, koja je smještena u središnjem dijelu spomen-parka, a izložbena postavka koja se nalazila u njoj potpuno je uništena.⁵⁸ Iako je Spomen-park Vraca proglašen zaštićenim od Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu i imenovan nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika⁵⁹, do danas nije u potpunosti restauriran, a zbog toga nije bilo moguće ni organiziranje izložbene postavke. Razlog takvom stanju spomen-parka je obim devastacije i potreba za velikim financijskim sredstvima za takvo restauriranje. Nakon što su Ministarstvo prostornog uređenja i zaštite okoliša Kantona Sarajevo, Općina Novo Sarajevo i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo zajednički realizirali projekt obnove javne rasvjete 2009. godine, prvu veću akciju u restauriranju pojedinih dijelova Spomen-parka Vraca proveo je navedeni zavod 2010. godine, kada su obnovljeni obilježje narodnim herojima, obilježje palim borcima i ceremonijalni plato.⁶⁰

Obnavljanje spomenika, memorijalnih područja i muzeja kojim je prije 1990. godine promovirano službeno sjećanje socijalističke Jugoslavije na pojedince i događaje iz Drugog svjetskog rata bilo je rijetko realizirano i zbog drugačijih politika sjećanja novih ključnih političkih aktera u Bosni i

58 Vesna Mušeta-Aščerić, "Granatama na biste. Destrukcija spomen obilježja NOR-a u Sarajevu", *Glas antifašista*, april 1997, 17.

59 Dostupno na: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2559. Pristupljeno: 9. decembra 2011.

60 "U srijedu puštanje javne rasvjete u spomen-parku Vraca. Oživljavanje mračne zone", *Oslobodjenje*, 15. juna 2009, 21; Dostupno na: <http://www.sa-c.info/readNews/4163-djelimicna-rekonstrukcija-i-sanacija-spomen-parka-vraca.html>. Pristupljeno: 20. novembra 2011; vidi sliku 3.

Slika 3
Spomen-park Vraca 2009. godine
(Fotografija: Darko Karačić)

Hercegovini kako na taj rat tako i na režim u kojem su ta mjesta sjećanja bila izgrađena. Ipak, neka od tih mjesta su obnovljena. Takve akcije su najčešće inicirali članovi Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, a financirale lokalne, kantonalne i entitetske vlasti, ali u nekim slučajevima i pojedinci ili međunarodne organizacije.

U Srebreniku je 1998. godine inicirana sanacija spomen-kosturnice u kojoj je sahranjeno osamdeset sedam partizana.⁶¹ Vlada Zeničko-dobojskog kantona je 2000. godine financirala obnovu u ratu nastradalog spomenika poginulim borcima Narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašizma u Čakalovcu kod Maglaja.⁶² Naredne godine su obnovljeni spomen-park, spomenik i spomen-kosturnica u Olovu zahvaljujući pomoći nekoliko lokalnih poduzeća.⁶³ Do 2002. godine na području općine Konjic obnovljeni su: spomenik poginulim partizanima u Buturović-Polju, partizansko groblje u Konjicu, spomen-kosturnica na pravoslavnom groblju u Konjicu, partizanska groblja u Šunjima i Glavatičevu, spomenici u Borcima i spomenik 29. hercegovačkoj diviziji na Ivan-sedlu.⁶⁴ Konjičko udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata iniciralo je obnovu partizanskog groblja na Musali, koju su 2003. godine financirala dva pojedinca.⁶⁵ Biste partizanskih boraca Mehmeda Džudže, Mehe Patka i Janka Balorde, koje su privremeno uklonjene odlukom Općinskog vijeća Visokog, vraćene su na svoja originalna mjesta 2002. godine.⁶⁶

61 "Vijesti iz organizacija. Srebrenik", *Glas antifašista*, mart 1998, 30.

62 Nusret Koludžija, "Vijesti iz organizacija. Maglaj. Raznovrstan program proslave Dana državnosti", *Glas antifašista*, decembar 2000, 35.

63 "Vijesti iz organizacija. Olovo. Obnovljeno spomen-obilježje", *Glas antifašista*, mart 2001, 42.

64 Rade Vukosav, "Vijesti iz organizacija. Konjic. Bogata aktivnost općinskog odbora boraca", *Glas antifašista*, januar 2002, 54.

65 Mirsad Čukle, "Spomenici istorije. Jablanica. Dio su nas i dio smo njih", *Glas antifašista*, septembar 2008, 17.

66 Muhamed Spaho, "Vijesti iz organizacija. Visoko. Ponovo postavljene biste članova prve partijske čelije KPJ", *Glas antifašista*, novembar 2002, 48.

U Ilijašu je 2005. godine u park ispred zgrade općine vraćena obnovljena bista partizana prvoborca Manojla Popića, a svečano ju je otkrio načelnik općine.⁶⁷ Dio oštećenja na spomeniku na Mrakovici je saniran, a financijskom podrškom Vlade Republike Srpske obnovljeni su spomenici u Donjoj Trnovi i Donjoj Rači. Administrativna služba grada Banjaluke financirala je djelomičnu obnovu spomenika na Šehitlucima uz pomoć Zavoda za studiju i projektovanje i Zavoda za zaštitu kulturnoistorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, koji su u tu svrhu napravili projekt obnove.⁶⁸ U Drvaru su 2006. godine, uz novčanu pomoć Agencije za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država, obnovljene dvije u ratu srušene kolibe kod pećine u kojoj je jedno vrijeme tijekom Drugog svjetskog rata boravio Josip Broz Tito. Nakon završetka obnove, Titova pećina je svečano otvorena za posjetitelje na šezdeset i drugu godišnjicu Desanta na Drvar, koji je u periodu socijalističkog režima u Jugoslaviji smatran važnim događajem iz Drugog svjetskog rata. U istom mjestu je nakon toga obnovljen i Spomen-muzej "25. maj 1944."⁶⁹ Spomenik palim partizanima na Smetovima, koji je sagrađen 1968. godine, srušen je zbog krađe aluminija 2003., a te iste godine je obnovljen financijskom pomoću Zeničko-dobojskog kantona i Općine Zenica.⁷⁰ Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je za 2007. godinu

67 S. Đukić, "Vijesti iz organizacija. Ilijaš. Obilježavanje 60-te godišnjice oslobođenja od fašizma. Akcija sedmorice partizana", *Glas antifašista*, januar 2006, 45.

68 Tanja Šikanjić, "Spomenici NOR-a na ivici zaborava", *Nezavisne novine*, 16. marta 2008, 25.

69 „Sudbine nekadašnjih Titovih gradova. Drvar. Maršalove sjeni istjerane iz pećine", *Nezavisne novine*, 7. jula 2000, 17; „Vijesti iz organizacija. Drvar. Obilježena 62. godišnjica Desanta. Oživjela Titova pećina", *Glas antifašista*, juli 2006, 48; Ekrem Tinjak, „Povratak otpisanih", *Start*, 30. oktobra 2007, 70; „Turisti obilaze Titovu pećinu u Drvaru", *e-Novine*, 22. novembra 2009. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/drustvo/32451-Turisti-obilaze-Titovu-pećinu-Drvaru.html>. Pristupljeno: 21. oktobra 2011.

70 "Vijesti iz organizacija. Zenica. Uništeni partizanski spomenik biće obnovljen donacijama", *Glas antifašista*, juli 2003, 61; "Vijesti iz organizacija. Zenica. Dan ustanka proslavljen uz obnovljeni spomenik na Smetovima", *Glas antifašista*, juni 2004, 60.

izdvojila novac za financiranje obnove, sanacije i revitalizacije većeg broja mjesta sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu, među kojima su bili partizansko groblje u Mostaru i spomen-kosturnica u Vogošći.⁷¹ Sanaciju partizanskog groblja u Mostaru novčanim sredstvima su pomogli vlade Norveške i Nizozemske, Grad Mostar i mostarsko udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata. Pokušaji obnove tog izuzetnog umjetničkog djela Bogdana Bogdanovića i važnog mjesta sjećanja na mostarske partizane poginule u Drugom svjetskom ratu bili su nedovoljni jer lokalne vlasti nisu vodile dovoljnu brigu o groblju, pa je ubrzo nakon sanacije bilo ponovo zapušteno i dijelom devastirano.⁷²

U rijetkim slučajevima su se nakon 1995. godine gradili novi spomenici posvećeni sjećanju na partizansku antifašističku borbu tijekom Drugog svjetskog rata. Takav primjer je spomen-ploča podignuta 1999. godine u prostoru zeničke partizanske spomen-kosturnice.⁷³

Pojedina mjesta sjećanja na partizansku antifašističku borbu bila su devastirana i više godina nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini. Najpoznatiji takav primjer je bilo rušenje spomenika na Makljenu. Taj spomenik je miniran i u potpunosti uništen 2000., pet godina poslije zaustavljanja rata.⁷⁴ Rušenje spomenika na Makljenu pokazuje koliko su mjesta sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu u nekim područjima Bosne i Hercegovine

71 Dostupno na: <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2007/odluke/108b.htm>. Pristupljeno: 22. januara 2012.

72 Mile Stojić, "Partizansko groblje u Mostaru. Spomenici puni fašističkih oznaka i simbola", *Glas antifašista*, juli 2006, 15; "Vijesti iz organizacija. Mostar. Još jednom o rušenju spomenika u Mostaru. Skrnavljenje remek djela", *Glas antifašista*, juli 2006, 47; "Spomenici istorije. Partizansko spomen groblje Mostar. Novi sjaj boračkog kompleksa", *Glas antifašista*, septembar 2008, 12.

73 Petar Dodik, "Ima li grad čelika budućnost", *Glas antifašista*, mart 2001, 24.

74 "Uništen spomenik partizanima", *Oslobođenje*, 14. novembra 2000, zadnja stranica; E. Badžak, "Povijest se ne briše dinamitom", *Oslobođenje*, 15. novembra 2000, 9; Vidi sliku 4.

Slika 4

Ostaci spomenika na Maklenu 2009. godine

(Fotografija: Darko Karačić)

percipirana kao važni podsjetnici na politiku sjećanja bivšeg režima koji nemaju mjesta u politikama sjećanja novog režima.

Rezultat ovakvih dinamičnih promjena u Bosni i Hercegovini je postojanje brojnih politika sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu, koje uglavnom ovise o tome kakva je trenutna pozicija političkih i nevladinih organizacija koje su aktivno uključene u kreiranje tih politika u pojedinim mjestima. Iz tih razloga se Drugog svjetskog rata danas sjeća veoma različito u pojedinim mjestima u Bosni i Hercegovini, a službene državne politike prema tom sjećanju nema.

AKTERI POLITIKA SJEĆANJA I DINAMIKE KOMEMORATIVNIH PRAKSI

Među nevladinim i nestranačkim organizacijama u Bosni i Hercegovini organizacije Saveza antifašista i boraca narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini (SABNOR BiH) i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Republike Srpske (SUBNOR RS) su, bez obzira na njihovu marginaliziranu ulogu u društvu i politici Bosne i Hercegovine od vremena pada jednopartijskog sistema, ostali najzapaženiji akteri u javnom sjećanju na borbu partizana u Drugom svjetskom ratu, odnosno u kontinuiranom kreiranju sjećanja na partizane. Takvu ulogu su imali sve od prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini do danas, dok je utjecaj predstavnika pojedinih političkih stranaka na komemorativne prakse naglo porastao tek posljednjih šest godina.

Prvi navedeni savez danas ima svoja kantonalna udruženja, a općinske i manje lokalne organizacije postoje i u jednom i u drugom. Oba saveza su se razvila iz Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije,

koji je formiran 1961. godine kao savez više udruženja, a njegovi počeci su vezani za osnivanje Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SBNOR) 1947. godine, ubrzo nakon završetka rata. Članovi SUBNOR-a Jugoslavije su bili bivši borci koji su ratovali u Drugom svjetskom ratu na strani Narodnooslobodilačkog pokreta pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije i stanovnici Jugoslavije koji su bili na neki drugi način uključeni u taj pokret otpora, kao i stanovnici Jugoslavije koji su bili uključeni u druge pokrete otpora fašizmu i nacizmu izvan Jugoslavije, te borci iz Španjolskog građanskog rata. SUBNOR je bio jedna od najvažnijih jugoslavenskih društveno-političkih organizacija koja je za cilj imala očuvanje tekovina Narodnooslobodilačkog rata, pod čime se podrazumijevao i rad na iniciranju gradnje i održavanja spomenika, kao i na obilježavanju datuma koji su smatrani važnim za sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu. Time je SUBNOR postao jedan od glavnih aktera politika sjećanja na Drugi svjetski rat u razdoblju od svoga osnivanja do raspada Jugoslavije. SUBNOR Jugoslavije se raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije podijelio, tako da su od ranijih republičkih organizacija osnovane nove krovne organizacije udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata na razini novonastalih država, osim u slučaju Bosne i Hercegovine.⁷⁵ SUBNOR Bosne i Hercegovine je nakon početka rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine promijenio ime u Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOAR BiH). Prema Statutu SUBNOAR-a BiH iz 1997. godine u članstvo te organizacije su se mogli primati uz bivše borce, kako je to regulirao stari statut SUBNOR-a Jugoslavije, još i "drugi građani – antifašisti".⁷⁶ Cilj

75 Vidi o razvitku saveznog SUBNOR-a Jugoslavije i republičkog SUBNOR-a Bosne i Hercegovine više u Asim Mujkić, "Povodom 50 godina osnivanja Saveza boraca NOR-a BiH. Častan hod kroz historiju", *Glas antifašista*, maj 1998, 10-12.

76 Gojko Vukadinović, "Šta sadrži novi statut SUBNOAR-a BiH. Udruženja osnovni nosioci aktivnosti", *Glas antifašista*, novembar 1997, 10.

te promjene u statutu bio je što veće proširenje članstva i jačanje utjecaja u društvu. Nastavak te politike može se pratiti kroz aktivnosti SUBNOAR-a BiH tijekom 2005. i 2006. godine s ciljem transformiranja te organizacije u širi antifašistički pokret na području Bosne i Hercegovine, koji bi imao važnu ulogu ne samo u sjećanju na partizansku ulogu u Drugom svjetskom ratu nego i u borbi protiv nacionalizma i neofašizma. SUBNOAR BiH je u tom procesu transformacije promijenio ime u Savez antifašista i boraca Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini (SABNOR BiH).⁷⁷

Rat u Bosni i Hercegovini utjecao je na stvaranje dvaju teritorijalno i organizacijski podijeljenih saveza. SABNOR BiH danas aktivno djeluje u većem dijelu Federacije Bosne i Hercegovine, a SUBNOR RS na području drugog bosanskohercegovačkog entiteta, Republike Srpske. Iako je u poslijeratnom razdoblju između njih postojala povremena komunikacija i suradnja, ta dva saveza nisu organizacijski povezana, niti djeluju koordinirano u svome radu, a njihovi članovi u rijetkim slučajevima zajedno organiziraju komemoracije vezane uz događaje iz Drugog svjetskog rata.⁷⁸

77 Zija Dizdarević, "Reafirmacija najdragocjenijih političkoetičkih tekovina Bosne i Hercegovine. SUBNOAR prerasta u Antifašistički pokret BiH", *Glas antifašista*, januar 2005, 4-5; "Okrugli stol. Transformacija SUBNOAR-a BiH. Širiti front antifašizma", *Glas antifašista*, januar 2005, 24; Zora Mičić-Tufo, "Održana Izborna skupština SUBNOAR-a BiH. Dalja afirmacija vrijednosti NOB-a", *Glas antifašista*, juli 2006, 3; Novak Anđelić, "Tranzicija SUBNOAR-a u Savez antifašista i boraca NOR-a. Kriza čovječanstva", *Glas antifašista*, decembar 2006, 15-16.

78 Đuro Kozar, "Intervju: Salih Osmanbegović. Ponosni smo na svoju ulogu", *Glas antifašista*, april 1997, 5; "Funkcioneri FMAC-a u Sarajevu. Protiv podjela", *Glas antifašista*, juli 1997, 19; "Vijesti iz organizacija. Tuzla. Miloš Milošević, predsjednik OO SUBNOR-a Bijeljina (pismo)", *Glas antifašista*, novembar 1999, 62; Dragutin Kosovac, "O razlikama principijelno i tolerantno", *Glas antifašista*, februar 2000, 51-52; Dostupno na: <http://sabnor-tk.com/exponent/index.php?action=view&id=22&module=newsmodule&src=%40random495037fc0f069>. Pristupljeno: 3. septembra 2011; Dostupno na: <http://sabnor-tk.com/exponent/index.php?action=view&id=30&module=newsmodule&src=%40random495037fc0f069>. Pristupljeno: 3. septembra 2011.

Kroz programski ciljanu brigu o brojnim spomenicima i memorijalnim centrima izgrađenim u vrijeme socijalističke Jugoslavije koji su vezani uz sjećanje na Drugi svjetski rat i organiziranjem proslava na tim mjestima sjećanja SABNOR BiH i SUBNOR RS djelomično su nastavili održavati tradiciju SUBNOR-a Jugoslavije neovisno jedan o drugom i s određenim razlikama u komemorativnim praksama. Razvoj takvih djelatnosti boračkih udruženja Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini je veoma važan za razumijevanje procesa kreiranja pojedinih politika sjećanja na Drugi svjetski rat u vrijeme kompleksnih promjena društvenog i političkog konteksta od uvođenja višestranačkog sistema u Jugoslaviji do danas.

Kao primjere kontinuiteta u djelovanju organizacija nasljednica SUBNOR-a Jugoslavije prema sjećanju na Drugi svjetski rat ovdje navodim podatke o programu nekoliko takvih udruženja. Jedan od osnovnih programskih ciljeva Udruženja antifašista i boraca NOR-a u općini Centar Sarajevo, kako je to navedeno u statutu te asocijacije iz 2006. godine, jest "njegovanje slobodarskih i antifašističkih tradicija naroda Bosne i Hercegovine i odbrane istine o antifašističkom NOB-u 1941-1945." Prema tom statutu, neke od djelatnosti Udruženja antifašista i boraca NOR-a u općini Centar Sarajevo su "podsticanje i organizovanje obilježavanja značajnih događaja i sjećanja na borbe NOR-a 1941-1945, odbranu i širenje istine o NOB 1941-1945; podsticanje i organizovanje aktivnosti građana i drugih subjekata društva u općini na zaštiti i održavanju spomenika, spomen-obilježja, muzejskih eksponata i arhivske historijske građe o NOB-u 1941-1945; iniciranje i učestvovanje u prikupljanju i čuvanju arhivske i historijske građe o pokretu otpora i oslobodilačkoj borbi: njihovo obrađivanje i prezentiranje javnosti; vođenje evidencija spomenika i spomen-obilježja NOB-a 1941-1945."⁷⁹ U planiranju djelatnosti

79 Dostupno na: <http://www.uabnor-centar.ba/STATUT.pdf>. Pristupljeno: 13. decembra 2011.

Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata općine Tuzla za 2000. godinu je, među ostalim aktivnostima, navedeno i organiziranje zajedničke akcije više ogranaka udruženja boraca NOR-a u obnavljanju spomenika i partizanskih grobnica, stvaranje pritiska na odgovorne da vrate biste narodnih heroja ispred pojedinih državnih institucija i vraćanje starih naziva ulica i institucija koje su nosile imena narodnih heroja.⁸⁰

Organiziranje proslava i komemoracija vezanih uz događaje iz Drugog svjetskog rata koje je SABNOR BiH smatrao važnim davalo je udruženjima boraca NOR-a mogućnost da se putem medija promoviraju i da utječu na kolektivno sjećanje o događajima i ličnostima iz tog razdoblja. Primjeri takvoga planskog pristupa u kreiranju sjećanja na pojedine događaje i ličnosti su popisi značajnih datuma za obilježavanja. Ti popisi su kreirani tako da se većina odabranih datuma odnosila na događaje iz vremena Narodnooslobodilačkog rata na cijelom državnom području, a kod popisa regionalnih i lokalnih udruženja još i na događaje iz Drugog svjetskog rata koji su bili odabrani kao historijski važni za taj kraj. Primjer takve selekcije je popis značajnih datuma Saveza antifašista i boraca NOR-a Tuzlanskog kantona.⁸¹

Pojedine komemoracije koje su poslije rata u Bosni i Hercegovini organizirala udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata na važne datume iz Narodnooslobodilačkog rata sličile su, ne samo po odabiru tih datuma nego i prema programima pojedinih proslava, na komemoracije organizirane u vrijeme socijalističkog režima. Primjer takvih komemoracija su proslave Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, koji se obilježava 27. jula svake godine. U Lukavcu su 1999. godine općinsko udruženje boraca Narodnooslobodilačkog rata i mjesne podružnice toga udruženja

80 "Tuzla. Bogat sadržaj programskog rada", *Glas antifašista*, maj 2000, 19.

81 Dostupno na: <http://sabnor-tk.com/exponent/index.php?section=4>. Pristupljeno: 3. septembra 2011.

položili cvijeće na spomen-obilježja s područja općine i organizirali svečanu proširenu sjednicu skupštine svoga udruženja, na kojoj su o značaju partizanskog ustanka govorili bivši partizani i pojedini općinski zvaničnici. Na području Kantona Sarajevo centralna svečanost je tim povodom organizirana na Spomen-parku Vraca, gdje su govore održali predsjednik SUBNOAR-a BiH Dragutin Braco Kosovac i nekoliko drugih članova toga udruženja pred oko tristo ljudi. U općini Centar predstavnici SUBNOAR-a BiH su položili cvijeće kod "Vječne vatre", a u Novom Sarajevu je komemoracija bila organizirana kod spomenika Josipu Brozu Titu. Proslave Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine organizirane su 1999. godine u svim mjestima gdje su udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata bila aktivna.⁸² Slični ili isti programi komemoracija su se ponavljali svake godine na istim mjestima bilo za Dan ustanka ili neki drugi datum koji su udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata smatrala važnim u sjećanju na partizansku borbu. SUBNOR Republike Srpske je organizirao komemoraciju na Mrakovici na Dan borca 4. jula 1997. godine, gdje je tadašnji predsjednik te organizacije Rajko Stupar održao govor.⁸³ Bez većih razlika u odnosu na komemorativni program Dana borca iz 1997. godine, SUBNOR Republike Srpske je 27. jula 2003. godine organizirao obilježavanje Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u Milića Gaju, na kojem je govorio predsjednik SUBNOR-a Republike Srpske Blagoja Gajić.⁸⁴ Iako su SUBNOAR Bosne i Hercegovine i SUBNOR Republike Srpske komemoracije organizirali najčešće odvojeno, svaki na području Bosne i Hercegovine na kojem djeluju njihova udruženja, u nekim slučajevima su u pojedina obilježavanja važnih događaja iz Narodnooslobodilačkog rata bile uključene obje organizacije.

82 "27. juli – Dan ustanka naroda BiH", *Glas antifašista*, novembar 1999, 23-30.

83 "Vijesti iz naših organizacija. Prijedor", *Glas antifašista*, juli 1997, 29.

84 "Proslavljen Dan ustanka BiH", *Nezavisne novine*, 28. jula 2003, 6.

Takvih slučajeva je bilo najviše u regiji sjeveroistočne Bosne, gdje su nakon rata u Bosni i Hercegovini dva saveza udruženja boraca uspostavila dobru suradnju. Delegacije udruženja boraca NOR-a Tuzle i Tuzlanskog kantona su na poziv organizatora SUBNOR-a Bijeljine 1998. godine prisustvovala obilježavanju 55. godišnjice formiranja XVII. majevičke brigade u Donjoj Trnavi.⁸⁵ Najčešće mjesto susreta članova SUBNOAR-a BiH i SUBNOR-a RS je poslije završetka rata u Bosni i Hercegovini bilo u Vukosavcima na Majevici, gdje su održavani susreti boraca Narodnooslobodilačkog rata na godišnjicama pogibije članova Štaba Majevičkog odreda.⁸⁶ Izvan područja sjeveroistočne Bosne članovi dvaju saveza su rijetko zajednički obilježavali važnije događaje iz NOR-a. Jedan takav primjer je bila komemoracija 55. godišnjice Bitke na Neretvi, na kojoj su uz organizatore iz SUBNOAR-a BiH bili prisutni i članovi SUBNOR-a RS.⁸⁷

Ipak, između ovih komemoracija i onih koje su organizirane prije prvih višestranačkih izbora postojale su i velike razlike. Udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata su izgubila snažnu državnu potporu padom jednopartijskog režima i nestankom Saveza komunista Jugoslavije. Promjene u interesu političkih stranaka na vlasti za promoviranje narativa o partizanskoj borbi te uz to vezan slab medijski interes i nedostatak novčanih sredstava za organiziranje velikih komemoracija očitovali su se u relativno malom broju ljudi

85 Muaz Mulaahmetović, "Obilježena 55. jubilara godišnjica formiranja XVII. majevičke NOU antifašističke brigade u Donjoj Trnavi", *Glas antifašista*, novembar 1998, 29-30.

86 "Tradicionalni susret boraca u Vukosavcima. Ideje fašizma su kod nas u BiH, nažalost, još žive", *Glas antifašista*, mart 2001, 18; Kerim Bekrić, "Obilježena 65. godišnjica pogibije članova Štaba Majevičkog odreda. Herojstvo se ne zaboravlja", *Glas antifašista*, juni 2007, 38; H. Bakalović, "Obilježena 67-godišnjica pogibije članova Štaba Prvog majevičkog NOP odreda. Poruka: Jednom fašista, uvijek fašista", *Glas antifašista*, mart – april 2009, 9; Zlatko Dukić, "Vukosavci, Majevica, 68 godina kasnije. Nikad zaboravljeni heroji", *Glas antifašista*, proljeće 2010, 34-35; Zlatko Dukić, "Vukosavci, Majevica, 20. februara 2011. – 69 godina kasnije. Pravi i paradni antifašisti", *Glas antifašista*, proljeće 2011, 7-8.

87 "Bitka na Neretvi. 55 godina. Jablanica 5. april 1998.", *Glas antifašista*, maj 1998, 13.

koji su posjećivali mjesta sjećanja na partizansku borbu.⁸⁸ Iako se političkim promjenama nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini mijenjala i potpora udruženjima boraca NOR-a u pojedinim mjestima, ona se ne može usporediti s onom koju su organizatori obilježavanja važnih datuma iz Narodnooslobodilačkog rata imali prije pada jugoslavenskog socijalističkog režima. U politikama sjećanja pojedinih stranaka u Bosni i Hercegovini, bilo onih koje jesu ili onih koje partizansku borbu nisu smatrale dijelom svoje tradicije, središnje mjesto je vremenom zauzelo sjećanje na rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995., ili u nekim slučajevima novokreirani narativi o međusobnoj povezanosti ideoloških stavova zaraćenih strana u ratovima iz 1940-ih i 1990-ih godina, kao i narativi o povezanosti događaja iz tih dvaju ratova.

Organizacije boraca Narodnooslobodilačkog rata su od vremena osamostaljenja Republike Bosne i Hercegovine i početka rata 1992. godine zauzele čvrste i često oprečne stavove o državnom uređenju Bosne i Hercegovine i o razumijevanju karaktera novog rata. Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini SUBNOAR BiH je imao planove o ujedinjenju tih organizacija s ciljem doprinosa reintegraciji države Bosne i Hercegovine.⁸⁹ Kako su te ideje ostale neostvarene, različiti službeni stavovi SUBNOR-a RS i SUBNOAR-a BiH o dr-

88 Titovu pećinu i Memorijalni kompleks "25. maj 1944." u Drvaru je 2009. godine posjetilo više od 18.000 ljudi, a u vrijeme socijalističkog režima ista mjesta je godišnje obilazilo do 200.000 posjetitelja. "Turisti obilaze Titovu pećinu u Drvaru", *e-Novine*, 22. novembra 2009. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/drustvo/32451-Turisti-obilaze-Titovu-pećinu-Drvaru.html>. Pristupljeno: 21. oktobra 2011; Spomen-kompleks u kojem se nalazi Muzej "Bitka na Neretvi" u Jablanici posjetilo je 2007. godine 25.000 do 30.000 turista, a posljednjih deset godina prije rata u Bosni i Hercegovini sam Muzej je imao oko tri miliona posjetitelja. Ekrem Tinjak, "Povratak otpisanih", *Start*, 30. oktobra 2007, 72.

89 Đuro Kozar, "Intervju: Salih Osmanbegović. Ponosni smo na svoju ulogu", *Glas antifašista*, april 1997, 5; Gojko Vukadinović, "Šta sadrži novi statut SUBNOAR-a BiH. Udruženja osnovni nosioci aktivnosti", *Glas antifašista*, novembar 1997, 11; "Prva sjednica Skupštine SUBNOAR-a BiH. Aktuelni zadaci SUBNOAR-a BiH u narednom periodu", *Glas antifašista*, august 1998, 14.

žavnom ustroju Bosne i Hercegovine i percipiranju rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. ostali su do danas nepromijenjeni. To je utjecalo ne samo na odnose između dvaju saveza udruženja boraca NOR-a nego i na komemorativne prakse i politike sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu.

Djelovanje SUBNOAR-a BiH, od njegovog reorganiziranja 1992. godine u krovnu državnu organizaciju do kraja rata, bilo je označeno davanjem potpore obrani Republike Bosne i Hercegovine. Članovi predsjedništva SUBNOAR-a BiH su osudili "agresiju i agresora" i poslali "apel svojim članovima i javnosti za odbranu Republike BiH, kao najvažnije tekovine NOB-a 1941-1945., osudili podjelu Republike BiH po nacionalnoj osnovi i politiku nasilnog rješavanja spornih pitanja" na sjednici te organizacije u Sarajevu 8. jula 1992. godine.⁹⁰ Govoreći 1998. godine o djelatnosti SUBNOAR-a BiH u ratnom periodu, predsjednik njegovog Glavnog odbora Salih Osmanbegović je istakao da je uz Drugi svjetski rat i rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. bio pravedan antifašistički rat, te da se "jedan broj naših drugova, već sedamdesetogodišnjaka, aktivno uključio i u OS (Oružane snage, op.a.) BiH, a poseban je naš doprinos što smo uticali da se velik broj potomaka boraca NOR-a u njih uključi".⁹¹ SUBNOAR BiH je nakon 1995. godine nastavio isticati sličnost između dvaju ratova kroz promociju rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. kao ideološki antifašističkog.⁹² Takvo

90 Gojko Vukadinović, "Naš kontinuitet. Aktivnost pod granatama", *Glas antifašista*, novembar 1996, 15.

91 "Prva sjednica Skupštine SUBNOAR-a BiH. Aktuelni zadaci SUBNOAR-a BiH u narednom periodu (Referat Saliha Osmanbegovića, predsjednika Glavnog odbora, na Skupštini 1. juna 1998)", *Glas antifašista*, august 1998, 9.

92 Takav primjer je govor Izeta Brkića 1998. godine na partizanskom spomen-groblju u Tuzli o uključenju boraca NOB-a i njihove rodbine u Armiju Republike Bosne i Hercegovine, koju povezuje s partizanskom vojskom iz Drugog svjetskog rata, nazivajući je "oslobodilačkom". Mustafa Hadžialić, "Tuzla – svečanost dostojna jubileja. 55 godina oslobođenja grada rudara", *Glas antifašista*, novembar 1998, 22; Na zboru na Ilovači kod Goražda Salih Osmanbegović, tada potpredsjednik SUBNOAR-a BiH, 2000. godine

kombinirano sjećanje na ratove bilo je prihvatljivo većini političkih stranaka u dijelu Federacije Bosne i Hercegovine gdje je SUBNOAR BiH bio aktivan.⁹³ Rezultat navedene politike bio je prilagođavanje komemoriranja događaja iz Drugog svjetskog rata dodavanjem narativa o ulozi Armije Republike Bosne i Hercegovine u ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. i o njenoj ideološkoj sličnosti partizanskom pokretu. Slučajevi takvih komemoracija bili su najčešće obilježavanja datuma oslobođenja pojedinih mjesta u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu, koje su brojne općine slavile i nakon pada jugoslavenskog socijalističkog režima, ali prisjećajući se obaju ratova na tim komemoracijama. Sjećanje na rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995. često je isticano i na komemoracijama Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.⁹⁴ U nekim mjestima su se važni događaji iz Drugog

odao je "dužno priznanje svim antifašistima iz oba rata". "Poslije 9 godina ponovo zbor na llovači", *Glas antifašista*, septembar 2000, 53; Iste godine je na Srnici u povodu Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine organiziran "četvrti susret antifašista iz ratova 1941.-1945. i 1992.-1995. godine". "Vijesti iz organizacija. Srnica. Na tradicionalnom susretu antifašista govorio Dragutin Kosovac. Nema razloga da se ne ujedinito", *Glas antifašista*, septembar 2000, 54.

93 SUBNOAR BiH (kasnije SABNOR BiH) je od 1990-ih godina do danas bio aktivan uglavnom na području Federacije Bosne i Hercegovine koje je tijekom rata od 1992. do 1995. godine pod svojom kontrolom držala Armija Republike Bosne i Hercegovine

94 Na Dan oslobođenja Tuzle 1997. godine položeni su vijenci kod spomenika u Aleji slobode i na groblju gdje su sahranjeni mladići i djevojke poginuli u masakru 1995. godine. Na skupu koji je tada održan govorili su predstavnici SUBNOAR-a BiH, lokalnih gradskih vlasti i visokorangirani političari Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine. "Vijesti iz naših organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, novembar 1997, 34; Na Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine 1998. godine u Travniku su članovi SUBNOAR-a BiH položili vijence na spomen-kosturnice u Korićanima, Turbetu i Travniku, kao i na šehidsko mezarje 1992-1995. i grobove pojedinih boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine. "Vijesti iz organizacija. Travnik", *Glas antifašista*, august 1998, 42; Na Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine 1999. godine u Lukavcu, Živinicama, Srebreniku, Gradačcu i Čeliću odana je počast borcima iz ratova 1941-1945. i 1992-1995. "27. jul – Dan ustanka naroda BiH", *Glas antifašista*, novembar 1999, 29-30; Centralno obilježavanje 70. godišnjice ustanka naroda Bosne i Hercegovine bilo je 2011. godine održano na Spomen-parku Vraca, gdje su o Narodnooslobodilačkoj borbi

svjetskog rata i rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. obilježavali na jednoj, zajedničkoj komemoraciji, kao što je to bio slučaj u Lukavcu 1999. godine, kada su na jednoj proslavi obilježeni Dan pobjede nad fašizmom i Dani otpora Općine Lukavac. Na svečanoj sjednici Općinskog vijeća Lukavca odana je počast poginulim borcima NOR-a i rata 1992-1995., a potpredsjednik SUBNOAR-a Lukavca Zijad Nuhić je održao govor o značaju Dana pobjede nad fašizmom, dok je predstavnik Vojske Federacije BiH, komandant 223. brigade major Samir Nuhić, govorio o borbi Armije Republike Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine.⁹⁵

SUBNOR Republike Srpske je imao drugačije viđenje o ratu u Bosni i Hercegovini 1992-1995. i o prilagođavanju svojih aktivnosti novim uvjetima. U intervjuu iz 1999. godine predsjednik SUBNOR-a RS Rajko Stupar je dao svoju percepciju tog problema: "Mi borci NOR-a koji živimo u RS smatramo da je za raspad Jugoslavije kriva secesija koju su izvršili prvo Slovenci i Hrvati, a onda i Bosanci i Makedonci, potpomognuti neprijateljima kojima je stalo da se rasparča ta naša divna država u kojoj smo mi 46 godina živjeli mirno i prosperitetno."⁹⁶ Pojedina udruženja i članovi SUBNOR-a RS su se nudili za suradnju novim vlastima ubrzo nakon početka rata. U Prijedoru je 11. juna 1992. godine održana proširena sjednica Ratnog odbora SUBNOR-a Prijedora, u kojoj je to udruženje, vođeno Blagojem Gajićem, izrazilo "punu podršku novoj vlasti u njenim naporima na stabilizaciji prilika u opštini", te

i ratu u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine govorili predsjednik SABNOR-a BiH Jure Galić, gradonačelnik Sarajeva Alija Behmen i odlikovani borac Armije Republike Bosne i Hercegovine Slaviša Šućur. A. Bećirović, "Vraca. Obilježena 70. godišnjica ustanka u BiH. Tračak svjetlosti nagovještava evropsku zoru", *Oslobođenje*, 28. jula 2011, 9.

95 Ago Okičić, "Vijesti iz organizacija. Lukavac", *Glas antifašista*, novembar 1999, 69.

96 Jelena Mrkić, „SUBNOR protiv SUBNOAR-a. Srpski nacionalisti okrivljuju Tita, ruše partizanske spomenike i pljuju po NOB-u: Ne slažem se sa borcima iz Federacije da su samo Srbi krivi za rat u BiH! (Intervju sa Rajkom Stuparom)", *Slobodna Bosna*, 6. novembra 1999, 33.

je istaknuto da su se "i pored poodmaklih godina i velike iscrpljenosti, borci svrstali u redove odbrambenih snaga s ciljem da zaštite svoja sela i svoj grad od nasrtaja paravojnih muslimansko-hrvatskih formacija".⁹⁷ Na komemoraciji 27. jula 1993. godine, datuma koji je ranije slavljen kao Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, a koji je tom prilikom preimenovan u "Dan ustanka srpskog naroda u bivšoj Bosni i Hercegovini", u Prijedoru je o sličnosti i vezama između rata u Bosni i Hercegovini i Narodnooslobodilačkog rata govorio predsjednik SUBNOR-a RS Blagoja Gajić.⁹⁸ Mijenjanjem imena, javnim govorima i programom te svečanosti, koji je uključivao himnu "Bože pravde" i odavanje počasti poginulim borcima "u svim oslobodilačkim ratovima – od Kosovske bitke do današnjih dana"⁹⁹, nije samo kombinirano sjećanje na više ratova, već je takvom intervencijom promijenjen i narativ o Narodnooslobodilačkom ratu. Time je borbi jugoslavenskih partizana promišljeno dat isključivo jednonacionalni karakter, što je bilo u suprotnosti s dotadašnjim službenim sloganom bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti, koji je promoviran, među ostalim, i na komemoracijama važnih datuma iz Narodnooslobodilačkog rata tijekom vladavine socijalističkog režima. Bez obzira na takve pokušaje mijenjanja sjećanja na Drugi svjetski rat, SUBNOR RS nije uspio u potpunosti pridobiti podršku Srpske demokratske

97 "Proširena sjednica Ratnog odbora SUBNOR-a Prijedor. Po drugi put u odbrani slobode", *Kozarski vjesnik*, 10. jula 1992, 2.

98 Blagoja Gajić je naveo da se "narod sa svojom vojskom, u početnoj fazi razbijanja Jugoslavije, susreo ponovo u ovom ratu sa poraženim iz rata 1941-1945. potpomognutim tobož našim saveznicima iz drugog svjetskog rata", i da "zaboravljaju 1941. kada je usamljena Jugoslavija, protiv do tada nepobjedivih trupa fašističke Njemačke potpomognute Pavelićevim ustašama, digla ustanak i još jednom pokazala da se Srbi ne mire sa ropstvom ma kako snažan porobljivač bio". O. Kesar, "U Prijedoru svečano obilježen 27. juli, Dan ustanka srpskog naroda 1941", *Kozarski vjesnik*, 30. jula 1993, naslovna strana.

99 O. Kesar, „Novo značenje 27. jula. Dan pobune srpskog naroda”, *Kozarski vjesnik*, 23. jula 1993, naslovna strana.

stranke.¹⁰⁰ U vrijeme dok je u Republici Srpskoj ta stranka vladala tijekom i nekoliko godina nakon rata, sjećanje na partizansku borbu smatralo se nepoželjnim zbog njegova povezivanja sa sjećanjem na propali jugoslaven-ski socijalistički režim i zajednički život Srba sa ostalim narodima u Bosni i Hercegovini. U pojedinim mjestima, kao što je bio Prijedor, i u tom razdoblju su u suradnji s lokalnim vlastima održavane adaptirane komemoracije nekih važnih datuma iz Narodnooslobodilačkog rata, dok su u drugim mjestima općinska udruženja SUBNOR-a RS imala probleme u organiziranju sličnih aktivnosti.¹⁰¹

Politika sjećanja Srpske demokratske stranke na Drugi svjetski rat je tijekom i nakon rata u Bosni i Hercegovini bila revizionistička u odnosu na raniju socijalističku jugoslavensku. Službeni narativi o događajima iz Drugog svjetskog rata prilagođavani su takvim potrebama, a mjesta sjećanja vezana uz te događaje su djelomično mijenjana. Na području memorijalnog kompleksa na Mrakovici 1993. godine patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle je služio opelo kozarskim žrtvama iz Drugog svjetskog rata. Tom događaju

100 U intervjuu iz 1997. godine, predsjednik SUBNOR-a RS Rajko Stupar se žalio da se Radovan Karadžić, u vrijeme kada je bio predsjednik Republike Srpske, i drugi visokorangirani političari Srpske demokratske stranke nisu htjeli sastati s njim. Govoreći o pokušajima suradnje sa SDS-om tijekom rata, naveo je da je "SUBNOR već početkom ovog građansko-vjerskog rata u bivšoj BiH, mada nam programi nisu podudarni, pokušao da se oko svih pitanja dogovori sa ključnim ljudima Srpske demokratske stranke, predstavnicima boraca ovog rata i nekim generalima. Sve je bilo uzalud, kao da se u redovima ovih boraca nisu nalazili unuci i sinovi nas, boraca NOR-a. Nešto je, doduše, moglo da se dogovara dok je dr Đurađ Davidović bio na čelu boraca ovog rata, ali je njegovom smjenom sve prestalo". Jovan Babić, "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva (Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS)", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997, 14.

101 O. Kesar, "Novo značenje 27. jula. Dan pobune srpskog naroda", *Kozarski vjesnik*, 23. jula 1993, naslovna strana; O. Kesar, "U Prijedoru svečano obilježen 27. juli, Dan ustanka srpskog naroda 1941", *Kozarski vjesnik*, 30. jula 1993, naslovna strana; Jovan Babić, "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva (Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS)", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997, 14.

su prisustvovali i visoki zvaničnici Srpske demokratske stranke i potpredsjednici Republike Srpske Nikola Koljević i Biljana Plavšić, a skup su organizirali banjalučka eparhija Srpske pravoslavne crkve, Srpska demokratska stranka i Skupština opštine Prijedor. Mjesta službenom jugoslavenskom narativu, kao ni izmijenjenom narativu SUBNOR-a RS o Narodnooslobodilačkoj borbi, na toj komemoraciji nije bilo. Govornici su istakli značaj stradanja na Kozari u historiji srpskog naroda, osudili jugoslavenski socijalistički režim za prikrivanje istine o događajima iz Drugog svjetskog rata, a memorijalni kompleks je tada vizualno izmijenjen izgradnjom križa na njegovom području.¹⁰² Uz ovakve intervencije koje su se direktno odnosile na komemoracije na mjestima sjećanja na borbu jugoslavenskih partizana, vlasti Republike Srpske su u tom razdoblju revizionistički pristupale i prema ranijem službenom sjećanju na ravnogorski četnički pokret, koji je u socijalističkom režimu smatran izdajničkim. Pedeseta godišnjica od pogubljenja Draže Mihailovića je bila navedena u službenom popisu datuma iz 1996. godine koje treba obilježiti u Republici Srpskoj – “Kalendaru godišnjica značajnih ličnosti i događaja iz istorije srpskog naroda”, a na istom mjestu se spominje i početak antifašističke borbe srpskog naroda, koju su, prema tom dokumentu, pokrenuli četnici.¹⁰³

102 O. Kesar, “Patrijarh Pavle na Mrakovici služio opelo kozarskim žrtvama iz Drugog svjetskog rata. Sad nevini počivaju u miru”, *Kozarski vjesnik*, 22. oktobra 1993, naslovna strana; O. Kesar, “Patrijarh Pavle na Kozari. ‘Ne tražimo osvetu, želimo mir za sve’”, *Kozarski vjesnik*, 22. oktobra 1993, 3. Banjalučki episkop Jefrem je govorio o Kozari i stradanju Srba na toj planini tijekom Drugog svjetskog rata: “Nalazimo se na legendarnoj srpskoj planini, planini koja je ne samo istorijski srpska sa dva srpska srednjovekovna manastira Moštanicom i Svetim Georgijem u Marinima, okružena čisto etničkim srpskim prostorima, već je ona, pored Jasenovca i Gradine, najveća srpska grobnica. Grobovima naših predaka ponovo smo potvrdili vlasništvo na Kozari...” O odnosu socijalističkog režima prema sjećanju na stradanje Srba na Kozari govorio je patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle: “(...) teško pred Bogom i onima koji su u posleratnom periodu sakrili, svojih ideoloških koristi radi, sve dimenzije drame i tragedije koje su se odigrale na Kozari, prvenstveno sa pravoslavnim Srbima...” O. Kesar, “Patrijarh Pavle na Kozari. ‘Ne tražimo osvetu, želimo mir za sve’”, *Kozarski vjesnik*, 22. oktobra 1993, 3; Vidi sliku 5.

103 Mičo Carević, “Rehabilitacija četnika i ustaša. Prvorborci sadašnjih režima”, *Svijet*, 5. decembra 1996, 25.

КОЗАРСКИ ВЕСНИК

ГОДИНА XIX • ПРИЈЕДОР, 22. ОКТОБАР 1993. • БРОЈ 944 • ЦЕНА 1.000 ДИНАРА

ПАТРИЈАРХ ПАВЛЕ НА МРАКОВИЦИ СЛУЖИО ОПЕЛО КОЗАРСКИМ ЖРТВАМА ИЗ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

САД НЕВИНИ ПОЧИВАЈУ У МИРУ

Након седам векова православља и Српске православне цркве и 51 годину од масовног убиства 35.350 Срба у усташко-немачким походима у другом светском рату — његова светост патријарх српски господин Павле са архиепископима, епископима и свештеником у прошлу суботу на Мраковици служио је опело невиним жртвама и осветио крст. На тај начин овај српски крај коначно је дочекао да мртве

нејач, жене и старци, почитају у миру.

Опелу и помену страдалим Србима у другом светском рату присуствовало је више хиљада грађана из овог дела Крајине, представници општина Приједор, Бањалука, Градишка, Нови Град, Козарска Дубица и других, те државна делегација Републике Српске на челу са потпредседником Републике доктором Николом Кољевићем. (Опширни извештај — на 3. страни)

Опело за 35.350 невиних људи: патријарх Павле окружен црквеним великодостојницима

(Снимано: Владо Мирковић)

У ОВОМ БРОЈУ

„НЕ ТРАЖИМО ОСВЕТУ, ЖЕЛИМО МИР ЗА СВЕ“

Извештај — у слици и речи (на читавој страни) — о боравку на Козари Патријарха српског и великодостојника Српске православне цркве

(Страна 3)

Друга страна медаље

ЛАВОВИ И МАГАРЦИ

Ратни извештај новосадског „Дневника“ за „Козарски“ пише о збивањима у Републици Српској Крајини, о борбама и њиховим вођама, о рату и око рата

(Страна 4)

На „дуплерици“:

Уз увек радо читан КАЛЕИДОСКОП — бојата и разноврсна ГРАДСКА ХРОНИКА

ШОШЕ МАЖАРА 66. НОВИ ГРАД

Телефони: (078) 52-196
52-196 директор
52-196 интерјер и радница
52-074 путника и територије
52-111 аутобуска станица

Slika 5

Naslovna strana Kozarskog vesnika 22.10.1993. godine

Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini i slabljenja apsolutnog utjecaja Srpske demokratske stranke u Republici Srpskoj, SUBNOR RS je intenzivirao aktivnosti na organizaciji obilježavanja važnih datuma iz Narodnooslobodilačkog rata. Ta organizacija je vremenom djelomično korigirala svoj ranije izmijenjeni narativ o Drugom svjetskom ratu, uvijek ga prilagođavajući trenutnom političkom kontekstu. Dok je u Milića Gaju SUBNOR RS 27. jula 1997. godine slavio još uvijek kao Dan ustanka srpskog naroda bivše Bosne i Hercegovine, na komemoraciji u Donjoj Trnovi 27. jula 1998. godine, nakon što je Srpska demokratska stranka prvi put izgubila vlast u Republici Srpskoj, taj datum se spominje kao Dan ustanka protiv okupatora, a 2003. godine u Milića Gaju kao Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, onako kako se zvao prije pada socijalističkog režima.¹⁰⁴

Uz SABNOR BiH i SUBNOR RS, u Bosni i Hercegovini na području Distrikta Brčko djeluje i SUBNOR Distrikta Brčko, formiran 2000. godine ujedinjenjem dvaju općinskih udruženja koja su do tada djelovala pod SUBNOAR-om BiH i SUBNOR-om RS.¹⁰⁵ Zbog specifičnog političkog konteksta u kojem SUBNOR Distrikta Brčko djeluje od svoga osnivanja do danas, njegov je utjecaj u društvu bio veći nego što je to slučaj s udruženjima boraca NOR-a u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Položaj SUBNOR-a Distrikta Brčko među drugim udruženjima boraca NOR-a je zbog toga vremenom rastao, kako se vidi iz slučaja kada je ta organizacija tijekom 2009. godine organizirala sastanak udruženja iz Tuzlanskog kantona i općinskih

104 Milan Bogun, "Uz 27. jul – Zbor u Milića Gaju. Sačuvajmo Republiku Srpsku", *Kozarski vjesnik*, 1. augusta 1997, 3; P. Mičić, "U Donjoj Trnovi proslavljen 27. jul – Dan ustanka protiv okupatora u Drugom svjetskom ratu. Žrtve se ne smiju zaboraviti", *Glas srpski*, 28. jula 1998, 5; "Proslavljen Dan ustanka BiH", *Nezavisne novine*, 28. jula 2003, 6.

105 "U Distriktu Brčko konstituisat će se SUBNOAR Distrikta Brčko", *Glas antifašista*, maj 2000, 20; Gojko Vukadinović, "Konstituisan SUBNOAR u Distriktu Brčko. Zahtijeva se uklanjanje spomenika ratnom zločincu Draži Mihajloviću", *Glas antifašista*, septembar 2000, 24.

udruženja SUBNOR-a RS s područja sjeveroistočne Bosne s ciljem ostvarivanja koordiniranog djelovanja udruženja boraca NOR-a u tom dijelu Bosne i Hercegovine.¹⁰⁶

Iz brojnih javnih reakcija SABNOR-a može se zaključiti koliko je za asocijacije boraca NOR-a bilo teško prihvatanje pozicije koju su dobili u promjenjivom političkom i društvenom kontekstu u kojem djeluju od pada jednopartijskog sistema. Za njih je taj pad predstavljao i pad utjecaja njihovog udruženja u bosanskohercegovačkom društvu. Iako se politički i društveni položaj udruženja boraca NOR-a u Bosni i Hercegovini mijenjao i u periodu od njihovog osnivanja do prvih višestranačkih izbora, dinamične promjene u odnosu države prema tim organizacijama uslijedile su odmah nakon provedbe rezultata tih izbora. Na izborima su 1990. godine pobijedile nacionalne stranke, koje su bile jedinstvene u svom antikomunizmu i koje nisu planirale održavati kontinuitet s politikom sjećanja kreiranom u vrijeme komunističke vlasti. U odnosu na svoj položaj u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, bivši partizani su se u višestranačkoj Bosni i Hercegovini osjećali marginalizirano, što je u intervjuu za Radio Slobodna Evropa 2005. godine izjavio i predsjednik SUBNOAR-a Bosne i Hercegovine Jure Galić: "U prvom redu, ja mislim da mi nismo, naša organizacija i naš pokret, postavljeni u ovom sistemu organizovanja na pravo mjesto. Izjednačeni smo sa ribolovcima, sa ptičarima, ne znam ni ja s kim sve nismo."¹⁰⁷ SUBNOR RS je dijelio

106 B. Novaković, "Sjeveroistočna Bosna. Zadaci obnove", *Glas antifašista*, zima 2000, 62; Iste godine SUBNOR Distrikta Brčko predložio je rješenje problema izgradnje i premještanja spomenika vezanih za rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995., koje je među predstavnicima međunarodne zajednice u Distriktu prihvaćeno kao mogući način premoštenja tog problema. "Križa oko spomenika u Brčkom. SUBNOR miri tri nacionalne vojske", *Dani*, 17. jula 2009, 13.

107 „60 godina od pobjede nad fašizmom”, *Radio Slobodna Evropa*, 6. maja 2005. Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/845746.html>. Pristupljeno: 2. oktobra 2011.

istu zabrinutost, mjereći svoju i poziciju sjećanja na Narodnooslobodilački rat u društvu kroz odnos vlasti prema članovima toga udruženja i prema komemoracijama koje ono organizira. Predsjednik SUBNOR-a RS Blagoja Gajić se žalio 2003. godine na manjak političkog interesa tadašnje vlasti Republike Srpske tijekom obilježavanja Dana naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, kada se niko od njenih predstavnika nije pojavio na komemoraciji u Milića Gaju.¹⁰⁸

U tako promijenjenim okolnostima udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata su ostvarila blisku suradnju s pojedinim političkim strankama čiji su pogledi na sjećanje na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu bili slični njihovim. Ta suradnja je do danas ostala javnosti najvidljivija na dane obilježavanja važnih događaja iz Narodnooslobodilačkog rata.

Sjećanje na borbu jugoslavenskih partizana u Drugom svjetskom ratu u svojim predizbornim kampanjama 1990. godine najviše su koristili Savez komunista Bosne i Hercegovine – Stranka demokratskih promjena i od novoformiranih stranaka Savez reformskih snaga Jugoslavije. Tadašnji premijer Jugoslavije Ante Marković obznanio je da osniva Savez reformskih snaga Jugoslavije tijekom proslave Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine na Mrakovici pred više od 100.000 ljudi.¹⁰⁹ Na proslavama koje su

108 "Proslavljen Dan ustanka BiH", *Nezavisne novine*, 28. jula 2003, 6.

109 Obraćajući se okupljenim ljudima na tom skupu, koji je održan 29. jula 1990, Ante Marković je tako iskoristio komemoraciju Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine kao svoj predizborni skup, a na njemu je govorio, među ostalim, i o borbi naroda Kozare za slobodu, koristeći narativ o jugoslavenskoj partizanskoj borbi: "Vi ste to pokazali i u Drugom svjetskom ratu u borbi za oslobođenje naše zemlje, i u borbi za revoluciju. Vi ste to pokazali epopejom Kozare koja je postala ne samo jedan od sinonima našeg rata i revolucije, koja je postala pojam u Jugoslaviji, koja je postala pojam svijeta..." B. Grubić, R. Preradović, "Veličanstveni narodni zbor na Kozari. Glas za reforme – glas za budućnost", *Oslobođenje*, 30. jula 1990, 3. Puni naziv pozicije koju je 1990. godine obnašao Ante Marković bio je: predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

27. jula 1990. organizirane u drugim mjestima Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine govore su održali članovi Saveza komunista Bosne i Hercegovine – Stranke demokratskih promjena. Predsjednik Centralnog komiteta te stranke Nijaz Duraković je okupljene na Brezjaku kod Sokoca podsjetio na trenutno težak položaj bosanskohercegovačkog društva u kojem se negira partizanska antifašistička borba.¹¹⁰ Nakon loših izbornih rezultata u većem dijelu Bosne i Hercegovine tri najveće nacionalne stranke su preuzele vlast u republici. Savez reformskih snaga Jugoslavije je nakon početka rata u Bosni i Hercegovini transformiran u Uniju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, dok je Savez komunista Bosne i Hercegovine – Stranka demokratskih promjena transformiran u Socijaldemokratsku partiju. Te dvije stranke su se ujedinile 1999. godine pod imenom Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine (SDP BiH), čija je politika sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu do danas ostala skoro nepromijenjena. SDP BiH se, prema programu te stranke iz 2001. godine, smatrao “baštinikom NOB-a i herojskog otpora fašizmu, a kasnije i staljinizmu, koji je inspirirala, organizirala i vodila Komunistička partija Jugoslavije sa Titom na čelu”.¹¹¹ Time je ta partija u svojoj politici sjećanja djelomično preuzela raniji službeni jugoslavenski socijalistički narativ o ulozi partizana u Drugom svjetskom ratu. Od svoga osnivanja SDP BiH je bio konstantno angažiran na promoviranju važnosti Narodnooslobodilačkog rata, surađujući u takvim aktivnostima najčešće sa

110 Dio govora Nijaza Durakovića: “Umjesto uobičajenog, slavljeničkog, svečarskog govora, nažalost ovu svoju riječ i nakon 45 godina moramo otpočeti riječju odbrane smisla i historijskog značaja našeg NOR-a i revolucije. Jer kao nikada do sada, na sve strane digli su se oni koji negiraju antifašističku borbu naroda i narodnosti Jugoslavije. Za jedne ona je bila nepotrebna avantura u aranžmanu fanatičnih komunističkih boljševika. Drugi optužuju KPJ da je izazvala građanski rat i nepotrebno krvoproliće...” V. Džindo, “Dr Nijaz Duraković na Brezjaku kod Sokoca. Ne treba nam staratelj”, *Oslobođenje*, 28. jula 1990, 4.

111 Dostupno na: <http://www.klubsdp.org/sdptk/sdp/program/progsdpbih.htm>. Pristupljeno: 17. januara 2012.

SABNOR-om BiH. Članovi Forumu mladih SDP-a su bili uključeni u obilježavanje pojedinih komemoracija koje je organizirao SABNOR.¹¹² Političari iz SDP-a su redovito komemorirali važnije datume iz NOR-a prisustvujući skupovima koji su tim povodom organizirani, polažući cvijeće na spomenicima i grobnicama poginulih partizana te držeći javne govore.¹¹³ Pojedini političari iz te stranke su posljednjih pet godina koristili obilježavanja pojedinih događaja iz NOB-a za javno kritiziranje političkih neistomišljenika.¹¹⁴

U Republici Srpskoj je prvih godina nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini Socijalistička partija Republike Srpske (SPRS) bila najaktivnije angažirana stranka u sjećanju na Narodnooslobodilački rat, a posljednjih deset godina njeno mjesto je zauzeo Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD). Prema programu Socijalističke partije za razdoblje od 2009. do 2013. godine navodi se da će ta stranka "uvijek visoko vrednovati u svom radu i njegovati

112 "Godišnjice. Novi Grad", *Glas antifašista*, ljeto 2010, 38-39; "Sarajevo Centar. Dogovor boraca i mladih socijaldemokrata", *Glas antifašista*, ljeto 2010, 42.

113 Ovdje navodim nekoliko takvih aktivnosti političara Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine. Članovi SDP-a BiH su 1997. godine u Lukavcu držali govore u povodu Dana pobjede nad fašizmom. "Vijesti iz naših organizacija. Lukavac", *Glas antifašista*, juli 1997, 29; Nekoliko članova Glavnog odbora SDP-a je uz predstavnike SUBNOR-a BiH održalo govore u povodu Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u Banovićima 1998. godine. "Vijesti iz organizacija. Banovići", *Glas antifašista*, august 1997, 41; SDP Sarajeva je zajedno sa SUBNOAR-om BiH i Vladom Sarajevskog kantona 2000. godine proslavio Dan oslobođenja Sarajeva. "6. april – Dan oslobođenja Sarajeva. Svečano i zajednički obilježen jubilej 55 godina oslobođenja grada Sarajeva", *Glas antifašista*, maj 2000, 35; Delegacija zeničkog SDP-a je na Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine položila cvijeće na Spomenik palim borcima NOR-a i na spomen-obilježje Prve zeničke 303. viteške brigade, zajedno s delegacijom Općinskog vijeća Zenice i članovima SUBNOAR-a BiH. Mirza Dajić, "Zenica. Proslava Dana ustanka naroda BiH na Smetovima. Najmasovniji skup u posljednjih 15 godina", *Glas antifašista*, decembar 2006, 46; Na Dan oslobođenja Tuzle 2010. godine su tijekom Svečane sjednice Općinskog vijeća Tuzle govorili Jasmin Imamović, načelnik općine Tuzla, i Željko Komšić, član državnog predsjedništva Bosne i Hercegovine. M. Čaušević, "U Tuzli je obilježena 68. godišnjica oslobođenja", *Glas antifašista*, zima 2010, 43.

114 "Ovo je zemlja budućnosti", *Glas antifašista*, juli 2008, 22; "Obilježen 27. juli – Dan ustanka naroda i narodnosti BiH. Cilj – vrijedan žrtve", *Glas antifašista*, septembar 2008, 4.

oslobodilačke ratove srpskog naroda iz naše istorijske prošlosti, posebno tekovine 1. i 2. svjetskog rata i tekovine antifašističke NOB, a posebno tekovine borbe za očuvanje svog naroda i stvaranje Republike Srpske u minulom otadžbinskom ratu”.¹¹⁵ Živko Radišić, predsjednik SP-a RS, održao je govor u Milića Gaju na komemoraciji 27. jula 1997. godine.¹¹⁶ On je 27. jula 1998. godine govorio na proslavi u Donjoj Trnovi, zatim kao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine na Dan borca 1999. godine na Mrakovici i na Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine 2001. godine u Drvaru.¹¹⁷ Kraće vrijeme, od 2001. do 2003. godine, na komemoracijama važnih događaja iz Narodnooslobodilačkog rata prisustvovao je i govorio predsjednik Partije demokratskog progresa (PDP), tadašnji premijer Republike Srpske Mladen Ivanić.¹¹⁸ Iako se u programu SNSD-a ne spominje politika sjećanja te političke stranke na Narodnooslobodilački rat,¹¹⁹ pojedini njegovi političari su bili veoma aktivni u obilježavanjima važnih datuma iz prošlosti

115 Dostupno na: http://www.socijalisti.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=16&Itemid=21. Pristupljeno: 14. januara 2011.

116 “Svečano obeležen 27. jul 1997. Ustanak 1941. istorijski podvig Srba Kozare”, *Kozarski vjesnik*, 1. augusta 1997, naslovna strana.

117 Milan Bogun, “Uz 27. jul – zbor u Milića Gaju. Sačuvajmo Republiku Srpsku”, *Kozarski vjesnik*, 1. augusta 1997, 3; P. Mičić, “U Donjoj Trnovi proslavljen 27. jul – Dan ustanka protiv okupatora u Drugom svjetskom ratu. Žrtve se ne smiju zaboraviti”, *Glas srpski*, 28. jula 1998, 5; “Veliki narodni zbor na Kozari. Sjećanje na ratne rane”, *Glas srpski*, 5. jula 1999, 6; D. Risojević, “Svečano obilježena 60. godišnjica ustanka naroda BiH. Partizani ponovo u Drvaru”, *Nezavisne novine*, 28/29. jula 2001, 8.

118 “Na Mrakovici, legendarnom vrhu Kozare. Obilježen Dan borca”, *Nezavisne novine*, 9. jula 2001, 9; D. Gavrilović, “U nedjelju obilježena šezdesetogodišnjica čuvene bitke. Tito, glavni dekor na Kozari”, *Nezavisne novine*, 8. jula 2002, 10; Na proslavi Dana borca na Mrakovici 2002. godine članovima SUBNOAR-a BiH nije dozvoljeno da drže javni govor, pa je ovaj događaj predstavljao prvi veći problem u poslijeratnim odnosima između SUBNOAR-a BiH i SUBNOR-a RS. Slaviša Sabljic, “Kozarački sastanak. Bili smo ponosni ratnici”, *Nezavisne novine* (Revija), 13. jula 2002, 12; Mladen Grahovac, “Bitka za Sutjesku”, *Nezavisne novine*, 8. jula 2003, 7.

119 Dostupno na: <http://www.snsdrs.org/download/Politicki%20Program.pdf>. Pristupljeno: 13. januara 2012.

partizanske borbe u Drugom svjetskom ratu. Predsjednik SNSD-a Milorad Dodik je bio prisutan u Donjoj Trnovi kod Ugljevika na komemoraciji Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine 2004. godine.¹²⁰ Dolaskom na mjesto premijera 2006. godine i na mjesto predsjednika Republike Srpske 2010. godine, Milorad Dodik se sve češće pojavljivao i držao govore na mjestima sjećanja na Narodnooslobodilački rat, osobito na Mrakovici i u Milića Gaju povodom godišnjica Bitke na Kozari, kada se na Mrakovici ujedno slavio i Dan borca i proslava Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine.¹²¹ Vlada Republike Srpske je 2006. godine formirala Odbor za njegovanje tradicije oslobodilačkih ratova, ubrzo nakon izbora Milorada Dodika na mjesto njezina predsjednika. Odbor je od tada bio zadužen za kreiranje "Programa obilježavanja značajnih historijskih događaja i događaja vezanih za znamenite ličnosti iz Oslobodilačkih ratova", u koji je uključeno i nekoliko datuma vezanih za partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu.¹²² Tim programom su određeni datumi koje treba obilježavati na cijelom području Republike Srpske, ali i regionalne i lokalne komemoracije. Time je

120 "Obilježen Dan ustanka naroda i narodnosti BiH. Susret preživjelih boraca u Milića Gaju u Knežici", *Nezavisne novine*, 28. jula 2004, 10.

121 D. Kovačević, "Obilježena 64. godišnjica Bitke na Kozari. Narodi u BiH treba da se uvažavaju", *Nezavisne novine*, 3. jula 2006, 4; Snežana Tasić, "Na Mrakovici centralna proslava obilježavanja 65. godišnjice bitke na Kozari i Dana Borca NOB-a. Kozara opomena za sva vremena", *Nezavisne novine*, 5. jula 2007, 5; Dinka Kovačević, "Obilježeno 66 godina od bitke na Kozari. Žrtve se ne smiju zaboraviti", *Nezavisne novine*, 6. jula 2008, 2; D. Kondić, "Milorad Dodik, predsjednik Vlade Republike Srpske: RS nastala kao izraz volje srpskog naroda", *Nezavisne novine*, 28. jula 2008, 2; D. Kovačević, "Sjećanje na kozarsku epopeju", *Nezavisne novine*, 5. jula 2010, 2; Dinka Kovačević, "Narodnim zborom obilježena 69. godišnjica Bitke na Kozari. Još žive sjećanja na slavnu epopeju", *Nezavisne novine*, 4. jula 2011, 5; Uroš Vukić, "Obilježena 70. godišnjica ustanka protiv fašizma", *Nezavisne novine*, 28. jula 2011, 2.

122 Dostupno na: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpb/Documents/2011%20kalendar%20obiljezavanja%20istorijskih%20dogadjaja.pdf>. Pristupljeno 13. januara 2012.

uspostavljena kontrola nad komemoracijama, te je kreirana nova službena politika sjećanja na području tog bosanskohercegovačkog entiteta. U skladu s takvom politikom od 2011. godine se na području Republike Srpske pokušava centralizirati i službeni odnos vlasti prema spomenicima i spomenobilježjima.¹²³ Ništa slično tome nije bilo moguće urediti na državnoj razini zbog kompliciranog političkog konteksta i neslaganja političkih stranaka na vlasti¹²⁴, dok je službeni pristup komemoriranju važnih događaja u Federaciji Bosne i Hercegovine ostao decentraliziran na razini kantona i općina.¹²⁵

U govorima koje su na mjestima sjećanja na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu političari iz Republike Srpske držali od završetka rata u Bosni i Hercegovini do danas partizanski pokret je često spominjan kao srpski antifašistički pokret, neovisno o tome iz koje su stranke ti političari dolazili i nevezano za to je li njihova stranka tada bila na vlasti ili u opoziciji. Time su očuvali kontinuitet s narativom o Narodnooslobodilačkom ratu koji je na području Republike Srpske korišten tijekom rata od 1992. do 1995. Na

123 Dostupno na: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=43429>. Pristupljeno: 20. decembra 2012; Dostupno na: <http://www.narodnaskupstinars.net/latn/?page=141&kat=1&vijest=86>. Pristupljeno: 20. decembra 2012; Dostupno na: <http://www.zvornikdanas.com/2011/12/bez-saglasnosti-o-zakonu-o-spomenicima/>. Pristupljeno: 4. februara 2012; "Neprihvatljiva veta Hrvata i Bošnjaka", *Glas Srpske*, 4. januara 2012; Dostupno na: http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Neprihvatljiva-veta-Hrvata-i-Bosnjaka/lat/68562.html. Pristupljeno: 14. februara 2012; Dostupno na: <http://www.source.ba/clanak/604590875133/vijesti/Zakon%20o%20spomenicima%20u%20RS-u%20vra%C4%87en%20predlaga%C4%8Dima>. Pristupljeno: 14. februara 2012.

124 Vidi SDP-ov Prijedlog zakona o praznicima Bosne i Hercegovine iz 2010. godine, prema kojem je za državni praznik predložen i Dan ustanka protiv fašizma u BiH. Dostupno na: http://www.sdp.ba/dokumenti/zakoni/Zakoni-Praznici_BiH.pdf. Pristupljeno: 10. februara 2012.

125 Dostupno na: <http://www.fmbi.gov.ba/bosanski/datumi/index.php>. Pristupljeno: 14. februara 2012; Dostupno na: http://www.opcinailidza.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=309:odluukaoutvrdivanjukalendaraoobiljezavanjznacajnihdogadajada tumai-licnosti&catid=53:sluba-za-boraka-pitanja&Itemid=53. Pristupljeno: 1. 2. 2012; Dostupno na: <http://www.novosarajevo.ba/admin/slike/doc/kalendar.pdf>. Pristupljeno: 1. februara 2012.

komemoraciji u Milića Gaju 27. jula 1997. godine Radomir Bursać, političar iz SP-a RS, govorio je o podizanju ustanka protiv fašizma u Bosni i Hercegovini kao historijskom podvigu Srba.¹²⁶ Ministar rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske Miodrag Deretić je na Mrakovici 2005. godine govorio o uspjehu Srba u oba rata – Drugom svjetskom ratu i ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995.¹²⁷ Milorad Dodik je na komemoraciji Bitke na Kozari 2006. godine na Mrakovici govorio o većinskom srpskom stradanju u Drugom svjetskom ratu.¹²⁸ Na istom mjestu je 2011. godine rekao da se ne sjeća podignutih ustanaka protiv fašizma u bošnjačkim i hrvatskim mjestima u Bosni i Hercegovini¹²⁹, a na obilježavanju Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine te iste godine u Milića Gaju da su Srbi drugima dali

126 U svom govoru Radomir Bursać je naveo: "Dizanje ustanka 1941. protiv najmoćnije i najmračnije sile na svetu u vreme kada je čitav svet bio u paničnom strahu, predstavljalo je istorijski podvig srpskog naroda kojim su Srbi čitavom svetu pokazali da su narod za poštovanje." Na istoj komemoraciji je o povezanosti i sličnosti Narodnooslobodilačkog rata i rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. govorio predsjednik SPRS-a Živko Radišić: "Opomena junaka Kozare, slavnih naših predaka, i zov sinova majke Knežopoljke u onom i majke Kristine u ovom ratu moraju da nas urazume i ohrabre, sada nego ikad ranije, da istrajemo na izgradnji srpske države zapadno od Drine i odbrani njenih granica." "Svečano obeležen 27. jul 1997. Ustanak 1941. istorijski podvig Srba Kozare", *Kozarski vjesnik*, 1. august 1997, naslovna strana.

127 Deretić je na Mrakovici rekao: "I u oba ratu uspjeli smo, bez obzira što nam danas žele pripisati da je RS nastala kao rezultat etničkog čišćenja, pa i genocida, što podržavaju neki predstavnici međunarodne zajednice." D. Kovačević, "Na Mrakovici obilježen 4. jul, Dan borca NOR-a. Kozara kolijevka ustanaka", *Nezavisne novine*, 4. jula 2005, 11.

128 D. Kovačević, "Obilježena 64. godišnjica Bitke na Kozari. Narodi u BiH treba da se uvažavaju", *Nezavisne novine*, 3. jula 2006, 4.

129 Dinka Kovačević, "Narodnim zborom obilježena 69. godišnjica Bitke na Kozari. Još žive sjećanja na slavnu epopeju", *Nezavisne novine*, 4. jula 2011, 5. Govoreći tada o sjećanju na Narodnooslobodilački rat u Sarajevu, Milorad Dodik je naglasio: "Zato Sarajevo ne može da slavi Dan ustanka, jer se on tamo nije ni desio. Ustanak se dogodio 1941. godine ovdje, a ne u Sarajevu. Ne može Bakir Izetbegović da potpisuje nikakvu deklaraciju o antifašizmu kad je njegov otac bio član Handžar divizije."

slobodu u Drugom svjetskom ratu.¹³⁰ Teme izlaganja Milorada Dodika na tim komemoracijama često nisu bile vezane uz sjećanje na partizansku borbu u Narodnooslobodilačkom ratu, već uz trenutnu političku situaciju, koristeći tako prisutnost medija na tim mjestima za promoviranje svojih ideja.¹³¹

SLUČAJ SPOMEN-PODRUČJA TJENTIŠTE

Obilježavanja Bitke na Sutjesci su bila najveća komemorativna slavlja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji do 1983. godine. Na Dan borca, kojim se tijekom socijalističkog režima slavila Bitka na Sutjesci, 4. jula 1983. godine se na komemoraciji na spomen-području Tjentište¹³² okupilo

130 U Milića Gaju na proslavi Dana ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine 2011. je istakao: "Srbi su vjerovali da borba od 1941. do 1945. i izborena sloboda pripada svima, a 1991. su shvatili da tu slobodu žele da ugroze oni kojima su je nesebično dali." Uroš Vukić, "Obilježena 70. godišnjica ustanka protiv fašizma", *Nezavisne novine*, 28. jula 2011, 2.

131 Naglašavajući u kakvim problemima se Bosna i Hercegovina nalazi, na Mrakovici je 2006 rekao: "Bosna je zemlja straha i ne može opstati na stalnom produbljivanju atmosfere straha. Ona mora da živi na ravnoteži i međusobnom uvažavanju i jednih i drugih i trećih." D. Kovačević, "Obilježena 64. godišnjica Bitke na Kozari. Narodi u BiH treba da se uvažavaju", *Nezavisne novine*, 3. jula 2006; Govoreći na istom mjestu 2008. godine o Bici na Kozari, rekao je: "... to je i bitka koja je utkana u temelje Republike Srpske..." i dodao: "Pred nama su još mnoge bitke – one političke, posebno kada je u pitanju reforma Ustava BiH. RS u te procese ulazi stabilnija, jača i odlučnija nego ikada." Dinka Kovačević, "Obilježeno 66 godina od bitke na Kozari. Žrtve se ne smiju zaboraviti", *Nezavisne novine*, 6. jula 2008, 2; Na Mrakovici je 2010. godine rekao da "nismo slobodni u BiH, koja je zemlja pod protektoratom OHR-a". D. Kovačević, "Sjećanje na kozarsku epopeju", *Nezavisne novine*, 5. jula 2010, 2.

132 Glavni komemorativni objekti izgrađeni tijekom socijalističkog režima na području spomen-područja Tjentišta bili su spomenik Miodraga Živkovića, koji je bio svečano otkriven 1971. godine, i Spomen-kuća Bitke na Sutjesci, u kojoj su na zidovima bila ispisana imena partizana poginulih u bici, uz freske Krste Hegedušića. Spomen-kuća Bitke na Sutjesci je bila otvorena za posjetitelje 1975. godine. "U očekivanju velike proslave 30. godišnjice revolucije na legendarnoj Sutjesci. Tito na Tjentištu", *Oslobođenje*, 4. septembra 1971, naslovna stranica; "Spomen-kuća Bitke na Sutjesci. Otvorena knjiga istorije", *Oslobođenje*, 6. jula 1978, 2.

oko 150.000 ljudi pred kojima su govore o trenutnoj ekonomskoj i političkoj situaciji u Jugoslaviji održali predsjednik SUBNOR-a Jugoslavije Bojan Polak i član predsjedništva SFRJ Cvijetin Mijatović. Cvijetin Mijatović je istakao važnost bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije te važnost pune nacionalne slobode i ravnopravnosti kao tekovina koje su ostvarene kroz borbu partizana u Drugom svjetskom ratu.¹³³ Ovakvih govora i masovnih skupova na Tjentištu je bilo sve manje nakon 1983. godine. Na komemoraciji 4. jula 1984. godine na Tjentištu se okupilo oko 10.000 ljudi.¹³⁴ Među mjestima koja se navode kao slavljenička za Dan borca 1988. godine u dnevnom listu "Oslobođenje" Tjentište se više ne spominje.¹³⁵ Prema izvještaju iz 1991. godine "prvi put od rata do danas nisu za 4. jula – Dan borca organizovane komemorativne svečanosti, niti su polagani vijenci na grobnice palih u narodnooslobodilačkoj borbi".¹³⁶ Nakon što je tijekom rata u Bosni i Hercegovini i kraće vrijeme nakon njega spomen-područje Tjentišta bilo zapušteno i dijelom devastirano, prve poslijeratne komemoracije su organizirane krajem 1990-ih godina. SUBNO-AR BiH je 16. juna 1998. godine organizirao komemoraciju Bitke na Sutjesci u sarajevskom Domu Armije, a par mjeseci nakon toga je delegacija tog udruženja posjetila Tjentište, položivši vijenac na spomen-grobnicu poginulih partizana.¹³⁷ U povodu 57. godišnjice Bitke na Sutjesci, članovi SUBNOAR-a BiH su 2000. godine organizirali komemoraciju na Tjentištu.¹³⁸ Proslavu na

133 "Na Tjentištu obilježena 40. godišnjica bitaka na Neretvi i Sutjesci. Naša snaga je u našem bratstvu i jedinstvu", *Oslobođenje*, 5. jula 1983, naslovna strana; "Govor Cvijetina Mijatovića. Neretva i Sutjeska su potvrde naše neuništivosti", *Oslobođenje*, 5. jula 1983, 3; "Julske svečanosti slobode. Na Tjentištu 150.000 ljudi", *Oslobođenje*, 6. jula 1983, naslovna stranica.

134 "Svečano proslavljen Dan borca. Plamte ustaničke vatre", *Oslobođenje*, 5. jula 1984, 4.

135 *Oslobođenje*, 4. jula 1988; *Oslobođenje*, 5. jula 1988.

136 "Tjentište pusto", *Oslobođenje*, 5. jula 1991, 4.

137 Rizo Mehinagić, "Jubilej Sutjeske", *Glas antifašista*, august 1998, 16-19.

138 "57 godina od Bitke na Sutjesci. Obilježena jedna od najslavnijih epopeja Narodnooslobodilačkog rata", *Glas antifašista*, septembar 2000, 16.

Tjentištu su 13. juna 2001. zajedno obilježili članovi SUBNOAR-a BiH i SUBNOR-a RS, među kojima su bili i predsjednici tih dviju organizacija Dragutin Braco Kosovac i Rajko Stupar.¹³⁹ Prvi raskol u organizaciji komemoracije Bitke na Sutjesci desio se kada je SUBNOAR BiH reagirao na program obilježavanja tog važnog događaja iz Narodnooslobodilačkog rata koji je SUBNOR RS planirao organizirati za 14. juna 2003. SUBNOAR BiH je tada odlučio svoju proslavu održati 5. jula 2003., navodeći kao razlog te podjele da program SUBNOR-a RS "grubo prekraja istoriju svojatajući narodnooslobodilačku antifašističku borbu po nacional-separatističkom modelu i suprotstavljen je osnovnim izvornim vrijednostima NOB-a 1941-1945. – tekovine svih naroda koji su živjeli u okviru SFRJ".¹⁴⁰ Do nove podjele je došlo 2005. godine, kada su članovi SUBNOAR-a BiH prisustvovali komemoraciji Bitke na Sutjesci, koju su na Tjentištu organizirali Općina Foča i SUBNOR RS. To je bila ujedno i posljednja zajednička komemoracija SUBNOAR-a BiH i SUBNOR-a RS na Tjentištu. Predsjednik SUBNOAR-a Jure Galić je tada održao govor o fašizmu i nacionalizmu koji se u Bosni i Hercegovini zadržao od vremena rata i o tome da se "fašističke snage u raznim vidovima danas nalaze na vlasti, i to manje-više u svim krajevima BiH, četništvo se legaliziralo u RS, četničke organizacije slobodno djeluju i slobodno se podižu spomenici Draži Mihajloviću, slobodno se ističu četnički simboli, i propovijeda četnička velikosrpska ideologija, i ne samo uz pomoć određenih nacionalnih partija, već i uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve".¹⁴¹ Na ovaj govor su reagirali organizator komemoracije načelnik općine Foča

139 "Borci NOR-a iz oba entiteta BiH republika bivše SFR Jugoslavije zajedno obilježili 58. godišnjicu Bitke na Sutjesci. Veliki praznik u Dolini heroja", *Glas antifašista*, juli 2001, 18-19; Vidi sliku 6.

140 "Nećemo da učestvujemo u prekranju istorije. Saopštenje odbora SUBNOAR-a BiH za obilježavanje Bitke na Sutjesci povodom promjene termina proslave u Dolini heroja", *Glas antifašista*, juli 2003, 3.

141 Elvira Aganović, "Na godišnjici bitke na Sutjesci. Galićev govor iziritirao ministra", *Oslobođenje*, 13. juna 2005, 3.

NEZAVISNE novine

Broj 1199 • Četvrtak, 14. juna 2001.

e-mail: nnovine@blic.net

Cijena
1 KM

SRBIJA 30 DIN CRNA GORA 1 DM 2 DEM 25 ATS 7.5 HK 100 SLT 32.5 DEN 7.5 SKR

OBILJEŽENO 85 GODINA OD BITKE NA SUTJESCI

str. 2

Partizani ponovo u istom stroju

Kamen-temeljac za Ferhadiju 18. juna?

str. 3

Odlikom
Županijskog suda
u Slavonskoj Požegi

Nataša
Janković
na slobodi

str. 4

Istražioci
Haškog
tribunala u
Banjoj Luci

str. 4

Petar Kunić
osporava
Ustavni
sud RS

str. 7

UEFA
ujedinjuje
fudbal u BiH

str. 33

Anđelina Džoli
naručila vlastito
ubistvo?

str. 27

Slika 6

Naslovna strana *Nezavisnih novina* 14.6.2001. godine

Zdravko Krsmanović i ministar rada i boračko-invalidske zaštite Republike Srpske Miodrag Deretić.¹⁴² Uvidjevši politički potencijal koji imaju komemoracije na Tjentištu, Vlada Republike Srpske, čiji je predsjednik početkom te godine postao Milorad Dodik, odlučila je sudjelovati kao pokrovitelj u organizaciji obilježavanja Bitke na Sutjesci 17. juna 2006. godine. Odgovor SUBNOAR-a BiH na takvu odluku bio je organiziranje vlastite komemoracije 11. juna 2006. godine.¹⁴³

Na prvoj proslavi Bitke na Sutjesci 2006. godine predsjednik SUBNOAR-a BiH Jure Galić je govorio o komemoraciji koju planira Vlada RS: "(...) da će se za nekoliko dana na ovom mjestu okupiti ljudi koji su četnike proglasili antifašistima i u svemu ih izjednačili s partizanima".¹⁴⁴ Na drugoj proslavi Milorad Dodik je rekao da "niko nema pravo da kaže za nekoga da je fašista jer se ubijalo i u ime BiH, kao i u ime RS", a tadašnji ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine Mladen Ivanić je kazao da je "žalosno što Sarajevo diktira cijeloj Federaciji BiH kako da se ponaša i da u ime svih odlučuje ko je antifašista, a ko nije, kome BiH pripada, a kome ne".¹⁴⁵ Govori članova udruženja boraca NOR-a i bosanskohercegovačkih političara na Tjentištu 2006. godine su promovirani na naslovnicama dnevnih novina.¹⁴⁶ Takvu pažnju medija podijeljene proslave Bitke na Sutjesci sljedećih godina nisu imale bez obzira na to koji političari su tada držali govore.

142 "Organizacioni odbor ogradio se od istupa Galića. Dnevnoj politici nije mjesto na Tjentištu", *Oslobođenje*, 14. juna 2005, 3.

143 "SUBNOAR BiH mijenja termin obilježavanja Bitke na Sutjesci. Dodiku i Ivaniću nije mjesto među antifašistima", *Oslobođenje*, 7. juna 2006, 8.

144 "Na Tjentištu obilježena 63. godišnjica Bitke na Sutjesci. Partizanski glas protiv četnika i Karadžićevih sljedbenika", *Oslobođenje*, 12. juna 2006, 6.

145 S. Rožajac, "I antifašisti iz RS obilježili godišnjicu Bitke na Sutjesci. Suprotstavimo se svakome ko pokuša da ospori RS", *Oslobođenje*, 18. juna 2006, 6.

146 Vidi slike 7 i 8.

Slika 7

Naslovna strana *Oslobodjenja* 12.6.2006. godine

● *in situ*

ZAKLJUČAK

Nakon višestranačkih izbora u novembru 1990. godine u Bosni i Hercegovini nijedna od pobjedničkih političkih stranaka nije smatrala da treba nastaviti s postojećim tradicijama sjećanja na ulogu partizana i Komunističke partije Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. Svoju službenu politiku sjećanja prema Drugom svjetskom ratu ta je partija sistematski i kontinuirano gradila četrdeset i pet godina, pa su za nove vladajuće stranke ta politika i većina uz nju vezanih mjesta sjećanja predstavljali podsjetnike na pobijedeni socijalistički režim. Sjećanje na Drugi svjetski rat je, ipak, ostala nezaobilazna politička tema u Bosni i Hercegovini od 1990. godine do danas, a razlike u percipiranju službenog narativa iz vremena socijalističke Jugoslavije i novih revizionističkih tumačenja te prošlosti često su korištene u političkim programima kreiranja podjele među stanovnicima Bosne i Hercegovine. Politika sjećanja Komunističke partije Jugoslavije, čije ime je 1952. godine promijenjeno u Savez komunista Jugoslavije, do pada vladavine te partije imala je suprotan cilj, a to je bilo stvaranje slike o borbi partizana kao zajedničkoj borbi svih njezinih naroda i narodnosti protiv fašizma, za stvaranje novog socijalističkog poretka u državi. Tijekom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine navedene podjele su bile produbljene, a interes za promoviranje starog službenog socijalističkog narativa o Drugom svjetskom ratu je skoro nestao zbog novog konteksta u kojem su se država i njeno stanovništvo našli, ali i zbog marginaliziranja političke i društvene uloge aktera koji su promovirali tu politiku. Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma kojim je zaustavljen rat i stvorena komplicirana državna organizacija, razvijene su različite politike sjećanja pojedinih političkih stranaka i nestranačkih organizacija prema ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, što je značajno utjecalo i na interpretaciju kolektivnih sjećanja na Drugi svjetski

rat. Ovakav razvoj kontinuiranog adaptiranja starih i kreiranja novih politika sjećanja o ulozi partizana u Drugom svjetskom ratu rezultirao je time da je ova tema u Bosni i Hercegovini ostala do danas važna.

Komemoracije važnih događaja iz Narodnooslobodilačkog rata nakon pada jugoslavenskog socijalističkog režima postale su dijelom sjećanja o podjelama u Bosni i Hercegovini od 1992. godine do danas. Od podjele na Tjentištu 2006. godine komemoracije važnih događaja iz partizanske borbe su ponovo dobile na važnosti u politikama sjećanja pojedinih strana-ka, a političari su ih počeli češće posjećivati koristeći ih za svoju medijsku promociju. Instrumentalizacijom komemoracija kreirano je u jednom dijelu Bosne i Hercegovine sjećanje na partizane kao na jednonacionalni pokret, prema kojem su svi drugi koji nisu članovi te nacije isključeni iz sjećanja. U drugom dijelu Bosne i Hercegovine se isključivo sebe smatralo baštinicima partizanske antifašističke borbe, određujući se tako prema ostalima, koji su imenovani neofašistima. Takvim politikama sjećanja stvarana je slika razdvo- jenog i sukobljenog društva.

BIBLIOGRAFIJA

- "6. april – Dan oslobođenja Sarajeva. Svečano i zajednički obilježen jubilej 55 godina oslobođenja grada Sarajeva", *Glas antifašista*, maj 2000.
- "27. juli – Dan ustanka naroda BiH", *Glas antifašista*, novembar 1999.
- "57 godina od Bitke na Sutjesci. Obilježena jedna od najslavnijih epopeja Narodnooslobodilačkog rata", *Glas antifašista*, septembar 2000.
- "60 godina od pobjede nad fašizmom", *Radio Slobodna Evropa*, 6. maja 2005, pristupljeno: 2. oktobra 2011. <http://www.slobodnaevropa.org/content/article/845746.html>.
- Aganović, Elvira. "Na godišnjici bitke na Sutjesci. Galićev govor iziritirao ministra", *Oslobođenje*, 13. juna 2005.
- Andelić, Novak. "Tranzicija SUBNOAR-a u Savez antifašista i boraca NOR-a. Kriza čovječanstva", *Glas antifašista*, decembar 2006.
- Ashplant, Timothy G., Graham Dawson i Michael Roper, "The politics of war memory and commemoration: Context, structures and dynamics", u: *The Politics of War Memory and Commemoration*, ur. T.G. Ashplant, Graham Dawson i Michael Roper, 3-85, London i New York: Routledge, 2000.
- Babić, Jovan. "Okrenuli se unuci protiv djedova i sinovi protiv očeva. Intervju sa Rajkom Stuparom, predsjednikom republičkog odbora SUBNOR-a RS", *Nezavisne novine*, 23. jula – 29. jula 1997.

- Badžak, Edhem. "Ovjekovječenje čovjekoljublja", *Oslobođenje*, 12. septembra 1979.
- Badžak, E. "Povijest se ne briše dinamitom", *Oslobođenje*, 15. novembra 2000.
- Bakalović, H. "Obilježena 67-godišnjica pogibije članova Štaba Prvog majevičkog NOP odreda. Poruka: Jednom fašista, uvijek fašista", *Glas antifašista*, mart/april 2009.
- Bečirović, A. "Vraca. Obilježena 70. godišnjica ustanka u BiH. Tračak svjetlosti nagovještava evropsku zoru", *Oslobođenje*, 28. jula 2011.
- Bekrić, Kerim. "Obilježena 65. godišnjica pogibije članova Štaba Majevičkog odreda. Herojstvo se ne zaboravlja", *Glas antifašista*, juni 2007.
- Bijavica, Alija. "Ruševina od spomenika. Pismo Bogdanu Bogdanoviću", *Glas antifašista*, juli 1996.
- "Bitka na Neretvi. 55 godina. Jablanica 5. april 1998.", *Glas antifašista*, maj 1998.
- Bogun, Milan. "Uz 27. jul – Zbor u Milića Gaju. Sačuvajmo Republiku Srpsku", *Kozarski vjesnik*, 1. augusta 1997.
- "Borci NOR-a iz oba entiteta BiH republika bivše SFR Jugoslavije zajedno obilježili 58. godišnjicu Bitke na Sutjesci. Veliki praznik u Dolini heroja", *Glas antifašista*, juli 2001.
- de Brito, Alexandra Barahona, Carmen González-Enríquez i Paloma Aguilar, ur. *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Burić, Ahmed. "Nije to naše, to je Titino", *Dani*, 6. august/kolovoz 1999.
- Carević, Mićo. "Rehabilitacija četnika i ustaša. Prvoborci sadašnjih režima", *Svijet*, 5. decembra 1996.
- Čaušević, M. "U Tuzli je obilježena 68. godišnjica oslobođenja", *Glas antifašista*, zima 2010.

- Čukle, Mirsad. "Spomenici istorije. Jablanica, Dio su nas i dio smo njih", *Glas antifašista*, septembar 2008.
- Dajić, Mirza. "Zenica. Proslava Dana ustanka naroda BiH na Smetovima. Najmasovniji skup u posljednjih 15 godina", *Glas antifašista*, decembar 2006.
- Dizdarević, Zija. "Reafirmacija najdragocjenijih političkoetičkih tekovina Bosne i Hercegovine. SUBNOAR prerasta u Antifašistički pokret BiH", *Glas antifašista*, januar 2005.
- Dodik, Petar. "Ima li grad čelika budućnost", *Glas antifašista*, mart 2001.
- Dukić, Zlatko. "Vukosavci, Majeveca, 20. februara 2011. – 69 godina kasnije. Pravi i paradni antifašisti", *Glas antifašista*, proljeće 2011.
- Dukić, Zlatko. "Vukosavci, Majeveca, 68 godina kasnije. Nikad zaboravljeni heroji", *Glas antifašista*, proljeće 2010.
- Džindo, V. "Dr Nijaz Duraković na Brezjaku kod Sokoca. Ne treba nam staratelj", *Oslobođenje*, 28. jula 1990.
- Đulić, Tahir. "Vijesti iz organizacija. Spomenici u Stocu iz NOR-a 1941-1945. godine", *Glas antifašista*, juli 2006.
- Đukić, S. "Vijesti iz organizacija. Ilijaš. Obilježavanje 60-te godišnjice oslobođenja od fašizma. Akcija sedmorice partizana", *Glas antifašista*, januar 2006.
- "Funkcioneri FMAC-a u Sarajevu. Protiv podjela", *Glas antifašista*, juli 1997.
- Gavrilović, D. "U nedjelju obilježena šezdesetogodišnjica čuvene bitke. Tito, glavni dekor na Kozari", *Nezavisne novine*, 8. jula 2002.
- "Godišnjice. Novi Grad", *Glas antifašista*, ljeto 2010.
- "Govor Cvijetina Mijatovića. Neretva i Sutjeska su potvrde naše neuništivosti", *Oslobođenje*, 5. jula 1983.
- "Grad Sarajevo donirao 10.000 KM za izložbu 'Opkoljeno Sarajevo'", *sarajevo-x.com*, 2. aprila 2008, <http://www.sarajevo-x.com/kultura/clanak/080402066>, pristupljeno: 14. novembra 2011.

- Grahovac, Mladen. "Bitka za Sutjesku", *Nezavisne novine*, 8. jula 2003.
- Grbelja, Tonči, Dušan Kojović i Dušan Otašević, *The Museum of Revolution of Bosnia and Herzegovina. A Guidebook*, Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, 1986.
- Gromilić, Hajro. "Bosansko Grahovo: nevesela sudbina monumentalnog spomenika žrtvama i herojima iz NOB-a. Zločin nad bronzanim partizanima", *Oslobođenje*, 20. juna 2004.
- Grubić, B. i R. Preradović, "Veličanstveni narodni zbor na Kozari. Glas za reforme – glas za budućnost", *Oslobođenje*, 30. jula 1990.
- Hadžialić, Mustafa. "Tuzla – svečanost dostojna jubileja. 55 godina oslobođenja grada rudara", *Glas antifašista*, novembar 1998.
- Hodgkin, Katharine i Susannah Radstone, ur., *Contested pasts. The politics of memory*, London: Routledge, 2003.
- Höpken, Wolfgang. "Between memory politics and mourning. Remembering World War II in Yugoslavia", u: *Bad memories. Sites, symbols and narrations of the wars in the Balkans, Contributions to the Conference "Bad Memories" held in Rovereto on 9th November 2007*, 27-32, Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 2010, također publicirano kao elektronsko izdanje na web stranici: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.
- Jokić, Gojko. *Nacionalni park Kozara*, Prijedor: Nacionalni park "Kozara" i Beograd: NIP "Turistička štampa", 1978.
- Jokić, Gojko. *Neretva – Makljen. Prozor – Jablanica.*, Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine i Beograd: NIŠRO turistička štampa, 1979.
- "Julske svečanosti slobode. Na Tjentištu 150.000 ljudi", *Oslobođenje*, 6. jula 1983.
- Karge, Heike. "Monuments' Biographies. Sketches from the former Yugoslavia", u: *Bad memories. Sites, symbols and narrations of the wars in*

- the Balkans, Contributions to the Conference "Bad Memories" held in Rovereto on 9th November 2007, 19-25, Rovereto: Osservatorio Balcani e Caucaso, 2010, također publicirano kao elektronsko izdanje na web stranici: <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Our-products/Bad-memories-75492>.*
- Karana, Erduan. "Svečano prazni postamenti", *AIM press*, 26. jula 1996, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199607/60726-003-pubs-sar.htm>, pristupljeno: 12. oktobra 2011.
- Kesar, O. "Novo značenje 27. jula. Dan pobune srpskog naroda", *Kozarski vjesnik*, 23. jula 1993.
- Kesar, O. "Patrijarh Pavle na Kozari: 'Ne tražimo osvetu, želimo mir za sve'", *Kozarski vjesnik*, 22. oktobra 1993.
- Kesar, O. "Patrijarh Pavle na Mrakovici služio opelo kozarskim žrtvama iz Drugog svjetskog rata. Sad nevini počivaju u miru", *Kozarski vjesnik*, 22. oktobra 1993.
- Kesar, O. "U Prijedoru svečano obilježen 27. juli, Dan ustanka srpskog naroda 1941.", *Kozarski vjesnik*, 30. jula 1993.
- Kolugdžija, Nusret. "Vijesti iz organizacija. Maglaj. Raznovrstan program proslave Dana državnosti", *Glas antifašista*, decembar 2000.
- Kondić, D. "Milorad Dodik, predsjednik Vlade Republike Srpske: RS nastala kao izraz volje srpskog naroda", *Nezavisne novine*, 28. jula 2008.
- Kosovac, Dragutin. "O razlikama principijelno i tolerantno", *Glas antifašista*, februar 2000.
- Kovačević, D. "Na Mrakovici obilježen 4. jul, Dan borca NOR-a. Kozara kolijevka ustanaka", *Nezavisne novine*, 4. jula 2005.
- Kovačević, D. "Obilježena 64. godišnjica Bitke na Kozari. Narodi u BiH treba da se uvažavaju", *Nezavisne novine*, 3. jula 2006.

- Kovačević, D. "Sjećanje na kozarsku epopeju", *Nezavisne novine*, 5. jula 2010.
- Kovačević, Dinka. "Narodnim zborom obilježena 69. godišnjica Bitke na Kozari. Još žive sjećanja na slavu epopeju", *Nezavisne novine*, 4. jula 2011.
- Kovačević, Dinka. "Obilježeno 66 godina od bitke na Kozari. Žrtve se ne smiju zaboraviti", *Nezavisne novine*, 6. jula 2008.
- Kozar, Đuro. "Intervju: Salih Osmanbegović. Ponosni smo na svoju ulogu", *Glas antifašista*, april 1997.
- "Križa oko spomenika u Brčkom. SUBNOR miri tri nacionalne vojske", *Dani*, 17. jula 2009.
- Leka, Alma. "65 godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine", u: Šezdeset i pet godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, ur. Muhiba Kaljanac, 7-21, Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine, 2010.
- "Livno. Bistama narodnih heroja prijeti otpad", *Nezavisne novine*, 21. juna 2005.
- Lebow, Richard Ned, Wulf Kansteiner i Claudio Fogu, ur. *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durhan i London: Duke University Press, 2006.
- Maglajlić, Osman. "Brisanje imena ulica u Sarajevu. Sjeća heroja", *Glas antifašista*, mart 1998.
- Mehinagić, Rizo. "Jubilej Sutjeske", *Glas antifašista*, august 1998.
- Mičić-Tufo, Zora. "Održana Izborna skupština SUBNOAR-a BiH. Dalja afirmacija vrijednosti NOB-a", *Glas antifašista*, juli 2006.
- Mičić, P. "U Donjoj Trnovi proslavljen 27. jul – Dan ustanka protiv okupatora u Drugom svjetskom ratu. Žrtve se ne smiju zaboraviti", *Glas srpski*, 28. jula 1998.
- "Mostar. Fašističke ulice!?", *Glas antifašista*, zima 2009.
- Mrkić, Jelena. "SUBNOR protiv SUBNOAR-a. Srpski nacionalisti okrivljuju Tita, ruše partizanske spomenike i pljuju po NOB-u: Ne slažem se sa

- borcima iz Federacije da su samo Srbi krivi za rat u BiH! (Intervju s Rajkom Stuparom)", *Slobodna Bosna*, 6. novembra 1999.
- Mujkić, Asim. "Povodom 50 godina osnivanja Saveza boraca NOR-a BiH. Častan hod kroz historiju", *Glas antifašista*, maj 1998.
- Mulaahmetović, Muaz. "Obilježena 55. jubilara godišnjica formiranja XVII. majevičke NOU antifašističke brigade u Donjoj Trnavi", *Glas antifašista*, novembar 1998.
- Mušeta-Aščerić, Vesna. *Spomenici revolucije grada Sarajeva*, Sarajevo: Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, 1989.
- Mušeta-Aščerić, Vesna. "Granatama na biste. Destrukcija spomen obilježja NOR-a u Sarajevu", *Glas antifašista*, april 1997.
- "Na Mrakovici, legendarnom vrhu Kozare. Obilježen Dan borca", *Nezavisne novine*, 9. jula 2001.
- "Na Tjentištu obilježena 40. godišnjica bitaka na Neretvi i Sutjesci. Naša snaga je u našem bratstvu i jedinstvu", *Oslobođenje*, 5. jula 1983.
- "Na Tjentištu obilježena 63. godišnjica Bitke na Sutjesci. Partizanski glas protiv četnika i Karadžićevih sljedbenika", *Oslobođenje*, 12. juna 2006.
- "Nećemo da učestvujemo u prekrajanju istorije. Saopštenje odbora SUBNO-AR-a BiH za obilježavanje Bitke na Sutjesci povodom promjene termina proslave u Dolini heroja", *Glas antifašista*, juli 2003.
- "Neprihvatljiva veta Hrvata i Bošnjaka", *Glas Srpske*, 4. januara 2012, http://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Neprihvatljiva-veta-Hrvata-i-Bošnjaka/lat/68562.html, pristupljeno: 14. februara 2012.
- Novaković, B. "Sjeveroistočna Bosna. Zadaci obnove", *Glas antifašista*, zima 2000.
- "Obilježen 27. juli – Dan ustanka naroda i narodnosti BiH. Cilj – vrijedan žrtve", *Glas antifašista*, septembar 2008.

- "Obilježen Dan ustanka naroda i narodnosti BiH. Susret preživjelih boraca u Milića Gaju u Knežici", *Nezavisne novine*, 28. jula 2004.
- Okičić, Ago. "Vijesti iz organizacija. Lukavac", *Glas antifašista*, novembar 1999.
- "Okrugli stol. Transformacija SUBNOAR-a BiH. Širiti front antifašizma", *Glas antifašista*, januar 2005.
- "Opljačkali nas 'zaštitnici'" (Intervju Samije Rizvanović s direktorom Histo-rijskog muzeja Bosne i Hercegovine dr. Ahmedom Hadžirovićem), *Svijet*, 1. maja 1997.
- "Organizacioni odbor ogradio se od istupa Galića. Dnevnoj politici nije mje-sto na Tjentištu", *Oslobođenje*, 14. juna 2005.
- "Oskrnavljen partizanski spomenik u Brčkom", *Nezavisne novine*, 3. juna 2002.
- Oslobođenje*, 4. jula 1988.
- Oslobođenje*, 5. jula 1988.
- Otašević, Dušan i Dušan Kojović, *Muzeji novije istorije*, Sarajevo: Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, memorijalni muzeji i nacionalni parkovi Bosne i Hercegovine, 1987.
- "Ovo je zemlja budućnosti", *Glas antifašista*, juli 2008.
- "Poslije 9 godina ponovo zbor na Ilovači", *Glas antifašista*, septembar 2000.
- "Promjena naziva ulica u Gradišci. 'Deložiran' Draža Mihajlović", *Nezavisne novine*, 25. jula 2002.
- "Proslava Dana borca i tridesete godišnjice bitke na Sutjesci. Sutjeska je trijumf jedinstva", *Oslobođenje*, 5. jula 1973.
- "Proslavljen Dan ustanka BiH", *Nezavisne novine*, 28. jula 2003.
- "Proširena sjednica Ratnog odbora SUBNOR-a Prijedor. Po drugi put u od-brani slobode", *Kozarski vjesnik*, 10. jula 1992.

“Prva sjednica Skupštine SUBNOAR-a BiH. Aktuelni zadaci SUBNOAR-a BiH u narednom periodu”, *Glas antifašista*, august 1998.

Risojević, D. “Svečano obilježena 60. godišnjica ustanka naroda BiH. Partizani ponovo u Drvaru”, *Nezavisne novine*, 28/29. jula 2001.

Rožajac, S. “I antifašisti iz RS obilježili godišnjicu Bitke na Sutjesci. Suprotstavimo se svakome ko pokuša da ospori RS”, *Oslobođenje*, 18. juna 2006.

Sabljić, Slaviša. “Kozarački sastanak. Bili smo ponosni ratnici”, *Nezavisne novine* (Revija), 13. jula 2002.

“Sarajevo Centar. Dogovor boraca i mladih socijaldemokrata”, *Glas antifašista*, ljeto 2010.

“Skrnavljenje obilježja. Buldožerom po Partizanskom groblju”, *Glas antifašista*, juli 1996.

Spaho, Muhamed. “Vijesti iz organizacija. Visoko. Ponovo postavljene biste članova prve partijske ćelije KPJ”, *Glas antifašista*, novembar 2002.

“Spomenici istorije. Partizansko spomen groblje Mostar. Novi sjaj boračkog kompleksa”, *Glas antifašista*, septembar 2008.

“Spomen-kuća Bitke na Sutjesci. Otvorena knjiga istorije”, *Oslobođenje*, 6. jula 1978.

Stojić, Mile. “Partizansko groblje u Mostaru. Spomenici puni fašističkih oznaka i simbola”, *Glas antifašista*, juli 2006.

“SUBNOAR BiH mijenja termin obilježavanja Bitke na Sutjesci. Dodiku i Ivačiću nije mjesto među antifašistima”, *Oslobođenje*, 7. juna 2006.

“Sudbine nekadašnjih Titovih gradova. Drvar. Maršalove sjeni istjerane iz pećine”, *Nezavisne novine*, 7. jula 2000.

“Svečano obeležen 27. jula 1997. Ustanak 1941. istorijski podvig Srba Kozare”, *Kozarski vjesnik*, 1. augusta 1997.

“Svečano proslavljen Dan borca. Plamte ustaničke vatre”, *Oslobođenje*, 5. jula 1984.

- Šagolj, Mirko. "Zataškavanje", *Oslobođenje*, 30. april/1. maj 2008.
- Šikanjić, Tanja. "Spomenici NOR-a na ivici zaborava", *Nezavisne novine*, 16. marta 2008.
- Šljamo, A. "Nakon višegodišnje neizvjesnosti i lutanja Muzeju u Jablanici vraćeno ime", *Oslobođenje*, 18. augusta 2005.
- Štavljanin, Dragan et al., "Spomenici (ne)slavne prošlosti", *Radio Slobodna Evropa*, 7. maja 2007, <http://www.slobodnaevropa.org/Content/Article/703313.html>, pristupljeno: 23. septembra 2011.
- Tasić, Snežana. "Na Mrakovici centralna proslava obilježavanja 65. godišnjice bitke na Kozari i Dana Borca NOB-a. Kozara opomena za sva vremena", *Nezavisne novine*, 5. jula 2007.
- Tasić, Snežana. "Odobreno 250.000 KM za obnovu postavke Spomen-muzej na Mrakovici", *Glas Srpske*, 15. januara 2009, <http://www.glassrpske.com/vijest/5/krozrs/16542/lat/Odobreno-250000-KM-za-obnovu-postavke-Spomen-muzej-na-Mrakovici.html>, pristupljeno: 10. oktobra 2011.
- Tinjak, Ekrem. "Povratak otpisanih", *Start*, 30. oktobra 2007.
- "Tjentište pusto", *Oslobođenje*, 5. jula 1991.
- Tomić, B.S. "Vijesti iz organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, februar 2000.
- "Tradicionalni susret boraca u Vukosavcima. Ideje fašizma su kod nas u BiH, nažalost, još žive", *Glas antifašista*, mart 2001.
- Trtak, Nedim. "Sjećaš li se našeg prvog partizanskog", *Dani*, 25. aprila 2008.
- "Turisti obilaze Titovu pećinu u Drvaru", *e-Novine*, 22. novembra 2009, <http://www.e-novine.com/drustvo/32451-Turisti-obilaze-Titovu-pecinu-Drvaru.html>, pristupljeno: 21. oktobra 2011.
- "Tuzla. Bogat sadržaj programskog rada", *Glas antifašista*, maj 2000.
- "U Distriktu Brčko konstituisat će se SUBNOAR Distrikta Brčko", *Glas antifašista*, maj 2000.

- "U očekivanju velike proslave 30. godišnjice revolucije na legendarnoj Sutjesci. Tito na Tjentištu", *Oslobođenje*, 4. septembra 1971.
- "U srijedu puštanje javne rasvjete u spomen-parku Vraca. Oživljavanje mračne zone", *Oslobođenje*, 15. juna 2009.
- "Uništen spomenik partizanima", *Oslobođenje*, 14. novembra 2000.
- "Veličanstvena proslava legendarne bitke. Duh heroizma boraca na Sutjesci prožima danas naše narode", *Oslobođenje*, 5. jula 1958.
- "Veliki narodni zbor na Kozari. Sjećanje na ratne rane", *Glas srpski*, 5. jula 1999.
- "Vijesti iz organizacija. Banovići", *Glas antifašista*, august 1997.
- "Vijesti iz naših organizacija. Gračanica", *Glas antifašista*, novembar 1997.
- "Vijesti iz naših organizacija. Lukavac", *Glas antifašista*, juli 1997.
- "Vijesti iz naših organizacija. Prijedor", *Glas antifašista*, juli 1997.
- "Vijesti iz naših organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, novembar 1997.
- "Vijesti iz organizacija. Drvar. Obilježena 62. godišnjica Desanta. Oživjela Titova pećina", *Glas antifašista*, juli 2006.
- "Vijesti iz organizacija. Mostar. Još jednom o rušenju spomenika u Mostaru. Skrnavljenje remek djela", *Glas antifašista*, juli 2006.
- "Vijesti iz organizacija. Olovo. Obnovljeno spomen-obilježje", *Glas antifašista*, mart 2001.
- "Vijesti iz organizacija. Srebrenik", *Glas antifašista*, mart 1998.
- "Vijesti iz organizacija. Srnica. Na tradicionalnom susretu antifašista govorio Dragutin Kosovac. Nema razloga da se ne ujedini", *Glas antifašista*, septembar 2000.
- "Vijesti iz organizacija. Travnik", *Glas antifašista*, august 1998.
- "Vijesti iz organizacija. Tuzla", *Glas antifašista*, mart 1998.
- "Vijesti iz organizacija. Tuzla. Miloš Milošević, predsjednik OO SUBNOR-a Bijeljina (pismo)", *Glas antifašista*, novembar 1999.

- "Vijesti iz organizacija. Zenica. Dan ustanka proslavljen uz obnovljeni spomenik na Smetovima", *Glas antifašista*, juni 2004.
- "Vijesti iz organizacija. Zenica. Uništeni partizanski spomenik biće obnovljen donacijama", *Glas antifašista*, juli 2003.
- Vrebac, Nedžad. "Sudbina spomenika NOB-a", *AIM press*, 15. aprila 2007, <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199704/70415-004-pubs-sar.htm>, pristupljeno: 2. oktobra 2011.
- Vukadinović, Gojko. "Konstituisan SUBNOAR u Distriktu Brčko. Zahtijeva se uklanjanje spomenika ratnom zločincu Draži Mihajloviću", *Glas antifašista*, septembar 2000.
- Vukadinović, Gojko. "Naš kontinuitet. Aktivnost pod granatama", *Glas antifašista*, novembar 1996.
- Vukadinović, Gojko. "Šta sadrži novi statut SUBNOAR-a BiH. Udruženja osnovni nosioci aktivnosti", *Glas antifašista*, novembar 1997.
- Vukić, Uroš. "Obilježena 70. godišnjica ustanka protiv fašizma", *Nezavisne novine*, 28. jula 2011.
- Vukosav, Rade. "Vijesti iz organizacija. Konjic. Bogata aktivnost općinskog odbora boraca", *Glas antifašista*, januar 2002.
- Winter, Jay i Emmanuel Sivan. "Setting the framework", u *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ur. Jay Winter i Emmanuel Sivan, 6-39, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- "Za obnovu postavke 250.000 KM", *Nezavisne novine*, 1. novembra 2008.
- Živković, R. "Spomenici istorije. Sarajevo. I zapušteni i uređeni", *Glas antifašista*, septembar 2008.

Tamara Banjeglav

SJEĆANJE NA RAT ILI RAT SJEĆANJA?

PROMJENE U POLITIKAMA SJEĆANJA
U HRVATSKOJ OD 1990. GODINE DO
DANAS

TAMARA BANJEGLAV je magistrirala Europske studije na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, te studij nacionalizma na Central European University u Budimpešti. Radi kao koordinatorica programa kulture sjećanja u organizaciji *Documenta* - Centar za suočavanje s prošlošću iz Zagreb, te pohađa doktorski studij u okviru kojeg piše doktorsku dizertaciju o politikama sjećanja i mehanizmima tranzicijske pravde u poslijeratnoj Hrvatskoj. Sudjelovala je u organizaciji Međunarodne škole o razmjeni znanja i iskustava u sjećanju na holokaust i druge ratne zločine, koja je održana u Zagrebu, te u organizaciji radionice o memorijalnim praksama i suočavanju s teškom prošlošću u Zapadnoj Europi i Zapadnom Balkanu, koja je održana u Prijedoru, BiH. Kao mlađa istraživačica, provela je 6 mjeseci na Institutu za humanističke znanosti u Beču, istražujući službene politike sjećanja na Drugi svjetski rat i rat 1990-ih u Hrvatskoj.

UVOD

Prema francuskom sociologu Mauriceu Halbwachsu sve je sjećanje društveni konstrukt, bilo ono institucionalizirano (kao što su interpretacije prošlosti koje nude političke elite) ili individualno. Sjećanje je, tvrdi Halbwachs u svojem radu o kolektivnom sjećanju, podložno sadašnjosti i koristi se kako bi se objasnio i opravdao novi politički poredak.¹ Prema njemu je nemoguće da se pojedinci sjećaju na dosljedan način izvan konteksta grupe kojoj pripadaju. Pripadnost grupi 'opskrbljuje' pojedince materijalom koji čini sjećanje, a grupe čak mogu u pojedincima 'proizvesti' sjećanje na događaje koje ti pojedinci zapravo uopće nisu doživjeli².

Komemoracije događaja iz prošlosti, spomenici i memorijali te preimenovanja ulica i drugih javnih prostora neki su od elemenata 'institucionalnog', to jest 'službenog' sjećanja, pomoću kojih političke elite koriste svoje viđenje prošlosti kako bi objasnile i opravdale sadašnjost u određenoj zajednici. Službeno sjećanje je ono koje promoviraju i podupiru strukture na vlasti u pojedinom društvu. Ovo službeno sjećanje za sebe tvrdi da je i

1 Maurice Halbwachs. *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, 1992.

2 Ibid.

kolektivno, iako je ono uvijek i neizbježno selektivno jer uključuje sjećanje samo na one prošle događaje i osobe koji su u danom povijesnom trenutku pogodni, a isključuje one koji to nisu. Srpski sociolog Todor Kuljić također naglašava da svaka generacija gradi vlastitu sliku prošlosti u skladu s potrebama sadašnjosti.³ Iz tog su razloga službene politike sjećanja uvijek praćene i službenim politikama 'zaboravljanja'.⁴ Službeno, društveno sjećanje, 'politički je proces bez kraja', za čije je uspješno funkcioniranje neophodno i umijeće zaboravljanja koliko i sjećanja.⁵ Ipak, u najvećem broju slučajeva prošlost se ne može jednostavno 'zaboraviti' i izbrisati iz sjećanja, već se ona, kao što to tvrdi Paul Ricoeur, odlaže, stavlja po strani (*oubli de reserve*)⁶, i ponovno koristi kada je potrebna, to jest kada se u društveno sjećanje žele ponovno uvesti događaji koje su neka prijašnja vremena i režimi željeli zaboraviti. Paul Connerton tvrdi da se sjećanje neke društvene grupe može oblikovati korištenjem državnog aparata "na sistematičan način, kako bi se građanima oduzelo njihovo sjećanje".⁷ Iz tog su razloga političke promjene općenito, a posebno promjene režima, praćene razdobljem tranzicije, za vrijeme kojega postoji snažna povezanost između političke moći i moći upravljanja simbolima i sjećanjima.⁸ Ovakvo institucionalno i instrumentalizirano sjećanje ujedno predstavlja najrelevantniji okvir za analiziranje razdoblja postkomunističke tranzicije u Hrvatskoj.

3 Todor Kuljić. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoj štampa, Beograd, 2006.

4 Vidi Dejan Jović. "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, Number 2, August 2004.

5 Paul Connerton. *How Societies Remember*. The University of Cambridge Press, 1996.

6 Paul Ricoeur. *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 2004, str. 414.

7 Connerton, *How Societies Remember*, 14.

8 Dejan Jović. "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework".

TKO, KAKO I ČEGA SE SJEĆA? SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U HRVATSKOJ 1990-ih GODINA

Nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji vlast je strogo kontrolirala sve komemorativne događaje, kao što su komemoracije, proslave različitih obljetnica te javna okupljanja, koji su postali simbolične javne aktivnosti kojima se politička elita služila kako bi konstruirala narativ o jugoslavenskoj povijesti i pobjedi u Drugom svjetskom ratu. Za konstruiranje kolektivnog sjećanja na Drugi svjetski rat vlast se, između ostalog, služila i spomenicima, memorijalima, povijesnim knjigama i udžbenicima te povijesnim filmovima i drugim umjetničkim djelima. Međutim, na početku 1990-ih godina, s raspadom SFR Jugoslavije i promjenom vlasti, pojavila se potreba za stvaranjem novih službenih politika sjećanja (i zaboravljanja) te redefiniranja prošlosti, kojima su kao okvir poslužili antikomunizam i novo nacionalističko tumačenje partizanskog pokreta.⁹

U Hrvatskoj su se, iz tog razloga, dogodile mnoge promjene u komemorativnim praksama i službenim politikama sjećanja. S dolaskom na vlast Hrvatske demokratske zajednice (HDZ)¹⁰ njezin predsjednik Franjo Tuđman pokušao je provesti 'svehrvatsko pomirenje'¹¹, koje je uključivalo ujedinjenje cjelokupnog korpusa hrvatskog naroda. Takva su nastojanja omogućila vraćanje iz

9 Partizanski pokret odnosno partizani koji su počinili ratne zločine 1945. godine, kao što primjećuje Tihomir Cipek, nakon raspada SFRJ su u Hrvatskoj poistovjeđeni s pobunjenim Srbima, to jest agresorom na Hrvatsku 1991. godine. Vidi u: Tihomir Cipek, "Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa", u: Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (ur.) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2009.

10 HDZ je politička stranka koja je pobijedila na prvim višestranačkim izborima održanim u Hrvatskoj 1990. godine, u vrijeme raspada SFRJ, na čelu s dr. Franjom Tuđmanom, kasnijim prvim hrvatskim predsjednikom.

11 'Svehrvatsko pomirenje' je bila osnovna ideja Tuđmana i HDZ-a koja se temeljila na okupljanju cjelokupne hrvatske nacije radi ostvarivanja 'višestoljetnog sna', to jest stvaranja samostalne hrvatske države.

zaborava Nezavisne države Hrvatske¹² i ustaškog pokreta, to jest one strane povijesti koja je, u službenom komemoriranju događaja iz Drugog svjetskog rata za vrijeme SFRJ, do tada bila potisnuta i zabranjena. Iako Tuđman nije imao za cilj rehabilitaciju ustaštva (budući da je i sam bio partizanski oficir), ovakva HDZ-ova ideologija je za to otvorila prostor, pa se, s početkom rata u Hrvatskoj, ustaštvo u dijelu hrvatske javnosti počelo shvaćati i tumačiti kao “žestoko hrvatstvo prijeko potrebno u obrani Hrvatske”.¹³

Prve promjene u službenim politikama sjećanja koje su se dogodile početkom 1990-ih uključivale su preimenovanje mnogih ulica i škola koje su nosile imena slavnih partizana, narodnih heroja i komunista, a kojima su dodijeljena imena poznatih ličnosti iz hrvatske povijesti. Kao što primjećuje etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin, “u gradskom krajoliku imena ulica, zajedno sa spomenicima i spomen-pločama, pridonose semiotičkoj prisutnosti vladajuće ideologije, jer gradskoj arhitekturi daju poseban simbolički sadržaj”.¹⁴ Jedan od najpoznatijih slučajeva preimenovanja, koji je izazvao najviše rasprava, ali i javnih prosvjeda, svakako je slučaj preimenovanja Trga žrtava fašizma, koji je u prosincu 1990. godine preimenovan u Trg hrvatskih velikana, što je dovelo do žestokih prosvjeda i javnih polemika.¹⁵ Koliki revolt je u javnosti proizvela ova nova politika sjećanja na Drugi svjetski rat te ova

12 Nezavisna država Hrvatska (NDH) marionetska je fašistička država osnovana 10. travnja 1941. godine, na inicijativu nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke Italije, a državom je vladao vođa ustaškog pokreta Ante Pavelić.

13 Tihomir Cipek. “Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa”, 159.

14 Dunja Rihtman-Auguštin. *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000, str. 51.

15 Jedno od predloženih imena za novo ime trga bilo je i Trg hrvatskih vladara, jer su ulice koje izlaze na ovaj trg, nakon 1990., nazvane prema hrvatskim kraljevima. Vidi u: Vjeran Pavlaković. “Sukob, komemoracije i promjene značenja: Meštrovićev paviljon kao prijeporno mjesto sjećanja”, u: Tihomir Cipek (ur.) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2011, str. 215-238.

odluka vladajuće stranke o ukidanju javnog sjećanja na žrtve fašističkog režima svjedoči i činjenica da je nekoliko tjedana nakon donošenja odluke o preimenovanju osnovan Odbor za povrat imena Trga žrtava fašizma. Odbor je svake godine, na simbolički datum, 9. svibnja, ili Dan pobjede nad fašizmom, organizirao javne prosvjede i komemoraciju u sjećanje na žrtve fašističkog režima na trgu, na kojima se iz godine u godinu okupljao sve veći broj ljudi. Prosvjedi i komemoracija su održavani deset godina zaredom, sve do ponovnog vraćanja imena trgu, što se dogodilo tek u prosincu 2000. godine, nakon smjene HDZ-a i promjene vlasti.¹⁶ O dubini podjele u hrvatskom društvu oko hrvatske antifašističke prošlosti govori i činjenica da je na godišnjim okupljanjima na kojima se tražio povrat imena Trga žrtava fašizma dolazilo i do izbijanja nasilja. Zadnjih godina održavanja prosvjeda skupina osoba odjevenih u crno je, izvikujući ustaške parole, napala sudionike inače mirnog okupljanja, a nasilje je kulminiralo na samom kraju razdoblja Tuđmanove vlasti, 1999. godine. Zoran Pusić, osnivač Odbora za povrat imena Trga žrtava fašizma, ove događaje objašnjava neaktivnošću policije, koja se nije trudila zaustaviti nasilje.¹⁷

Osim ukidanja nekih naziva ulica s ciljem zaboravljanja antifašističke i partizanske prošlosti, neke ulice su preimenovane kako bi se u sjećanje ponovno uvela ona strana povijesti koja je za vrijeme SFR Jugoslavije bila zaboravljana. Iz toga su razloga početkom 1990-ih ulice u nekim hrvatskim gradovima nazvane prema Mili Budaku, ministru obrazovanja u NDH,

16 Na parlamentarnim izborima 2000. godine, tzv. trećesiječanskim izborima, održanima 3. siječnja 2000. godine, HDZ je prvi put nakon proglašenja samostalnosti Hrvatske izgubio vlast, a pobijedila je tzv. šestorka, koalicija sastavljena od šest lijevo orijentiranih stranaka: SDP-a, LS-a, HSLŠ-a, IDS-a, HSS-a i HNS-a.

17 Osobni intervju sa Zoranom Pusićem, osnivačem i tajnikom Odbora za povrat imena Trga žrtava fašizma, održan 7. rujna 2011.

ili dobile naziv '10. travnja', prema datumu proglašenja Nezavisne države Hrvatske.¹⁸

Sudbinu preimenovanih ulica, trgova i drugih javnih prostora dijelili su i spomenici. Spomenici su postali jedno od oruđa nove vlasti pomoću kojih se javnosti prezentiralo čega i kako se treba sjećati, a što zaboraviti, iz razdoblja Drugog svjetskog rata. Baš kao i partizanski pokret, i partizanski spomenici, koji su komemorirali Narodnooslobodilačku borbu (NOB)¹⁹ iz Drugog svjetskog rata, doživjeli su ideološku i etno-nacionalnu transformaciju kako bi se zajednička jugoslavenska prošlost, koja je postala nepoželjna u novom dominantnom povijesnom narativu, zamijenila s prošlošću hrvatskoga naroda. Tako su ovi spomenici "od simbola pobjede nad fašizmom (...) postali simbol propale komunističke diktature".²⁰ Neki drugi spomenici su, nasuprot tome, postavljeni ili vraćeni na mjesto na kojem su se nekada nalazili zato da bi se simbolički označio kraj jednog i početak novog režima²¹, kao što je bio slučaj sa spomenikom banu Josipu Jelačiću²², koji je 1991. godine postavljen na glavni zagrebački trg, na mjesto s kojeg je uklonjen u prijašnjem pokušaju uspostavljanja 'kolektivne amnezije' 1947. godine. O povezanosti

18 Iako je velikom broju ulica koje su bile nazvane prema Budaku ili nosile naziv '10. travnja' do danas ime promijenjeno, u nekim hrvatskim gradovima još uvijek postoje ulice s tim imenima, kao na primjer u Slavonskom Brodu i Pleternici.

19 Narodnooslobodilačka borba je pojam kojim se označava borba jugoslavenskih naroda, predvođenih Komunističkom partijom Jugoslavije, za oslobođenje od fašističke okupacije tijekom Drugog svjetskog rata.

20 Cipek. "Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa", 161.

21 Prema Dejanu Joviću, zamjena starih spomenika novima ponekad predstavlja "jednako dobar kraj revolucije ili starog režima kao i stvarno pogubljenje ili hapšenje samog bivšeg vođe". Vidi u: Jović, "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework", 100 (prijevod autora).

22 O povratku spomenika banu Josipu Jelačiću na zagrebački glavni trg vidi Rihtman-Auguštin, "Spomenik na glavnom gradskom trgu", 91-92.

podizanja ovog spomenika i promjene vlasti svjedoči i uvodni govor Franje Tuđmana na ceremoniji postavljanja spomenika, "u čijoj je interpretaciji podizanje spomenika bilo rezultat 'trijumfalne pobjede' Hrvatske demokratske zajednice na izborima".²³

S početkom rata u Hrvatskoj 1991. godine spomenici iz Drugog svjetskog rata su doživjeli tešku sudbinu 'cenzure' koja je uključivala ne samo njihovo uklanjanje i postavljanje, na njihovo mjesto, novih spomenika nego i njihovu devastaciju i razne oblike vandalizma. Poznati arhitekt Bogdan Bogdanović, autor spomenika 'Kameni cvijet' u Jasenovcu, još je krajem 1987. godine predvidio da polovina od ukupno 12.000 spomenika i spomen-obilježja Narodnooslobodilačke borbe postavljenih širom Jugoslavije neće dočekati 2000. godinu, jer će se raspasti i jer će brojni spomenici biti uklonjeni²⁴. Bogdanović, ipak, nije mogao predvidjeti na koji način će se to dogoditi.

Destrukcija spomenika jedan je od najočitijih načina intervencije u kolektivno sjećanje kroz destrukciju sjećanja ili prisilnog zaboravljanja. Nasilje izvršeno nad antifašističkim spomenicima 1990-ih godina ne predstavlja samo revalorizaciju prošlosti, već i negaciju antifašističkih vrijednosti koje se spominju i u samom Ustavu Republike Hrvatske.²⁵ Samo u gradovima i selima širom Hrvatske u razdoblju od 1945. do 1990. godine podignuto je oko 6.000 spomenika i spomen-obilježja antifašističkim borcima i organizatorima ustanka,

23 Citirano prema Rihtman-Auguštin. "Spomenik na glavnom gradskom trgu", 91-92.

24 "Nepodnošljiva lakoća pripadanja" (intervju s Bogdanom Bogdanovićem), *Danas*, Zagreb, br. 303, 8. prosinca 1987, str. 17-19.

25 Vidi Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine 56/1990, 22. prosinca 1990, <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html>.

kao i drugim nevinim žrtvama fašizma.²⁶ Prema nepotpunim podacima koje je prikupio i u monografiji objavio Savez antifašističkih boraca Republike Hrvatske, od tog broja je "u razdoblju od 1990. do 2000. godine u Hrvatskoj, srušeno, oštećeno, oskvrnuto ili uklonjeno 2.964 spomen obilježja, među kojima su 731 spomenik i druga spomen obilježja od velike umjetničke i kulturno-povijesne vrijednosti".²⁷ Analiza srušenih i oštećenih spomen-obilježja pokazala je da su najviše oštećena ili do temelja razorena spomen-obilježja koja svjedoče o ubijanju Srba od ustaških jedinica, spomen-obilježja o ubijanju Židova, spomen-obilježja koja svjedoče o ubojstvima i drugim zločinima fašističkog okupatora nad Hrvatima, te obilježja koja govore o ulozi Komunističke partije i pojedinih istaknutih organizatora NOB-a.²⁸ Iznimno velik broj oštećenih ili srušenih spomenika te činjenica da niti jedna osoba nije procesuirana za uništavanje kulturne baštine dokazuju da je hrvatska država 1990-ih tolerirala ovakav pokušaj uspostavljanja 'kolektivne amnezije', a poznato je i da su same lokalne vlasti HDZ-a u nekim mjestima organizirale akcije uklanjanja partizanskih spomenika.²⁹ Rušenje i vandalizam nad spomenicima su, sa završetkom rata, uglavnom prestali budući da je rat ipak odredio prostore rušenja spomenika. Zanimljivo je primijetiti da je uništavanje partizanskih spomenika bilo rijetko ili ga uopće nije bilo na područjima koja nisu bila zahvaćena ratom, kao što su Istra, Hrvatsko primorje i Hrvatsko zagorje. To ukazuje na nedvojbenu povezanost napada na Hrvatsku i poistovjećivanja agresora s pripadnicima partizanske vojske za vrijeme Drugog svjetskog rata i brisanja

26 Juraj Hrženjak (ur.): *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002.

27 Ibid., str. 12

28 Ibid.

29 Međutim, treba spomenuti, kao što je primijetio Tihomir Cipek, i to da su spomenike uništavale i paramilitarne jedinice pobunjeničke srpske vojske. Vidi u: Cipek, "Sjećanje na 1945: Čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa".

sjećanja na partizanski pokret u Hrvatskoj.³⁰ Međutim, treba spomenuti i da su neki spomenici i spomen-obilježja oštećeni u gotovo 10 godina koliko je prošlo od objavljivanja ove monografije. Tako je, na primjer, 2001. godine eksplozivnom napravom oštećena grobnica narodnih heroja iz Drugog svjetskog rata na centralnom zagrebačkom groblju Mirogoj, dok je u studenom 2010. godine u potpunosti uništen spomenik žrtvama fašističkog terora u selu Prkos, gdje je u prosincu 1941. godine u ustaškom 'čišćenju' stradalo više od 400 nevinih civila.³¹ Također, 2006. godine su nepoznati počinitelji odnijeli 14 metalnih ploča s ispisanim imenima ubijenih civila sa spomen-kosturnice srpskim civilima koje su 1941. godine ubile ustaše u mjestu Veljun, a spomenik je ponovno bio na meti vandala 2011. godine. Isti je spomenik poznatiji po tome što su na tom mjestu 2000. godine Srbi povratnici pokušali organizirati komemorativni skup za žrtve fašizma, ali je održavanje skupa pokušalo spriječiti lokalno hrvatsko stanovništvo.

Veliki broj spomenika i memorijala je također doživio i svoju 'prenamjenu', pa su tako, na primjer, Spomen-dom u Glini, koji je sagrađen 1974. godine na mjestu pravoslavne crkve u kojoj su krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine ustaše masovno likvidirale lokalno srpsko stanovništvo, lokalne hrvatske vlasti preimenovala u Hrvatski dom i pretvorile u hrvatski kulturni centar, dok je spomen-obilježje koje je trebalo sadržavati imena žrtava srušeno u kolovozu 1995. godine.

Neki su spomenici NOB-u neoštećeni 'preživjeli' rat, ali su devastirani nakon završetka rata, kao što su spomenik slavnog kipara Vojina Bakića,

30 Vidi fusnotu br. 6.

31 O pokolju u selu Prkos vidi u: Slavko Goldstein. *1941. – godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.

postavljen 1981. godine, i memorijalni park na Petrovcu (Petrova Gora). Od rujna 1991. do kolovoza 1995. Memorijalni park bio je na okupiranom području Hrvatske³², a vojskama i paravojskama koje su tih godina zauzele Petrovu Goru služio je u različite svrhe. Najviše su upotrebljavane dvorane i suterenski spomenici za skladištenje sanitetsko-medicinskog materijala. Spomenik je nakon 1995. godine teško oštećen krađom nehrđajućih ploča, a unutrašnjost spomenika je devastirana (i donedavno prepuna medicinskog otpada). Zbog nedostatka fizičke zaštite i procesa obnove objekta vrijedna metalna oplata spomenika, načeta tijekom rata, i dalje se otuđuje, koristi u privatne svrhe, ili naprosto preprodaje kao metalni otpad. Nedostatak interesa vlasti za zaštitu od daljnjeg propadanja i obnovu ovoga spomenika očituje se i u činjenici da iako je Vlada Republike Hrvatske 2008. godine potpisala koalicijski dogovor sa Samostalnom demokratskom srpskom strankom (SDSS) kojim taj spomenički kompleks ulazi u red važnih spomenika koji će biti obnovljeni i revitalizirani, do danas još uvijek ništa nije učinjeno, a spomenik i dalje propada.³³

32 Prema Deklaraciji o Domovinskom ratu, koju je Hrvatski sabor usvojio 13. listopada 2000. godine, na "Republiku Hrvatsku su oružanu agresiju izvršile Srbija, Crna Gora i JNA s oružanom pobunom dijela srpskog pučanstva u Republici Hrvatskoj". Vidi: Deklaracija o Domovinskom ratu, Narodne novine, br. 102/2000, www.nn.hr.

33 Koalicijski sporazum HDZ-a i SDSS-a na web stranici SDSS-a www.sdss.hr.

PROMJENE U JAVNIM KOMEMORACIJAMA DOGAĐAJA IZ DRUGOG SVJETSKOG RATA ZA VRIJEME 1990-ih GODINA

U (de)konstrukciji sjećanja bitnu su ulogu odigrali i kalendari, to jest državni praznici. Nova je vlast neke praznike sasvim ukinula, kao što je Dan republike 29. studenoga, dok su neki 'prilagođeni' u skladu s politikom 'svehrvatskog pomirenja'³⁴, pa je tako nekadašnji Dan ustanka 27. srpnja zamijenjen s 22. lipnja, Danom antifašističke borbe u Hrvatskoj. Ova promjena datuma na koji se u Hrvatskoj, nakon raspada Jugoslavije, službeno počela komemorirati borba protiv fašizma važna je iz razloga što se Dan ustanka u bivšoj državi slavio na različite datume u svakoj od republika, o čemu je odlučivao Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. U 'hijerarhiji' proslava Dana ustanka, kako to naziva povjesničar Drago Roksandić³⁵, prvo mjesto je pripadalo Srbiji, koja je ustanak slavila 7. srpnja, zatim je slijedila Crna Gora s proslavom 13. srpnja, dok su Hrvatska i Bosna i Hercegovina ustanak slavile 27. srpnja. Odabrani datum je bio povezan s masovnim revoltom srpskog stanovništva protiv ustaša. Dakle, problem s ovim datumom se sastojao u činjenici da je sjećanje na Drugi svjetski rat u Hrvatskoj bilo obilježeno jednim *srpskim* ustankom. Novi datum proslave – 22. lipnja, odabran od nove vlasti 1991. godine, označava dan kada je skupina komunista u šumi Brezovica kod Siska 1941. godine, nakon vijesti o njemačkom napadu na SSSR, osnovala prvi partizanski odred u Hrvatskoj, ali i u Jugoslaviji općenito. Prema Roksandiću, u Jugoslaviji se ovaj datum prešućivao zbog mita da su

34 Drago Roksandić. "Shifting References. Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945-1991", *East European Politics and Societies*, vol. 9, br. 2, 1995.

35 Ibid., 259.

Srbi bili prvi pokretači Narodnooslobodilačke borbe.³⁶ Međutim, budući da se skupina koja je osnovala odred većinom sastojala od hrvatskog stanovništva, nova hrvatska vlast je smatrala da bi se upravo taj dan trebao slaviti kao praznik, a ne dotadašnji, 27. srpnja, za koji se smatralo da ga je Hrvatskoj bila nametnula jugoslavenska vlast. Na taj je način u novoosnovanoj državi ipak zadržana proslava ustanka protiv fašizma, ali je novi datum proslave na simboličan način označio i novu službenu ideologiju i odnos prema anti-fašističkom naslijeđu. Kao što primjećuje povjesničar Vjeran Pavlaković, ova promjena datuma održavanja praznika je važna i zato jer se na taj način nova država "usprotivila komunističkom iskrivljavanju činjenica, a istovremeno je poštovala dug prema antifašističkom naslijeđu Hrvatske, što nije bio slučaj s mnogim drugim revizijama značajnih datuma".³⁷

Promjene koje su se dogodile u politikama sjećanja u Hrvatskoj se ipak najjasnije očituju za vrijeme komemorativnih okupljanja koja se održavaju na simboličkim mjestima sjećanja. Debate o prijepornim povijesnim događajima najčešće se odvijaju za vrijeme komemoracija na kojima se komemoriraju događaji vezani uz antifašističku borbu, kao i za vrijeme onih komemoracija koje se posebno odnose na događaje koji su uslijedili nakon poraza vojske NDH na samom kraju Drugog svjetskog rata.

Komemoracije koje se odnose na događaje iz Drugog svjetskog rata i poslijeratno razdoblje, a koje su svakako izazvale i još uvijek izazivaju najviše kontroverzi i polemika u hrvatskoj javnosti, jesu komemoracije koje se

36 Ibid.

37 Vjeran Pavlaković. "Crvene zvezde, crne košulje: simboli, komemoracije i sukobljene istorije Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj", u: Gordana Đerić (ur.) *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2009, str. 53.

svake godine održavaju na mjestima sjećanja u Jasenovcu³⁸ i u Bleiburgu³⁹. Raspad Jugoslavije, rat u Hrvatskoj te poslijeratni pokušaji pomirenja i proces euroatlantskih integracija doprinijeli su promjenama u simboličkom značenju i važnosti komemoracija u Jasenovcu i Bleiburgu.

Komemoracija u Jasenovcu se održava sredinom travnja (nedjelja najbliža 22. travnja) u spomen na žrtve najozloglašenijeg ustaškog koncentracijskog logora za vrijeme NDH, u kojem su živote izgubili deseci tisuća uglavnom Srba, Židova, Roma i hrvatskih antifašista.⁴⁰ Druga komemoracija, koja se održava sredinom svibnja (nedjelja najbliža 15. svibnja) u austrijskom gradu Bleiburg, u blizini austrijsko-slovenske granice, komemorira žrtve takozvanog Križnog puta na kojem su partizani poslali u logore ili bez suđenja likvidirali političko vodstvo NDH, njegove vojne jedinice te civile koji su ih pratili u povlačenju. Prema povjesničaru Igoru Graovcu, na samom Bleiburškom polju nije počinjen masovni zločin, jer je ovdje zabilježeno samo manje stradanje, "prije svega vojnih stradalnika pri pružanju otpora u trenutku kapitulacije"⁴¹,

38 Jasenovac se nalazi na krajnjem sjeveroistočnom dijelu Sisačko-moslavačke županije, u blizini granice s BiH.

39 Bleiburg je grad u Austriji koji se nalazi u saveznoj državi Koruškoj blizu granice sa Slovenijom.

40 U hrvatskoj se javnosti razvila žestoka polemika oko procjene broja jasenovačkih žrtava, koja se kretala između 40.000, broj žrtava koji je naveo Franjo Tuđman u svojoj knjizi *Bespuća hrvatske zbiljnosti*, pa sve do 1.000.000 žrtava. Iako se pouzdan broj žrtava vjerojatno neće nikada znati sa sigurnošću, ozbiljna znanstvena istraživanja smatraju da se taj broj kreće između 80.000 i 100.000 žrtava. Za broj i strukturu jasenovačkih žrtava vidi web stranicu Spomen-područja Jasenovac na www.jusp-jasenovac.hr. Vidi također: Nataša Mataušić. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Biblioteka Kameni cvijet, JUSP Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.

41 Igor Graovac. "Pitanja poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugog svjetskog rata", u: Juraj Hrženjak (ur.) *Bleiburg i Križni put 1945. – Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2007, str. 75.

ali je sam Bleiburg pretvoren u *lieux de memoire*⁴² u kolektivnom sjećanju na te događaje.

Primjeri ovih dvaju mjesta sjećanja ilustriraju kako ih je jugoslavenska država koristila za legitimaciju tadašnje vlasti. U Jasenovcu, mjestu sjećanja na ustaške zločine nad Srbima, Židovima i hrvatskim antifašistima, održavane su čak dvije komemoracije, neprekidno od 1968. do 1991. Prva, službena komemoracija, održavana je na dan proboja zatočenika iz logora 22. travnja, a druga, također službena, ali ne u povodu proboja, bila je na Dan borca 4. srpnja. Spontana okupljanja su zabilježena i prije 1968. godine budući da je spomenik 'Kameni cvijet', autora slavnog arhitekta Bogdana Bogdanovića, otvoren 4. srpnja 1966. godine, dakle dvije godine prije službenog otvorenja Spomen-područja Jasenovac. Tom skupu, koji je nadmašio sve komemoracije, prisustvovalo je prema procjenama od 30.000 do 100.000 ljudi, dok o programu za 1967. godinu nemam podataka.⁴³ Spomen-područje Jasenovac u razdoblju od 1991. do 1997. godine ne postoji jer su 1991. godine srpske snage okupirale područje na kojem se nalazi memorijalni kompleks, koji je razrušen, a dokumentacija iz muzeja je odnesena u susjednu Bosnu i Hercegovinu, tadašnje područje Republike Srpske, a kasnije entitet Republika Srpska.

S druge strane, zločini počinjeni od partizanske vojske te Bleiburg kao mjesto sjećanja na te zločine izbrisani su iz kolektivnog sjećanja za vrijeme SFR Jugoslavije, a Bleiburg je postao svojevrsna tabu-tema, pa se tamo svake godine okupljala samo hrvatska emigracija. Prva komemoracija u Bleiburgu

42 Pierre Nora. "Between Memory and History: *Les Lieux de Memoire*", *Representations* 26, The Regents of the University of California, Spring, 1989.

43 E-mail korespondencija sa Đorđem Mihovilovićem, kustosom u JUSP Jasenovac, 12. rujna 2011.

organizirana je i održana 1952. godine, a organizirali su je bivši časnici NDH. Iduće je godine osnovan Počasni bleiburški vod, koji će komemoraciju organizirati i svake naredne godine.⁴⁴ Vjeran Pavlaković primjećuje i da su komemoraciju nadzirale jugoslavenske obavještajne službe i austrijska policija, no ona nikada nije u potpunosti zabranjena.⁴⁵

Raspad Jugoslavije je u Hrvatskoj rezultirao delegitimacijom antifašističkog narativa i njegovoga prikaza Drugog svjetskog rata. Tako se značenje i važnost mjesta sjećanja u Bleiburgu i Jasenovcu nakon 1990. radikalno mijenjaju te ova mjesta postaju žarišne točke različitih etno-nacionalnih narativa. Razvija se novi narativ o statusu žrtve u skladu s nacionalnim mitovima, što se najbolje može pratiti kroz promjenu značenja logora u Jasenovcu koju je želio uvesti prvi predsjednik Franjo Tuđman. U svojem prijedlogu, koji je javnosti predstavio 1996. godine, Tuđman je smatrao da Jasenovac treba pretvoriti u mjesto 'hrvatske nacionalne pomirbe'. Prema njemu su se ustaše i partizani u Drugom svjetskom ratu, svako na svoj način, borili za zajednički cilj: hrvatsku državu. Iz tog je razloga predložio da se spomen-područje u Jasenovcu pretvori u mjesto komemoriranja svih *hrvatskih* ratnih žrtava. To je uključivalo i žrtve iz Domovinskog rata, pa je predložio "da bismo, isto tako, tu na tom mjestu, ali posebno, razdvojeno, stvorili i mjesta za sve poginule u Domovinskom ratu. (...) Prema tome, na taj način Jasenovac može postati mjesto svih ratnih žrtava koje će opominjati hrvatski narod da je u povijesti bio razdvojen, da je bio doveden u stanje međusobnog sukoba, da se ne ponovi i da mrtve pomirimo, kao što smo pomirili i žive, njihovu

44 Vjeran Pavlaković. "Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009", u: Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (ur.) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2009, str. 182.

45 Ibid.

djecu, njihove unuke".⁴⁶ U skladu s tom politikom 'miješanja kostiju' je još 1995. "izaslanstvo Sabora RH u povodu 50. obljetnice bleiburških žrtava i Križnog puta u kriptu jasenovačkog spomenika položilo vijenac svim žrtvama palim za hrvatsku domovinu".⁴⁷ Nakon što su uslijedile brojne kritike, Tuđman je svoju ideju pokušao opravdati neutemeljenom tvrdnjom da u Jasenovcu nisu stradale "samo žrtve fašizma. Poslije logora Jasenovac za vrijeme NDH, od 1945. tamo je bio logor i komunističkih vlasti, od 1945. do 1948." Prijedlogu transformacije logora u Jasenovcu u mjesto sjećanja na hrvatske žrtve žestoko su se usprotivili antifašistički borci Republike Hrvatske te židovska zajednica u Hrvatskoj, ali i međunarodna zajednica te Memorijalni muzej holokausta iz Washingtona⁴⁸, pa je ideja na kraju odbačena. Neki autori smatraju da je ta ideja, za razliku od drugih pokušaja izjednačavanja Bleiburga i Jasenovca, izazvala međunarodne reakcije jer je "prenamjena spomen-područja bivšeg koncentracijskog logora dovela do sukoba sa 'zapadnim' i europskim 'standardima sjećanja'", koji će se kasnije pokazati iznimno bitnima za smjer kretanja politika sjećanja u Hrvatskoj.

Osim o Jasenovcu, mijenja se odnos vlasti i prema Bleiburgu, s kojeg je skinut tabu koji je postojao za vrijeme SFR Jugoslavije, te se na tome mjestu više nije okupljala samo hrvatska emigracija, a novinari su s komemoracije prvi put otkada se Bleiburg obilježava izvijestili 1990. godine. Na komemoraciji 1990. godine prisustvovali su predstavnici nekih političkih stranaka iz Hrvatske, a molitvu je vodio HDZ-ov stranački svećenik Tomislav Duka, koji se zauzeo za "pomirenje svih Hrvata, za zajedničku obitelj hrvatskog

46 "U Jasenovcu nisu stradale samo žrtve fašizma" (intervju s Franjom Tuđmanom), Vjesnik, 23. travnja 1996, str. 5.

47 "Počast žrtvama rata i poraća", Vjesnik, 16. svibnja 1995, str. 4.

48 United States Holocaust Memorial Museum, www.ushmm.org.

naroda".⁴⁹ Predsjednik Tuđman osobno nikada nije prisustvovao niti jednoj od komemoracija na ta dva mjesta sjećanja. Također, od 1991. do 1994. godine stranka na vlasti, HDZ, nije poslala niti jednog svojeg visokopozicioniranog člana kao izaslanika na komemoraciju u Bleiburg. Hrvatski sabor je preuzeo organizaciju komemoracije 1995. godine, a te iste je godine povodom 50. obljetnice događaja u Bleiburgu Sabor RH održao komemorativnu sjednicu, koju je otvorio predsjednik Sabora Nedjeljko Mihanović, te u svom govoru nazvao Bleiburg "holokaustom hrvatskih mučenika".⁵⁰ Na toj je sjednici Sabor imenovao nedjelju najbližu 15. svibnja, dan kada se i održava komemoracija, danom spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost.⁵¹ Iste je godine predsjednik Sabora na komemoraciji u Bleiburgu povukao paralelu između stradanja vojnika NDH te hrvatskih vojnika u Domovinskom ratu izjavivši da je "Hrvatska vojska u Domovinskom ratu spriječila srbokomunističku vojsku da ponovi još jedan Bleiburg."

Sjećanje na Domovinski rat će, za vrijeme komemoracija u Jasenovcu i Bleiburgu, nastaviti konkurirati sjećanju na događaje iz Drugog svjetskog rata i nakon 1990-ih. Međutim, značajna promjena u politikama sjećanja dogodila se nakon Tuđmanove smrti i odlaska HDZ-a s vlasti, kada se komemoracije događaja iz NOB-a prestaju poistovjećivati s komunističkim režimom i počinju služiti za afirmaciju europskih vrijednosti, koje se, prije svega, temelje na antifašizmu.

49 "Za pomirenje svih Hrvata", Vjesnik, 14. svibnja 1990, str. 5.

50 "Počast žrtvama rata i poraća", Vjesnik, 16. svibnja 1995, str. 3.

51 Zakon o blagdanima, spomendanu i neradnim danima u Republici Hrvatskoj, Narodne novine br. 33/1996, www.nn.hr.

SLUŽBENE POLITIKE SJEĆANJA U HRVATSKOJ NAKON 1990-ih GODINA: PRIBLIŽAVANJE EUROPSKIM STANDARDIMA⁵² I POLITIKAMA SJEĆANJA

Državni politički vrh je počeo sudjelovati na komemoracijama i u Bleiburgu i u Jasenovcu tek nakon 1999. godine. Ivica Račan, predsjednik Socijaldemokratske partije (SDP), koja je u koaliciji s pet drugih stranaka došla na vlast početkom 2000. godine, prvi je premijer koji je sudjelovao na komemoraciji u Jasenovcu 21. travnja 2002. Tada je i komemoracija prvi put organizirana pod visokim pokroviteljstvom Vlade RH⁵³, a na njoj je, uz premijera te preživjele logoraše i njihove obitelji, sudjelovao i arhitekt "Kamenog cvijeta" Bogdan Bogdanović.⁵⁴ Račan je, međutim, nastavio s paralelizacijom Bleiburga i Jasenovca koja je postojala 1990-ih, te je nakon Jasenovca posjetio i Bleiburg i time ujedno postao prvi hrvatski premijer koji je odao počast

52 Europski standardi sjećanja se, u ovom radu, odnose na ono što Tony Judt naziva '*surplus of memory*' ('višak sjećanja'), a predstavlja institucionalizirano javno sjećanje kao temelj zajedničkog, kolektivnog identiteta, u Europi nakon 1989. godine. Jedna od karakteristika tog zajedničkog institucionaliziranog sjećanja je i preporuka državama članicama EU-a da usvoje 27. siječnja kao Dan sjećanja na holokaust budući da se sjećanje na žrtve holokausta te antifašizam također smatraju jednim od temelja zajedničkog europskog identiteta. Vidi u: Tony Judt. *Postwar. A History of Europe since 1945*, Penguin Books, 2005.

53 Savjet ustanove Jasenovac se dogovorio da se svake godine rotiraju domaćini na komemoraciji, tako da je to jedne godine predsjednik države, druge godine Vlada, treće Sabor itd. One godine kada je domaćin Sabor onda je i pokrovitelj. (e-mail korespondencija sa Đordem Mihovilovićem, kustosom u JUSP Jasenovac, 12. rujna 2011). Unazad nekoliko godina Sabor u svom proračunu osigurava sredstva za komemoracije i u Jasenovcu i u Bleiburgu. (pisani odgovor Ružice Šimunović, voditeljice službe za odnose s javnošću Hrvatskoga sabora, od 29. kolovoza 2011).

54 Nataša Mataušić. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Biblioteka Kameni cvijet, JUSP Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003, str. 169.

žrtvama i u Bleiburgu. Prvi hrvatski predsjednik na komemoraciji u Jasenovcu bio je Stjepan Mesić 2003. godine, koja je ujedno bila i godina kada su se komemoracije u Bleiburgu i u Jasenovcu slučajno poklapale i padale na isti dan (11. svibnja). Mesić je na komemoraciji u Jasenovcu poslao jasnu poruku da Hrvatska počiva na antifašističkim vrijednostima, na kojima je zasnovana i Europska unija.⁵⁵ Hrvatski predsjednik je time naznačio novi smjer kretanja Hrvatske, ujedno se odričući naslijeđa NDH izjavom da “današnja Hrvatska ni u čemu nije slijednik one državne tvorevine iz vremena Drugog svjetskog rata koja je nažalost imala hrvatsko ime”.⁵⁶ Mesić je za vrijeme svoja dva mandata kao predsjednik Republike Hrvatske odbijao doći na komemoraciju u Bleiburg sve dok se ne provedu sustavna istraživanja o broju poginulih civilnih žrtava i vojnika u borbi, “zato jer na Bleiburgu nije točno povijesno utvrđen broj žrtava i svojim bi prisustvovanjem sudjelovao na neki način u manipulacijama činjenicama”.⁵⁷

S novom smjenom vlasti 2003. godine, kada na izborima ponovno pobjeđuje ‘nova’ Hrvatska demokratska zajednica na čelu s Ivom Sanaderom, za vrijeme procesa pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, dolazi do zaokreta u odnosu prema prošlosti te do ‘europeizacije’ hrvatskoga službenog narativa o Drugom svjetskom ratu.⁵⁸ Trend prema europskim vrijednostima i standardima u politikama sjećanja te afirmacija antifašističkih vrijednosti, koji su započeli 2000. godine dolaskom na vlast ‘šestorke’, nastavljen je i povratkom HDZ-a na vlast.

55 Govor predsjednika Stjepana Mesića na komemoraciji u Jasenovcu 11. svibnja 2003, www.predsjednik.hr.

56 Ibid.

57 “Mesić: Otići ću na Bleiburg kad se utvrdi stvarni broj žrtava”, *Nacional*, 28. travnja 2008, www.nacional.hr.

58 Više Radonić, “Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti”.

U pokušaju da približi Hrvatsku Europskoj uniji i popravi njezin ugled, vlada premijera Sanadera dala je ukloniti kontroverzne spomenike ministru obrazovanja iz NDH Mili Budaku (u Sv. Roku) te zapovjedniku ustaške Crne legije Juri Francetiću (u Slunju). Zanimljivo je da je spomenik Francetiću postavljen te je na svom mjestu stajao u razdoblju od 2000. do 2004. godine, to jest za vrijeme dok je na vlasti bila koalicija lijevih stranaka ('šestorka'), a premijer bio Ivica Račan.⁵⁹ Oba spomenika uklonjena su tek odlukom vlade Ive Sanadera, na temelju članka 107. Ustava Republike Hrvatske, uz obrazloženje da je "njihovo postavljanje suprotno izvorišnim osnovama Ustava Republike Hrvatske te šteti ugledu i interesima Republike Hrvatske koje je Vlada dužna štiti".⁶⁰ S donošenjem ove odluke, Vlada je također zatražila od Ministarstva pravosuđa i Ministarstva kulture da izrade i Vladi dostave nacrt zakona o spomenicima, te je "zadužila Ministarstvo pravosuđa da u roku od 8 dana pripremi i Vladi dostavi nacrt izmjena i dopuna Kaznenog zakona kojim će se zabraniti promicanje i veličanje totalitarnih ideologija (fašizma, komunizma i drugih)".⁶¹

Uklanjanju spomenika Juri Francetiću prethodilo je potpisivanje peticije građana, godinu i pol dana nakon podizanja spomenika, u organizaciji četiriju nevladinih udruga (Udruga antifašista karlovačke županije, Centar za mirovne studije, Odbor za ljudska prava Karlovac i HHO Suradni centar u Karlovcu). U samo tri dana prikupljeno je preko 800 potpisa, a peticija je uručena čelnim ljudima županije i grada Slunja 10. prosinca 2001. godine, na Međunarodni dan ljudskih prava. Također je osnovan i Odbor za uklanjanje spomenika Juri

59 "Jure Francetić jednima heroj, drugima ratni zločinac", Vjesnik, 13. svibnja 2004, str. 7.

60 Priopćenje za javnost "Vlada donijela odluku o uklanjanju spomeničkog obilježja Mili Budaku" od 27. kolovoza 2004, www.vlada.hr.

61 Ibid.

Francetiću u Slunju, koji je u travnju 2004. godine uputio pismo predsjedniku Vlade Ivi Sanaderu i predsjedniku Hrvatskog sabora, u kojem se traži da se spomenik ustaškom ratnom zločincu, zapovjedniku zloglasne Crne legije, Juri Francetiću, napokon ukloni.

Ovim potezom uklanjanja spomenika koji veličaju fašizam i ustaštvo nova vlada je željela pokazati pripadnost modernoj Europi, izrasloj na tekovinama antifašizma. Ovo je iste godine na komemoraciji u Bleiburgu naglasio i predsjednik Sabora Vladimir Šeks izjavom da je "moderna Hrvatska nastala na svim vrijednostima slobodnog svijeta i na temeljima demokratskog antifašizma".⁶²

Afirmaciju antifašizma kao temeljne europske vrijednosti dao je i Hrvatski sabor 2005. godine usvojivši Deklaraciju o antifašizmu, povodom 60. obljetnice pobjede nad fašizmom. Deklaracijom o antifašizmu se "potvrđuje antifašistička demokratska utemeljenost i opredijeljenost Republike Hrvatske i hrvatskog društva te duboka privrženost vrijednostima suvremene demokracije", te se poziva državna tijela i javne institucije na objektivno i nepristrano sagledavanje povijesnog razdoblja Drugog svjetskog rata i antifašizma u Republici Hrvatskoj, ne izjednačavajući antifašistički pokret s ideologijom komunizma.⁶³

Međutim, svoju deklarativnu opredijeljenost antifašizmu Sabor je doveo u pitanje 2008. godine kada je donesena odluka da se od 600.000 kuna,

62 "Šeks u Bleiburgu: Hrvatska gleda u budućnost", *Vjesnik*, 17. svibnja 2004, str. 1-2.

63 Već iduće godine ista vlada je donijela i Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine, u skladu s "Rezolucijom 1481 o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih poredaka (režima) koju je Parlamentarna skupština Vijeća Europe usvojila 25. siječnja 2006. godine". Vidi *Narodne novine*, 76/2006, 10. srpnja 2006, www.nn.hr.

koliko je u saborskom proračunu bilo predviđeno za organiziranje komemoracija u Bleiburgu i Jasenovcu, 500.000 kuna dodijeli organizatorima za komemoraciju u Bleiburgu, a samo 100.000 kuna za komemoraciju u Jasenovcu.⁶⁴ Ovakva odluka je izazvala burne reakcije javnosti i prosvjed Saveza antifašista RH, pa je vlada dva dana kasnije odlučila povećati proračunska sredstva za Jasenovac na 200.000 kuna.

Javnu polemiku je izazvao i prijedlog oporbene stranke IDS (Istarska demokratska stranka) iz 2008. godine da se uvede dan sjećanja na jasenovačke žrtve, čemu se usprotivila vladajuća većina na čelu s HDZ-om, uz obrazloženje da u Hrvatskoj već postoji Dan antifašističke borbe.⁶⁵ Ista HDZ-ova vlada, na čelu s Jadrankom Kosor, 2011. godine je donijela odluku da se uvede još jedan spomen-dan – 23. kolovoza, ili Dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima. Vlada je svoju odluku, donesenu u izbornoj godini, u kojoj je i završen proces pregovora s Europskom unijom, objasnila činjenicom da “se u zemljama Europske unije taj dan obilježava od 2008. te da je Europa svojom rezolucijom preporučila članicama da taj dan posebno obilježe”.⁶⁶

Zanimljivo je također primijetiti da je 2008. godine, u kojoj su polemike oko Bleiburga i Jasenovca izazivale najburnije reakcije, usvojen zakon kojim se dozvoljava da se komemoracija u Bleiburgu može održavati dva dana, u nedjelju, ali i u subotu, kako bi se omogućila prisutnost većeg broja predstavnika crkve.⁶⁷ Ta odluka je proizvela javnu debatu oko prisustva predstavnika Katoličke crkve svake godine na komemoraciji u Bleiburgu, ali ne i

64 “Za Bleiburg pet puta više nego za Jasenovac”, Jutarnji list, 15. travnja 2008.

65 “U Saboru opet podjela na ustaše i partizane”, Jutarnji list, 14. svibnja 2008.

66 “Još jedan spomendan: 23. kolovoza Dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima”, Novi list, 2. lipnja 2011.

67 Ibid.

u Jasenovcu, koju je potaknuo jedan od zatočenika jasenovačkog logora na komemoraciji 20. travnja 2008. izjavom da “vrh katoličke crkve u velikom luku zaobilazi Jasenovac, ali ne i Bleiburg”.⁶⁸

Međutim, umjesto da komemoracija u Jasenovcu, u političkim govorima državnog vrha, konkurira komemoraciji u Bleiburgu, čini se da je konkurencija zapravo prisutna između Jasenovca i Domovinskog rata. Tako, na primjer, premijer Sanader 2005. godine u Jasenovcu holokaust uspoređuje s Domovinskim ratom: “Ne treba zaboraviti ni agresiju koju je Hrvatska trpjela jer smo i mi bili žrtva jednog takvog strašnog bezumlja kao što je bio nacizam i fašizam, i mi, hrvatski građani, Hrvati, najbolje znamo što to znači trpjeti od agresije.”

Prvi hrvatski predsjednik koji je odao počast žrtvama u Bleiburgu bio je Ivo Josipović. Iako su taj posjet kritizirali antifašistički borci i pripadnici srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, Josipovićev posjet Bleiburgu nije održan za vrijeme službene komemoracije, već je on položio vijenac i odao počast žrtvama Križnog puta 20. lipnja 2010. godine u sklopu obilježavanja Dana antifašističke borbe, a svoj dolazak je objasnio željom da se “politički ova priča zaključi i prepusti povjesničarima”.⁶⁹ Dokaz da ova priča u Hrvatskoj, nažalost, još uvijek nije završena, te da se i dalje koristi u političke svrhe, jest i izjava na komemoraciji u Bleiburgu izaslanika Hrvatskoga sabora Andrije Hebranga iz svibnja 2011. godine kojom se izjednačavaju zločini komunizma i fašizma. Hebrang je naglasio da je “Bleiburg najveći simbol hrvatskih patnji na kojem su se izjednačili zločini komunizma i fašizma. Komunizam postaje

68 Priopćenje Ureda Predsjednika RH, 20. travnja 2008, www.predsjednik.hr.

69 Priopćenje Ureda Predsjednika RH, 20. lipnja 2010, www.predsjednik.hr.

gori od fašizma, postaje najveće svjetsko zlo, jer se pretvara u sustav ubijanja onih koji misle drugačije”.⁷⁰ U prvom govoru koji je neki predstavnik Vlade RH održao u Bleiburgu otkada je 1995. godine preuzeto pokroviteljstvo nad komemoracijom, ministar unutarnjih poslova Tomislav Karamarko je na istoj komemoraciji također potvrdio da polemiziranje oko ovog poglavlja hrvatske povijesti još uvijek nije gotovo te da “Vlada ima što reći na obljetnicama koje podsjećaju na ovakve događaje masovnih ubojstava koja još uvijek nisu riješena, u smislu pronalaženja i procesuiranja počinitelja”.⁷¹

Komemoraciji u Jasenovcu, osim državnog vrha, svake godine prisustvuju i članovi Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske (SABA RH), koji kroz mnoge komemoracije i obljetnice sudjeluju u očuvanju sjećanja na događaje i ličnosti iz NOB-a u Hrvatskoj. U sklopu svojih aktivnosti organiziraju (u suradnji sa Srpskim nacionalnim vijećem) komemoraciju povodom obljetnice pokolja žrtava ustaških logora u Jadovnom i Slanom na otoku Pagu 26. lipnja te obilježavanje obljetnice ustanka naroda Hrvatske u Srbu 27. srpnja. Također, Savez samostalno organizira i komemoraciju u povodu obljetnice oslobođenja kozaračke djece iz ustaškog logora u Jastrebarskom i sisačkog logora te obilježavanje obljetnice 1. korpusa NOV-a Hrvatske i njegovih brigada i divizija u Sisku, 22. studenoga. Osim što organiziraju navedene komemoracije, članovi SABA RH također aktivno sudjeluju u brojnim drugim komemoracijama i obljetnicama događaja iz NOB-a i Drugog svjetskog rata.⁷²

70 “Andrija Hebrang: ‘Komunizam je na Bleiburgu postao gori od fašizma’”, Nacional, 14. svibnja 2011.

71 “Karamarko: Postoji otpor prema istrazi komunističkih zločina”, Vjesnik, 14. svibnja 2011.

72 Za potpunu listu obljetnica i komemoracija na kojima sudjeluju članovi SABA RH, vidi: Savez antifašističkih boraca i antifašista RH *Programske smjernice i zadaci SABA RH u 2012. godini*, www.sabh.hr.

OBNOVE SPOMENIKA I SPOMEN-PODRUČJA IZ DRUGOG SVJETSKOG RATA

Osim kroz komemoracije, nakon smrti Franje Tuđmana 1999. godine i smjene vlasti dolazi do promjena u službenim politikama sjećanja i kroz obnovu spomenika i spomen-obilježja. S promjenama u strukturama vlasti promijenila se i stvorila povoljna klima za postupnu obnovu oštećenih spomenika i spomen-područja. Novi zaokret u politikama sjećanja na događaje iz Drugog svjetskog rata i osudu rušenja spomenika iz tog razdoblja, što je tolerirala vlast 1990-ih godina, prvi je naznačio predsjednik Stjepan Mesić 2001. godine u svom govoru na proslavi 60. obljetnice ustanka protiv fašizma u Hrvatskoj. On je, govoreći o žrtvama fašističkog režima i antifašističkim borbama, rekao da je "rušenje spomenika koji su podsjećali na njih, a što je u proteklom desetljeću nažalost bila masovna pojava, dijelom poticana, a dijelom tolerirana od tadašnje vlasti, sramota za svakog časnog građanina ove zemlje. Baš kao i podizanje obilježja notornim zločincima, čemu se, ne znam zbog čega, ni ova današnja vlast nije dovoljno energično oduprla".⁷³

S obnovom se prvo krenulo u spomen-području Jasenovac. Nakon raspada SFRJ, prostor spomen-područja je podijeljen tako što je u Republici Hrvatskoj ostao veći dio spomen-područja, dok je manji dio (Donja Gradina) u sastavu Republike Bosne i Hercegovine (u Republici Srpskoj). Spomen-područje Jasenovac počelo se uređivati i razminiravati u svibnju 1998. godine, dok je sanacija spomenika 'Kameni cvijet' autora Bogdana Bogdanovića započela 2002. godine.⁷⁴ Većina muzejske građe je vraćena u muzej 2001.

73 Govor predsjednika Stjepana Mesića u povodu proslave 60. obljetnice ustanka u Hrvatskoj, 21. lipnja 2001, www.predsjednik.hr.

74 Nataša Mataušić. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, 160.

godine, uz pomoć američkog Muzeja holokausta iz Washingtona. Sredinom svibnja 1998. godine Ministarstvo kulture RH imenovalo je Povjerenstvo za izradu privremenog muzejskog postava. Osnovna zadaća Povjerenstva bila je da na temelju pristupačne muzejske, arhivske i druge dokumentacijske građe izradi prijedlog muzejskog postava.⁷⁵

Hrvatski sabor je 8. ožujka 2001. usvojio Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o spomen-području Jasenovac, "radi očuvanja trajne uspomene na žrtve fašističkog terora i borbe narodnooslobodilačkog rata stradale u Drugom svjetskom ratu u koncentracijskim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, kao i radi očuvanja tekovina antifašizma".⁷⁶ Zakonom je propisano osnivanje deveteročlanog savjetodavnog tijela u koje po jednog člana imenuju Hrvatski sabor, Ministarstvo kulture, Općina Jasenovac, preživjeli logoraši, Savez anti-fašističkih boraca Hrvatske, romska, srpska i židovska nacionalna manjina,⁷⁷ a to je tijelo imalo zadaću osmišljavanja novog postava muzeja. Novi postav Memorijalnog muzeja Jasenovac javnosti je predstavljen 2006. godine, nakon nekoliko godina burne diskusije. Javne rasprave su vođene zbog toga što su neke grupe strahovale da će Jasenovac postati isključivo muzej holokausta, po uzoru na onaj u Washingtonu, te da će novi postav muzeja staviti u drugi plan ustaške zločine nad Srbima, Romima i drugim protivnicima režima. Polemike su vođene i oko prve koncepcije postava, koja, pored imena žrtava, nije predviđala spominjanje i njihove nacionalnosti. Nakon dugih debata ipak su dodane nacionalnosti i datumi rođenja žrtava, ali se nacionalnosti žrtava ne nalaze na staklenim pločama s imenima žrtava koje su dio postava muzeja, već samo u bazi podataka koja se može pretraživati u muzeju.

75 www.jusp-jasenovac.hr.

76 Narodne novine od 21. ožujka 2001, NN 22/01.

77 Ibid.

Svojim sudjelovanjem na svečanosti otvaranja novog postava Memorijalnog muzeja 27. studenoga 2006. godine, kojoj su prisustvovali premijer Ivo Sanader, predsjednik Stjepan Mesić i predsjednik Sabora Vladimir Šeks, hrvatski državni vrh je poslao snažnu poruku o značaju jasenovačkog logora. Premijer Ivo Sanader je obnavljanje uspomene na jasenovačke žrtve stavio u širi kontekst pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, ali i nastavio s povlačenjem paralele između Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, koje je započelo još sredinom 1990-ih, kada je hrvatski državni vrh počeo sudjelovati i držati govore na komemoracijama u Bleiburgu i Jasenovcu. Sanader je naglasio da nam “treba istina o Jasenovcu i njegovim žrtvama jer, ne zaboravimo, na neistini o Jasenovcu i na preuveličanim brojkama tražilo se uz ostalo i opravdanje za velikosrpsku agresiju na Hrvatsku. Treba nam istina i zbog toga da na širim prostorima ovog dijela Europe do kraja i u potpunosti izađemo iz kruga povijesnih nesnošljivosti, okrenemo se modernim vrijednostima Europe koja je prevladala svoje stare podjele i sukobe”.⁷⁸ Međutim, u svojem govoru Sanader nije spominjao samo fašističke, već i komunističke zločine, te poručio da smo “u Domovinskom ratu prevladali sve te podjele, osnažili smo svoje antifašističke temelje, ali istodobno osudili i onaj drugi komunistički totalitarizam, uzdigli smo paradigmu nove ujedinjene i pomirane Hrvatske, i to je naš zalag u novoj Europi”.⁷⁹

Jasnu poruku osude ustaškog režima i zločina poslao je predsjednik Stjepan Mesić, koji je naglasio da “Jasenovac ne smije biti ni poprište, a ni povod bilo kakvim raspravama o zločinačkom karakteru nacizma, fašizma i – slijedom toga – ustaštva. Taj je karakter povijesno utvrđen, a na mjestima

78 Govor premijera Ive Sanadera od 27. studenoga 2006. na otvaranju Memorijalnog muzeja i Obrazovnog centra Jasenovac na web stranici Vlade Republike Hrvatske, www.vlada.hr.

79 Ibid.

poput Jasenovca on je na najstrašnji mogući način nepovratno potvrđen. Pri tome ne smijemo zaboraviti kako je Jasenovac bio tek jedan od brojnih logora ustaškoga režima, tek jedno od brojnih gubilišta Srba, Židova, Roma i Hrvata – antifašista, kao i svih drugih koji tome režimu nisu bili po volji”.⁸⁰

Politička volja za obnovom nekih od antifašističkih spomenika koji su bili srušeni za vrijeme Domovinskog rata javila se tek nakon izbora 2007. godine i ponovne pobjede HDZ-a,⁸¹ zbog toga što je u vladajuću koaliciju stupila i Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS) te s HDZ-om potpisala koalicijski sporazum po kojem je predviđena obnova nekih od velikih spomeničkih cjelina podignutih u sjećanje na događaje iz Drugog svjetskog rata.⁸²

Jedan od primjera spomenika devastiranih 1990-ih koji su nedavno obnovljeni je spomenik u logoru Jadovno.⁸³ Obnovu spomenika je iniciralo Srpsko narodno vijeće, a financirala Vlada RH. Spomenik je rad kipara Ratka Petrića, čije je originalno djelo postavljeno 1988. godine, ali je ubrzo, početkom 1990-ih, potpuno uništeno. Obnovljeni spomenik je otvoren na komemoraciji održanoj 26. lipnja 2011. godine u organizaciji Srpskog narodnog vijeća i Saveza antifašističkih boraca i antifašista RH, kojoj su prisustvovali izaslanici predsjednika RH Ive Josipovića, ministar kulture Jasen Mesić kao

80 Govor predsjednika Stjepana Mesića na otvaraju Memorijalnog muzeja i Obrazovnog centra Jasenovac, 27. studenoga 2006, www.predsjednik.hr.

81 Na parlamentarnim izborima održanima 25. studenoga 2007. godine nijedna stranka nije dobila apsolutnu većinu. Najviše mandata je osvojio HDZ, koji je na kraju i sastavio vladu u koaliciji s Hrvatskom seljačkom strankom (HSS), Hrvatskom socijalno-liberalnom strankom (HSL) i Samostalnom demokratskom srpskom strankom (SDSS).

82 Vidi sporazum HDZ-a i SDSS-a na web stranici SDSS-a www.sdss.hr.

83 Logor Jadovno je pripadao kompleksu ustaških logora u kojem su se još nalazili i logori u Gospiću i Metajni na Pagu, a u kojem su ustaške vlasti u lipnju 1941. započele s masovnim ubijanjem najviše Srba, Židova i komunista. Vidi Goldstein, 1941. - *Godina koja se vraća*.

izaslanik premijerke Jadranke Kosor te predsjednik Srbije Boris Tadić.⁸⁴ Na prvoj komemoraciji održanoj u Jadovnu nakon rata 1990-ih, u lipnju 2010. godine, sudjelovao je i sam predsjednik Ivo Josipović i otkrio obnovljenu spomen-ploču na lokaciji Šaranove jame, jedne od jama u sklopu logora Jadovno u koje su bacane žrtve ustaških zločina, te je hrvatski antifašizam i partizansku borbu nazvao “temeljem hrvatske državnosti”.⁸⁵ Predsjednik Josipović je u svom govoru također naznačio novi zaokret u kulturi sjećanja, to jest zaboravljanja, u Hrvatskoj izjavom da u Hrvatskoj postoji previše porušenih spomenika i zaboravljenih žrtava te obećanjem da će inzistirati na tome da svi porušeni spomenici budu i obnovljeni.⁸⁶

U svojem govoru, Josipović je pohvalio činjenicu da je Vlada omogućila da predstojeća proslava ustanka naroda Like protiv fašizma 27. srpnja u mjestu Srb bude održana uz novoobnovljeni spomenik. Obnova spomenika u Srbu, koji je komemorirao početak masovnog ustanka protiv ustaškog terora u srpnju 1941. godine, otvorila je nove polemike oko politika sjećanja u Hrvatskoj. Spomenik, autora Vanje Radauša, koji su snage Hrvatske vojske srušile za vrijeme operacije ‘Oluja’ u kolovozu 1995. godine, jedan je od velikih spomeničkih cjelina predodređenih za obnovu na temelju koalicijskog sporazuma iz 2007. godine između vladajuće stranke HDZ-a i najveće stranke srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, SDSS-a. Ministarstvo kulture RH je 2009. godine objavilo natječaj za obnovu

84 Boris Tadić je u prvi službeni posjet Hrvatskoj došao 24. i 25. studenoga 2010. iako je ranije isti mjesec već posjetio Vukovar i Ovčaru, gdje se ispričao obiteljima žrtava pokolja na Ovčari. Na komemoraciji u Jadovnom 2010. godine je, osim Tadićevih izaslanika, sudjelovala i njegova majka, čiji je otac tamo ubijen 1942. godine.

85 Predsjednik Josipović sudjelovao na komemoraciji žrtvama logora Jadovno, web stranica Ureda Predsjednika RH www.predsjednik.hr/26062010.

86 Ibid.

srušenog spomenika, međutim najava obnove je naišla na žestoke reakcije po medijima i prosvjede određenih desno orijentiranih grupa i stranaka (Hrvatska stranka prava i Hrvatska čista stranka prava), nekoliko lokalnih udruga s područja Like te hrvatskih branitelja. Prosvjedi su se temeljili na shvaćanju ovog ustanka kao četničkog, a ne partizanskog ustanka, koji je uključivao i napad na lokalno hrvatsko stanovništvo s ciljem stvaranja 'velike Srbije'. Iako su se paralelno s otvaranjem novoobnovljenog spomenika održavali prosvjedi protiv njegove obnove, samo otvaranje je ipak proteklo bez incidenata, a predsjednik Josipović je, otvorivši spomenik, naglasio da je njegova obnova dokaz da vlada drži do antifašizma.⁸⁷

U grupu obnovljenih spomenika pripada i 'Bjelovarac' ili 'Poziv na ustanak', spomenik antifašističkoj borbi čiji je autor slavni kipar Vojin Bakić, a koji je miniran i uništen 1991. godine. Počinitelji nisu nikada otkriveni, a 2000. godine je pokrenut apel za njegovu obnovu. Ipak, tek je 2007. godine, osnutkom Inicijativnog odbora, započela i realizacija obnove. Na ponovnom postavljanju obnovljenog spomenika, 8. prosinca 2010. godine, predsjednik Josipović je istaknuo kako "njegova obnova predstavlja suprotstavljanje bezumnom činu rušenja spomenika i pokušaju rušenja sustava vrijednosti antifašističke tradicije demokratske Hrvatske te prljanja Domovinskog rata. Hrvatska je pokazala da je jača od vandala i da one vrijednosti koje Hrvatsku legitimiraju kao europsku, demokratsku i zemlju tolerancije znamo sačuvati".⁸⁸ Unatoč izjavama predsjednika o obnovi spomenika, ministarstvo kulture nije odgovorilo na apel Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske (SABA RH) da se obnovi sedam ključnih spomenika

87 "Otkriven spomenik ustanka u Srbu", 27. srpnja 2010, www.snv.hr.

88 Predsjednik Josipović nazočio otkrivanju obnovljene skulpture "Bjelovarac", web stranica Ureda Predsjednika RH, 8. prosinca 2010, <http://www.predsjetnik.hr/08122010>.

Narodnooslobodilačkoj borbi,⁸⁹ koji je u kolovozu 2011. godine potpisalo 150 uglednih osoba iz hrvatskog javnog života, uključujući i predsjednika Josipovića.⁹⁰ SABA RH je Ministarstvu kulture RH predložila obnovu ukupno 228 spomenika od nacionalnog značaja budući da je, prema njihovim podacima, “u hrvatskim županijama, općinama i gradovima ukupno obnovljeno oko 10%, ali tu se radi o spomen obilježjima manje financijske vrijednosti (spomen ploče, manji popravci)”.

Osim obnova oštećenih i srušenih spomenika, postupno dolazi i do vraćanja imena ulica, trgova i drugih javnih prostora koji su bili nazvani prema važnim ličnostima iz NOB-a. Tako je, na primjer, 2009. godine vraćeno ime prolazu sestara Baković⁹¹ u samom centru Zagreba, koji je to ime nosio do 1990-ih godina, kada je preimenovan u Miškecov prolaz. Povratku imena prethodila je umjetnička akcija koju je izvela konceptualna umjetnica Sanja Iveković, u sklopu projekta nezavisne kulturne scene grada Zagreba pod imenom ‘Operacija grad’ iz 2008. godine, u kojoj je ispod skulptura sestara Baković postavila improviziranu spomen-ploču umjesto nekadašnje ploče koja je devastirana devedesetih godina. Na postavljenu ploču su građani sami mogli upisivati vlastiti tekst. Cilj projekta bio je skretanje pozornosti na zaboravljene sestre Baković, od kojih je jedna (Rajka) 1953. godine proglašena narodnom heroinom SFR Jugoslavije.

89 Tih sedam spomenika uključuje: partizansku bolnicu i spomenik na Petrovoj Gori; spomenik Antuna Augustinčića na Visu; spomenik Stjepanu Filipoviću u Opuzenu (čija se replika nalazi u zgradi UN-a u New Yorku); spomenik Vojina Bakića u Gudovcu; te spomenike u Čazmi, Bjelovaru i Kninu.

90 “Spomenici NOB-a na čekanju”, Glas Slavonije, 12. kolovoza 2011.

91 Rajka i Zdenka Baković bile su heroine antifašističke borbe koje je 1941. godine uhapsila i mučila ustaška nadzorna služba. Umrle su tako da se Zdenka bacila sa četvrtog kata zgrade u koju je bila privedena, a Rajka je preminula od posljedica brutalnog mučenja.

2010. godine je svoju ulicu u Zagrebu napokon dobio i Vojin Bakić, nakon nekoliko godina poduzimanja različitih inicijativa. Prvi je put imenovanje Bakićeve ulice predloženo u sklopu privatne građanske inicijative 2005. godine u povodu obljetnice kipareva rođenja, a kasnije su inicijativu podnijele i srpske organizacije. Bakićeva ulica prva je zagrebačka javna površina koja je nakon rata 1990-ih nazvana u čast nekoga hrvatskog velikana srpskoga podrijetla.⁹²

O ŽRTVAMA I POBJEDNICIMA: SJEĆANJE NA DOMOVINSKI RAT KROZ IZGRADNJU SPOMENIKA I SPOMEN-OBILJEŽJA

Iz perspektive države, javni memorijali i spomenici su vrlo često, kao što je to rekao Benedict Anderson, povezani sa izgradnjom nacije i definiranjem 'imaginarnе zajednice'.⁹³ Spomenici mogu imati vrlo važnu ulogu u izgradnji nacionalnog identiteta i učvršćivanju onog identiteta koji je određena zajednica odabrala. Ono čega se, kroz spomenike, ta zajednica sjeća ne mora nužno biti ono što se doista dogodilo, već ono što (postkonfliktne) vlasti i političke elite smatraju politički pogodnim u danom trenutku i u svrhu izgradnje odabranog identiteta. Cilj države, iz tog razloga, ne mora biti komemoriranje žrtava i doprinos javnom dijalogu o prošlosti, već uspostavljanje i učvršćivanje određenih identiteta u javnom prostoru, koji se najčešće kreću od identiteta žrtve prema identitetu heroja i pobjednika. Oba ova identiteta su prisutna u kolektivnom

92 Saša Šimpraga: "Zagreb ima svoju Bakićevu!", *Novosti*, Samostalni srpski tjednik, 22. listopada 2010.

93 Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*; Verso, London, 1983.

sjećanju na Domovinski rat u Hrvatskoj, u kojem pad Vukovara 1991. godine simbolizira žrtvu i stradanje hrvatskog naroda, dok, istovremeno, javni diskurs oko operacije 'Oluja' koristi radikalno drugačiji narativ o Domovinskom ratu, u kojem se govori o herojstvu i pobjedi hrvatskoga naroda u borbi za samostalnost. Ovi narativi i identiteti, o čemu se diskutira u nastavku, svakako su prisutni i u komemoracijama i načinima obilježavanja tih dvaju događaja.

U Republici Hrvatskoj je podizanje spomen-obilježja u sjećanje na civile i vojnike koji su izgubili život u Domovinskom ratu⁹⁴ regulirano Zakonom o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava Domovinskog rata.⁹⁵ Prema tom zakonu, usvojenom još 1996. godine, žrtve Domovinskog rata su (na problematičan način) definirane kao "hrvatski branitelji i civili smrtno stradali u masovnim pogubljenjima tijekom srpsko-crnogorske četničke agresije i agresije Jugoslavenske armije na Republiku Hrvatsku".⁹⁶

Sva mjesta masovnih grobnica obilježavaju se postavljanjem spomen-obilježja identičnog oblika, koje je rad akademskog kipara Slavomira Drinkovića, i sadrže identičan tekst, koji glasi: "u spomen na x hrvatskih branitelja i civila pogubljenih (datum) u velikosrpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku", dok u potpisu stoji "hrvatski narod".⁹⁷ Međutim, u Hrvatskoj su otkrivene i masovne grobnice u kojima se nalaze osobe ne samo hrvatske nego i drugih nacionalnosti, kao što su na primjer masovna grobnica Golubnjača,

94 Domovinski rat je bio rat za uspostavu i obranu državnoga suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske koji je trajao od 1991. do 1995. godine.

95 Odluka o proglašenju Zakona o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata, Narodne novine, br. 100/96, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1996_11_100_1963.html.

96 Ibid.

97 Vidi sliku 1.

Slika 1

Spomen-obilježje na mjestima masovnih grobnica u Republici Hrvatskoj

u kojoj su ekshumirani i identificirani Srbi, masovna grobnica Vasić bare i Cetingrad, u kojoj su ekshumirani i identificirani Bošnjaci, te masovna grobnica u Bogdanovcima, u kojoj je ekshumiran i identificiran velik broj Albanaca.⁹⁸ Te grobnice, koje su trenutno u procesu obilježavanja, nameću pitanje je li identično spomen-obilježje koje sadrži spomenuti tekst, a koje se do sada postavljalo na mjestima masovnih grobnica, prikladno postaviti i na ta mjesta.

Jedno od mjesta na kojima se nalaze masovne grobnice a koje nije obilježeno na 'klasičan' način je Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata u Vukovaru. Ta masovna grobnica uređena je na način postavljanja 938 (bijelih) mramornih križeva, prema broju ekshumiranih žrtava, dok je na Memorijalnom trgu 5. kolovoza 2000. godine postavljeno glavno spomen-obilježje Memorijalni spomenik žrtvama Domovinskog rata 1991-1995. Zaključkom Vlade Republike Hrvatske od 16. studenog 2000. godine groblju je utvrđen je status "Memorijalnog groblja žrtava iz Domovinskog rata", a sredstva za čuvanje, održavanje i zaštitu osiguravaju se u državnom proračunu Republike Hrvatske.⁹⁹

Spomenici na mjestima masovnih grobnica ne sadrže imena i prezimena žrtava. Upisivanje imena na ostalim spomen-obilježjima nije zakonom zabranjeno, ali je službeni stav vlasti da nije primjereno navoditi imena budući da

98 Odgovor Zorana Komara, državnog tajnika u Ministarstvu obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, na pitanje o obilježavanju mjesta stradanja u Domovinskom ratu, dostavljen organizaciji *Documenta* od 19. rujna 2011. Navedeni podaci su preuzeti iz pisanog odgovora državnog tajnika u kojem se navode nacionalnosti, a ne državljanstva žrtava (op.a.)

99 Memorijalno groblje žrtava Domovinskog rata u Vukovaru, web stranica Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti www.mobms.hr.

postoji mogućnost da lista s imenima žrtava ne bude potpuna.¹⁰⁰ Do sada je postavljeno 57 spomen-obilježja, kojima je obilježeno 97 mjesta masovnih grobnica, a namjera je bila do kraja 2011. godine obilježiti još pet mjesta masovnih grobnica postavljanjem još tri spomen-obilježja.¹⁰¹ U Hrvatskoj trenutno ne postoji zajednička lista spomen-obilježja vezanih uz Domovinski rat, ali je u tijeku njihovo evidentiranje, koje provodi Ministarstvo kulture.¹⁰² Također, osim spomenutog zakona, ne postoji drugi zakon ili propis kojim je regulirano postavljanje spomen-obilježja na mjestima stradanja vojnika i/ili civila.¹⁰³ U Republici Hrvatskoj nema zakona koji bi propisao podizanje spomenika ili memorijala¹⁰⁴ na mjestima stradanja, kao što su logori, zatvori ili lokacije ostalih oblika mučenja i stradanja. Također ne postoji zakon kojim bi se reguliralo komemoriranje nestalih osoba.¹⁰⁵ Početkom 2001. godine javila se inicijativa za izradu zakona o spomenicima i spomen-obilježjima, ali je sve ostalo samo na razini nacrtu zakona.

100 *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću; Fond za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacioni centar: "Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2006. godinu", 66.

101 Dopis Zorana Komara, državnog tajnika Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizaciji *Documenta*, predmet: obilježavanje mjesta stradanja u Domovinskom ratu, 30. kolovoza 2011.

102 Ibid.

103 Dopis Zorana Komara, državnog tajnika Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizaciji *Documenta*, 2. veljače 2011.

104 Razlika između memorijala i spomenika shvaćena je u skladu s objašnjenjem koje je dao povjesničar James Young, koji naglašava da se "spomenici odnose na podskup memorijala: materijalne objekte, skulpture i instalacije što služe za sjećanje na osobu ili stvar. (...) Memorijal može biti dan, konferencija ili prostor, ali ne mora biti spomenik. Spomenik je, s druge strane, uvijek neka vrsta memorijala". James Young. "Teskura sjećanja", u: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prired.) *Kultura pamćenja i historija*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 201.

105 Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, pod pokroviteljstvom Vlade RH i Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizira komemoraciju za nestale osobe svake godine 30. kolovoza, na Međunarodni dan nestalih osoba.

S obzirom na to tko podiže spomen-obilježja u Republici Hrvatskoj, ona se mogu podijeliti u tri skupine: ona koja podiže Vlada RH na lokacijama masovnih grobnica; obilježja hrvatskim braniteljima i civilima koja podižu braniteljske udruge, udruge obitelji žrtava i lokalne vlasti; te obilježja poginulim građanima srpske nacionalnosti na mjestima njihova stradanja, koja najčešće podižu članovi obitelji poginulih, lokalne zajednice ili udruge građana. O postavljanju spomen-obilježja u spomen na ljude i/ili događaje iz rata uglavnom odlučuju jedinice lokalne samouprave u suradnji ili na poticaj udruga iz Domovinskog rata, uz obvezu poštivanja propisa kojima su regulirana pitanja vlasništva i propisa prostornog uređenja i gradnje. Veliki broj spomen-obilježja, osobito onih na mjestima stradanja hrvatskih branitelja, postavljen je od suboraca ili rodbine stradalih.¹⁰⁶ Među spomen-obilježjima u Hrvatskoj uglavnom prevladavaju spomen-ploče, jer su one najjednostavniji i često najjeftiniji način označavanja određenoga mjesta na kojem je stradao branitelj ili civilna žrtva.¹⁰⁷ Spomenici koji se odnose na Domovinski rat su također vizualno jasna suprotnost spomenicima koji komemoriraju događaje i žrtve iz Drugog svjetskog rata, te su najčešće bez konkretnih figura, napravljeni iz materijala kao što je crni mramor, ukrašeni grbovima i zastavama te s križem kao najčešćim religijskim simbolom. Križevi se često podižu kao centralni spomenici na gradskim grobljima kao mjesta odavanja počasti stradalim braniteljima i civilima, ali se, uz državni grb, vrlo često javljaju i kao motiv na ostalim spomen-obilježjima.¹⁰⁸

106 Dopis Zorana Komara, državnog tajnika Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizaciji *Documenta*, 2. veljače 2011.

107 Sandra Križić Roban. "Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 34, Zagreb, 2010, str. 225-240.

108 Za primjere spomen-obilježja s motivom križa vidi Sandra Križić Roban. "Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata".

Jedan od najzanimljivijih primjera što sve može biti postavljeno kao spomenik u javnom prostoru je 'umjetnička instalacija' koja se sastoji od crvenog fiće i tenka, postavljena 2011. godine na križanju Trpimirove i Vukovarske ulice u Osijeku, na mjestu gdje je 20 godina ranije, na samom početku rata, fićo stradao pod gusjenicama tenka Jugoslavenske narodne armije. 'Spomenik' simbolizira pobjedu fiće nad tenkom, odnosno grada Osijeka nad nadmoćnijim agresorom, a autor spomenika je neimenovana skupina okupljena u odboru za branitelje grada Osijeka, dok je odluka o postavljanju spomenika donesena bez javnih rasprava i bez javnog natječaja.¹⁰⁹

Jedinstven primjer autentičnog spomen-obilježja koje je nastalo spontano, na inicijativu građana, a kasnije postalo dijelom spomen-parka koji je na temelju raspisanog natječaja Grada Zagreba izradio poznati kipar Dušan Džamonja, jest *Zid boli*.¹¹⁰ Zid boli bio je sastavljen od 13.600 crvenih i crnih cigli na kojima su bila ispisana imena nasilno odvedenih, zatočenih i nestalih te poginulih hrvatskih branitelja i civila (crne cigle za ubijene, crvene za zatočene i nestale). Zid su na Selskoj cesti u Zagrebu 1993. godine postavili uglavnom roditelji i članovi obitelji nestalih i zatočenih branitelja i civila, oko sjedišta zgrade UNPROFOR-a.¹¹¹ Posebnost ovog spomenika je bila u načinu na koji je on 'komunicirao' s akterima koji su ga postavili, jer su se građani svakodnevno okupljali oko zida, popravljali ga i 'brinuli' o njemu te u njegovo podnožje polagali cvijeće i svijeće. Zid je kasnije postao kamen spoticanja između političkog vodstva Grada Zagreba i udruga građana koje

109 Kruno Kartus: "Spomenik Domovinskom ratu kakav nema nitko", www.tportal.hr.

110 Neki kritičari smatraju Zid boli jedinim autentičnim spomenikom Domovinskom ratu u Hrvatskoj. Vidi: Sandra Križić Roban, "Pred zidom: strah od praznine. Teorijski prilog suvremenoj raspravi o problematici javne plastike", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 28, 2004, str. 366-377.

111 United Nations Protection Forces, tj. Zaštitne snage Ujedinjenih naroda.

su ga podignule, jer je 2005. godine premješten i ugrađen u Džamonjin *Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima* na zagrebačkom groblju Mirogoj.¹¹² Cigle koje nose imena poginulih branitelja i civila ugrađene su u podnožje Džamonjina spomenika, uz obrazloženje da su tu premještene zbog dotrajalosti i radi njihove zaštite. Braniteljske udruge su bile protiv premještanja Zida, jer su smatrale da bi on trebao stajati samostalno na mjestu na kojem je originalno podignut, a ne biti dislociran na gradsko groblje i uklopljen u sasvim drugi spomenik. Džamonjin spomenik nosi i dodatni naziv 'Glas hrvatske žrtve', a na gotovo svim površinama su upisana imena poginulih i nestalih osoba.¹¹³ Za komemorativnu kulturu u Hrvatskoj je zanimljivo primijetiti i to da je Džamonjin spomenik na Mirogoju smješten u neposrednoj blizini grobnice Narodnih heroja iz Drugog svjetskog rata, čime se žrtve Domovinskog rata stavljaju u širi kontekst stradanja za vrijeme različitih ratova u Hrvatskoj.

U komemorativnim praksama koje su održavane u sjećanje na žrtve Domovinskog rata važnu ulogu je imao i jedinstven spomenik Oltar domovine, spomenik svim poginulima u Domovinskom ratu, koji se nalazi ispred južnog bedema na zagrebačkom Medvedgradu. Oltar domovine je na Dan državnosti 30. svibnja 1994. godine otvorio predsjednik Franjo Tuđman kao mjesto na kojem će svi moći odati poštovanje hrvatskoj domovini. Spomenik u sebi ujedinjuje mnoge elemente bitne za simboličku izgradnju hrvatskog nacionalnog identiteta. Sastoji se od kamenih kocki od različitih vrsta kamena nejednake visine i šest staklenih plavih ploča, koje kao da su se po zemlji posložile u hrvatski grb. Na kamenim kockama isklesani su hrvatski motivi iz vremena kneza

112 Vidi sliku 2.

113 Križić Roban. "Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata", 226.

Slika 2

Memorijal žrtvama, nestalim i zatočenim hrvatskim braniteljima na zagrebačkom groblju Mirogoj, autora Dušana Džamonje

Branimira, Veliki križ te stihovi hrvatske himne. Kameni blokovi izgrađeni su od kamena iz svih hrvatskih županija, a u sredini se nalazi 'vječna vatra', koju je Franjo Tuđman upalio na Dan državnosti 1994. godine. Za vrijeme Tuđmanove vlasti spomenik su u povodu državnih blagdana posjećivali ne samo najviši državni dužnosnici i državna izaslanstva nego i strani državnici prigodom posjeta Hrvatskoj. Od dolaska Stjepana Mesića na dužnost predsjednika i formiranja koaliicijske vlade pod vodstvom Ivice Račana Oltar domovine je, bez službenog obrazloženja, prestao biti mjesto gdje se protokolarno polažu vijenci u povodu državnih blagdana, tako da je od tada državni vrh vijence polagao jedino na Mirogoju, ispred križa u Aleji hrvatskih branitelja.¹¹⁴ Nakon povratka HDZ-a na vlast, od 2004. godine, saborska i Vladina izaslanstva odlazila su u povodu blagdana i na Oltar domovine, no time tom spomeniku ipak nije vraćen status središnjeg mjesta za odavanje počasti. Oltar domovine je u međuvremenu propadao i bio meta vandalizama, a ugašen je bio i vječni plamen. Od 2006. godine počela je njegova obnova pod vodstvom Muzeja grada Zagreba, a država je o tom spomeniku brigu preuzela tek 2009. godine.¹¹⁵ No još uvijek nije odlučeno hoće li Oltaru domovine ponovno biti vraćen status središnjeg spomen-obilježja pred kojim bi domaći i strani dužnosnici polagali vijence u povodu državnih blagdana i posjeta Hrvatskoj ili bi to trebao biti Spomenik neovisnosti na Trgu Stjepana Radića, kao što je predlagala Račanova vlada 2001. godine. Vlada Ivice Račana je, naime, u svibnju 2001. donijela odluku o gradnji Spomenika domovini kojim bi se odala počast svima "koji su kroz stoljeća u stvaranje i afirmaciju hrvatske države ugradili svoje ideje, znanje, rad i živote".¹¹⁶ Vlada Ive Sanadera je u srpnju 2006. godine odlučila spomenik

114 Marijan Lipovac. "Oltar domovine opet središnje mjesto odavanja počasti", www.vjesnik.hr, 21. lipnja 2011.

115 Ibid.

116 Marijan Lipovac. "Obnova Oltara domovine ili gradnja Spomenika neovisnosti?", www.vjesnik.hr, 12. svibnja 2011.

postaviti ispred Gradskog poglavarstva, a u listopadu te iste godine Spomenik domovini je preimenovan u Spomenik neovisnosti. Time se željelo izbjeći podudaranje s Oltarom domovine, za koji je bilo ideja da postane Tuđmanov memorijal. Pitanje središnjeg državnog spomen-obilježja je 2011. godine aktualizirao i predsjednik Ivo Josipović nakon posjeta spomen-groblju Arlington pokraj Washingtona. Josipović je napisao da bi volio “kad bismo se i mi u Hrvatskoj prema onima koji su žrtvovali svoje živote za dobrobit zajednice odnosili s takvim poštovanjem. Žalosno je, i za to ne može biti opravdanja, da u glavnom gradu zemlje koja je svoju opstojnost tek prije petnaest-dvadeset godina potvrdila obrambenim ratom ne postoji dostojno spomen-obilježje palima za našu slobodu, pred kojim bismo mi i strani državnici polagali vijenac, odajući tako poštovanje nama, našoj uspomeni, našoj legitimnoj i legalnoj borbi za opstanak”.¹¹⁷

U Hrvatskoj, međutim, postoji znatan broj spomenika koji istovremeno komemoriraju žrtve iz različitih ratova. Tako je na primjer u selu Kostrići na Banovini 2001. godine država podignula spomenik koji, osim žrtava iz 1991. godine, sadrži i imena poratnih žrtava iz 1945. godine.¹¹⁸ Na spomeniku u Donjoj Budičini se također nalaze, podno velikog mramornog križa, spomen-ploče s imenima žrtava Domovinskog rata i žrtava Drugog svjetskog rata, bez spominjanja o tome radi li se o civilima ili pripadnicima određene, to jest koje vojske.¹¹⁹ Zanimljiv je i primjer sela Kozarice u kojem je 2006. godine podignut spomenik “u spomen stanovnicima Kozarica, vojnicima i civilima, koji su tijekom Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata svoje živote dali za neovisnost i opstojnost hrvatske države”, pa se tako na istom

117 Ibid.

118 Vidi sliku 3.

119 Vidi sliku 4.

Slika 3
Spomenik u selu Kostriči na Banovini

Slika 4
Spomenik u Donjoj Budičini

spomeniku nalaze imena osoba poginulih u ustaškim postrojbama, žrtava fašističkog terora, poginulih u partizanskim postrojbama i žrtava komunističkog terora. Ovaj i slični spomenici, na kojima se nalaze imena žrtava iz Drugog svjetskog rata i poraća te onih iz Domovinskog rata, problematični su za kulturu sjećanja iz razloga što ne rade nikakvu razliku između stradalnika koji su se borili i poginuli na strani ustaških postrojbi, onih koji su se borili na strani partizana te civilnih žrtava ratova, čime se stječe dojam da su sve žrtve jednake, bile one civilne ili vojne i bez obzira na okolnosti u kojima su poginule, jer su dali svoje živote “za neovisnost i opstojnost hrvatske države”.¹²⁰

Rijetka spomen-obilježja za civilne žrtve srpske nacionalnosti koje su poginule za vrijeme rata u Hrvatskoj postoje u dalmatinskom zaleđu, u selima Gošić i Varivode, gdje je Vijeće srpske nacionalne manjine iz Kistanja u kolovozu 2003. godine podignulo drvene križeve i drvene spomen-ploče na kojima su mesinganim slovima ispisana imena žrtava, ćirilčnim pismom.¹²¹ U travnju 2010. godine nepoznati počinitelji su oštetili spomenik za devetero mještana ubijenih u Varivodama krajem kolovoza 1995. godine nakon vojno-redarstvene akcije ‘Oluja’ te odnijeli spomen-ploču s imenima žrtava¹²². Obnovljeno spomen-obilježje stradalim civilima je 5. listopada 2010. godine

120 Vidi sliku 4.

121 *Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću; Fond za humanitarno pravo: “Tranzicijska pravda u post- jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2009. godinu”, str. 82, www.documenta.hr.

122 Nakon ovog događaja mediji su nagađali da je spomenik vandaliziran kao posljedica napetosti u Kistanjama uzrokovanih najavom lokalne vlasti da će preimenovati neke kistanjske ulice, među kojima i ulice Hrvatskih branitelja, Franje Tuđmana i Ante Starčevića, te ih nazvati imenima osoba iz srpske kulturno-političke ili vojne povijesti. Vidi npr. “Varivode: Šibenčanin (47) osumnjičen da je srušio spomenik”, *Večernji list*, 23. travnja 2010, www.vecernji.hr.

Slika 5
Spomenik u selu Kozarice

otvorio predsjednik Ivo Josipović pročitavši imena svih devetero ubijenih srpskih civila, te rekao kako je nad njima počinjen "strašan zločin. Oni su ubijeni kad više nije bilo ratnih operacija i oni su nevine žrtve osвете koja nije smjela biti provedena".¹²³

Nespремnost velikog dijela hrvatske javnosti i vlasti da se obilježi i sjećanje na stradanja civilnih žrtava srpske nacionalnosti za vrijeme 'Oluje' vidi se i kroz primjer neuspješnog podizanja spomen-ploče izbjeglicama iz Knina i okolice, koje su morale napustiti svoje domove uoči akcije 'Oluja'. Spomen-ploču žrtvama 'Oluje', u povodu 15. godišnjice stradanja civila, u kolovožu 2010. godine pokušala je podignuti nevladina organizacija Inicijativa mladih za ljudska prava iz Zagreba. Spomen-ploča je postavljena uz cestu, na sjevernom izlazu iz Knina, kojom su izbjeglice iz Knina i okolice bježale u koloni, od kojih su mnogi zauvijek napustili to područje. Na spomen-ploči je stajao tekst:

5. 8. 1995. – 5. 8. 2010. / O 15. obljetnici akcije HV-a¹²⁴ 'Oluja', uz ovu cestu kojom su prošle tisuće izbjeglica, ploču postavljaju građani RH koji nude žrtvama svoju ispriku u nedostatku isprike odgovornih. / Ploča je postavljena uz financijsku potporu Vlade RH.¹²⁵

Međutim, spomen-ploča je za manje od 24 sata od postavljanja uklonjena sa svojeg mjesta, na zahtjev uprave grada Knina, jer za njezino

123 Priopćenje Ureda Predsjednika RH od 5. listopada 2010, www.predsjudnik.hr.

124 Hrvatska vojska, op.a.

125 Web stranica Inicijative mladih za ljudska prava, www.yihr.org.

postavljanje nisu dobivene potrebne dozvole, a vladin Ured za ljudska prava je negirao da je financijski pomogao postavljanje spomen-ploče.¹²⁶

I ostala spomen-obilježja srpskim žrtvama su podignuta isključivo na inicijativu udruga građana, lokalnih vlasti ili obitelji žrtava. Lokalna samouprava je, na primjer, podignula spomenik u selu Paulin Dvor kod Osijeka u spomen na 18 srpskih i jednog mađarskog civila koje su u prosincu 1991. godine ubili pripadnici Hrvatske vojske. U studenom 2010. godine spomenik su posjetili i položili vijence predsjednik RH Ivo Josipović i predsjednik Srbije Boris Tadić, u sklopu posjeta Borisa Tadića Vukovaru i Ovčari.¹²⁷ Tadić je na Ovčari kod spomenika žrtvama položio vijenac te uputio ispriku i izrazio žaljenje zbog zločina koji je tamo počinjen.¹²⁸ Ispriku je izrazio i predsjednik Josipović u Paulin Dvoru riječima da "zločin zaslužuje osudu, žrtve naš pijetet, a oni koji su ostali iza žrtava zaslužuju našu ispriku".¹²⁹ Dio hrvatske javnosti je posjet dvaju predsjednika Paulin Dvoru te ispriku na Ovčari vidio kao otvaranje novoga poglavlja u hrvatsko-srpskim odnosima i veliki doprinos procesu pomirenja, no kod drugog dijela javnosti događaj je naišao na oštru osudu,

126 "Uklonjeno obilježje: ploču ćemo darovati izbjeglicama u 'Oluji'", Slobodna Dalmacija, 7. kolovoza 2010.

127 Ovčara je poljoprivredno dobro kod Vukovara na kojem je počinjen ratni zločin, koji su počinili pripadnici JNA i srpskih paravojnih postrojbi u noći 20./21. studenoga 1991. tijekom okupacije Vukovara. Ubijeno je više od 200 civila i vojnika, koji su, dok su još uglavnom tada bili pacijenti, deportirani iz vukovarske bolnice, odvezeni u logor te potom ubijeni. Zločin na Ovčari se smatra najvećim pojedinačnim pokoljem za vrijeme Domovinskog rata.

128 Predsjednik Srbije Boris Tadić je prvi visoki srpski dužnosnik koji je ispriku građanima Hrvatske i pripadnicima hrvatskog naroda, zbog nedjela i zločina počinjenih u proteklom ratu, uputio još u lipnju 2007. godine, gostujući u emisiji 'Nedjeljom u 2' na Hrvatskoj radio-televiziji.

129 "Tadić se ispričao za Ovčaru, Josipović za Paulin Dvor", Slobodna Dalmacija, 4. studenoga 2010.

zbog mišljenja da se na taj način pokušalo umanjiti vukovarsku tragediju i relativizirati krivnju za zločine počinjene u ratu.¹³⁰

Nedavni primjer kontroverzi oko podizanja spomen-obilježja građanima srpske nacionalnosti predstavlja i spomenik koji su mještani sela Golubić kod Knina pokušali podignuti u spomen na srpske žrtve, to jest stanovnike toga sela koji su poginuli u razdoblju od 1991. do 1995. godine. Spomenik i spomen-ploča u sjećanje na poginule postavljeni su ispred mjesne pravoslavne crkve sv. Stefana u Golubiću, a na spomen-ploči su pisala 34 imena Srba od kojih je većina stradala u 'Oluji' 1995. godine, no i nekoliko imena poginulih 1991. i 1992. godine. Spomen-ploča je izazvala burne reakcije i dvojbe u javnosti te revolt hrvatskih branitelja, jer se postavilo pitanje nalaze li se na spomeniku i imena pripadnika vojske Republike Srpske Krajine¹³¹ koji su poginuli u borbi za vrijeme rata u Hrvatskoj ili se na spomeniku nalaze samo imena civilnih žrtava. Rješenjem ministra unutarnjih poslova Tomislava Karamarka održavanje komemorativnog skupa i otkrivanje spomenika poginulim srpskim građanima je na kraju zabranjeno, zbog procjene da bi održavanje skupa vjerojatno dovelo do uznemiravanja građana i remećenja javnog reda i mira. Osim toga, Državna inspekcija Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva je ustanovila da je prostor na kojem je sagrađen spomenik najvećim dijelom u državnom vlasništvu te da nema dozvole i potrebne suglasnosti za njegovo podizanje.¹³² Međutim, zanimljivo je da je, bez obzira na službenu zabranu podizanja spomenika, u studenom 2011. godine ploča na spomeniku promijenjena te su skinuta imena spornih

130 Vidi npr. Tihomir Dujmović "Vukovar i Paulin Dvor su pokušaj poravnanja krivnje", Večernji list, 30. listopada 2010; Tatjana Mautner "Tadić u Vukovaru otvara novo poglavlje historije", Deutsche Welle, 4. studenoga 2010, www.dw-world.de.

131 Republika Srpska Krajina (RSK) bila je međunarodno nepriznata srpska paradržava unutar Hrvatske. Osnovana je 1991. od okupiranih dijelova Hrvatske, a većinu teritorija su Oružane snage Republike Hrvatske oslobodile tijekom 1995. godine, dok je ostatak područja u Baranji, istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu mirno reintegriran u hrvatski pravni sustav 1998.

132 "Karamarko zabranio otkrivanje spomenika srpskim žrtvama u Golubiću", Slobodna Dalmacija, 1. listopada 2011.

građana srpske nacionalnosti. Na novoj ploči je ćirilicom napisano da se spomenik podiže u sjećanje na Golubićane stradale u ratovima, ali se ne naglašava u kojim ratovima, niti koje godine su ti građani stradali.¹³³

Osim u Golubiću, 2011. godine je na mjesnom groblju u Borovu postavljena spomen-ploča, u organizaciji Vijeća srpske nacionalne manjine Borova, na kojoj su uklesana imena 52 stanovnika Borova koji su najvećim dijelom poginuli 1991. godine. Bezimena spomen-ploča je podignuta još prije 15 godina, ali je tek na dvadesetu godišnjicu pogibije dobivena podrška od lokalnih vlasti da se na spomen-ploču uklešu imena stradalih.¹³⁴

Kontroverze je godinama izazivalo i srpsko vojno groblje i spomen-park 'Aleja' u Vukovaru, izgrađeno 1994. godine, koje je jedini trajni izraz kolektivnog sjećanja na vrijeme kada je Vukovar bio u sastavu Republike Srpske Krajine.¹³⁵ Vojno groblje sadrži 26 grobnih mjesta poginulih srpskih vojnika. U razdoblju nakon mirne reintegracije¹³⁶ 'Aleja' je bila kamen spoticanja u uspostavi hrvatsko-srpskih odnosa jer su nadgrobni spomenici bili stilizirani u obliku 'šajkače', kape koju su za vrijeme rata nosili pripadnici srpske vojske. Spomenici su devastirani i lokacija je bila oskrnavljena više puta, pa su lokalni srpski politički i vjerski lideri odlučili postaviti nove nadgrobne spomenike,

133 "Branitelji: Spomenik u Golubiću se i dalje gradi", 6. studenoga 2011, www.tportal.hr.

134 "Parastos i spomenik ratnim žrtvama u Borovu", *Novosti – Samostalni srpski tjednik*, br. 614, 24. rujna 2011, www.novosti.com.

135 Kruno Kardov. "'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj", u: Sabrina P. Ramet, Davorka Matić (ur.) *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacije vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Zagreb: Alinea, 2006, str. 76.

136 Mirna reintegracija hrvatskoga Podunavlja predstavlja proces povratka okupiranih područja istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema u ustavnopravni poredak Republike Hrvatske. Razdoblje mirne reintegracije, za čije je provođenje Vijeće sigurnosti UN-a ustanovilo posebnu Prijelaznu upravu UN-a u istočnoj Slavoniji (UNTAES), završilo je 15. siječnja 1998, kada je hrvatsko Podunavlje vraćeno u sastav Republike Hrvatske.

ali ovog puta ne u obliku kape srpske vojske, tako da je 2002. godine svaka od 26 nadgrobnih ploča preuređena na način da je s njih skinuta stilizirana 'šajkača'. Kao što primjećuje sociolog Kruno Kardov, "promjena od vojno-nadgrobnih prema uobičajenim nadgrobnim spomenicima ujedno je i čin promjene značenja žrtava: od žrtve ratnika prema smrti lišene transformativne (političke) moći".¹³⁷ To su, ujedno, i jedine srpske žrtve na tom području koje su službeno priznate i komemorirane.

Za komemorativnu kulturu u Vukovaru zanimljivo je primijetiti i to da je Vukovar, u narativu o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, zauzeo centralno mjesto u izgradnji onog dijela hrvatskog nacionalnog identiteta koji se temelji na viktimizaciji. Bitka za Vukovar ima ulogu osnivačkog mita hrvatske države, a grad Vukovar je simboličko mjesto patnje, pa ga se često nazivalo i grad-žrtva. Kao simbol žrtvovanja hrvatskog naroda u ratu, Vukovar je postao zamišljeno mjesto. Također, Vukovar je jedino mjesto čije se žrtve komemoriraju na državnoj razini odlukom Sabora o proglašenju 18. studenoga Danom sjećanja na žrtvu Vukovara 1991.¹³⁸ Upotreba jednine ('žrtva Vukovara') u nazivu ovog službenog dokumenta svjedoči o sakralnom shvaćanju Vukovara kao grada-žrtve, koji je žrtvovan u korist nečeg velikog i važnog, to jest u korist stvaranja hrvatske države.¹³⁹

137 Kruno Kardov. "'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj", 76.

138 Odluka o proglašenju Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991, Narodne novine, br. 116/1999, 5. studenoga 1999, www.nn.hr.

139 O ovome, kao i o široj raspravi o Vukovaru kao mjestu podijeljenog sjećanja, vidi u: Kruno Kardov. "'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj".

PROSLAVA VOJNO-REDARSTVENE AKCIJE 'OLUJA' KAO PRIMJER SELEKTIVNOG SJEĆANJA NA RAT

U Hrvatskoj se proteklih godina komemorira sve više ratnih događaja, a komemoracije organiziraju država, lokalne zajednice, ili veteranske udruge. Pojačanom komemoriranju je pridonio i Hrvatski sabor, koji je donio odluke o proglašenjima novih spomen-dana na događaje iz rata, kao što je na primjer Dan sjećanja na zatočenike neprijateljskih logora¹⁴⁰, 14. kolovoza. Jedan od važnijih praznika je Dan domovinske zahvalnosti (5. kolovoza – dan kada je provedena vojno-redarstvena akcija 'Oluja'¹⁴¹ koja je označila završetak rata), koji se od 2001. godine naziva Dan pobjede i domovinske zahvalnosti, a od 2008. godine to je i Dan hrvatskih branitelja.¹⁴² Proslava ovoga državnog blagdana i komemoracija koja se svake godine održava u Kninu izazivaju oprečne reakcije, jer imaju različito značenje za različite skupine. Službeno sjećanje na 'Oluju' i događaje iz rata je jednostrano, pa su iskustva srpskih civila isključena iz službene komemoracije, čemu svjedoče politički govori koji se svake godine održavaju na središnjoj proslavi u Kninu. Upravo ti govori mogu poslužiti za ilustraciju dinamike i načina na koje se u sjećanje o Domovinskom ratu postepeno uvodilo sjećanje te prekinula šutnja o civilnim žrtvama koje su, za vrijeme vojno-redarstvene akcije 'Oluja', stradale od Hrvatske vojske.

140 Odluka o proglašenju Dana sjećanja na zatočenike neprijateljskih logora tijekom Domovinskog rata, Narodne novine, 40/2010, 2. travnja 2010.

141 Akcijom 'Oluja', koja se dogodila 5. kolovoza 1995. godine, vraćen je u hrvatski ustavno-pravni poredak cijeli okupirani teritorij, osim istočne Slavonije. 'Oluja' je, uz 'Bljesak', ključna akcija koja je dovela do kraja Domovinskog rata. U operaciji je oslobođeno 10.400 četvornih kilometara, ili 18,4 posto ukupne površine Hrvatske.

142 Više u: Snježana Koren. "'Korisna prošlost?' Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora", u: Tihomir Cipek (ur.) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2011.

U govorima u povodu obilježavanja godišnjica 'Oluje' najčešće se naglašavalo da je 'Oluja' označila novi početak i ponovno rođenje hrvatske nacije. To je vidljivo i iz odluke predsjednika Franje Tuđmana da zakletvu za svoj drugi predsjednički mandat položi upravo na 5. kolovoza 1997. godine, to jest na drugu godišnjicu akcije 'Oluja'. Performativni karakter događaja kao što su polaganje zakletve, polaganje vijenaca, podizanje zastave i slično doprinio je promoviranju 'Oluje' u osnivački državni mit.¹⁴³ Iako je Tuđman odabrao Trg sv. Marka u Zagrebu, a ne Knin, za polaganje zakletve, te iako su se za vrijeme Tuđmanove vlasti obljetnice 'Oluje' obilježavale na Oltaru domovine na zagrebačkom Medvedgradu, Knin je ostao snažno simboličko mjesto u novijoj hrvatskoj povijesti. Godinu dana kasnije, 1998. godine, proslavu je pokvario izvještaj Amnesty Internationala, u kojem se navodi da stotine ubojstava koje su počinile hrvatske vojne snage 1995. godine za vrijeme akcija 'Bljesak' i 'Oluja' još uvijek, tri godine nakon završetka rata, nisu istražena, a počinitelji nisu procesuirani.¹⁴⁴ Predsjednik Tuđman se u svom govoru na proslavi godišnjice 'Oluje' nije obazirao na taj izvještaj i nije spominjao mogućnost postojanja zločina počinjenih s hrvatske strane, već je naglasio da "ovaj dan slavimo kao dan hrvatske pobjede u Domovinskom ratu, u kojem prvi put Hrvati nisu ratovali jedni protiv drugih".¹⁴⁵

Iako je 2000. godina mogla predstavljati prijelomnu godinu za probijanje šutnje o zločinima u 'Oluji' s obzirom na odlazak HDZ-a s vlasti na njezinom samom početku, to se ipak nije dogodilo. Na prvoj proslavi godišnjice 'Oluje' u Kninu, koja je tamo premještena 2000. godine, od predstavnika

143 Vidi Gordana Đerić. "Nasilje u društvenom pamćenju. Intima hrvatske i srpske javnosti povodom operacije Oluja", *Filozofija i društvo*, br. 1, 2008.

144 "Croatia: Three years since operations *Flash and Storm* – three years of justice and dignity denied", od 4. kolovoza 1998, www.amnesty.org.

145 Jutarnji list, 6. kolovoza 1998.

državne vlasti je sudjelovao samo zamjenik predsjednika Vlade RH Goran Granić, koji je podigao hrvatsku zastavu na kninskoj tvrđavi, dok će narednih godina Knin posjećivati i ostatak državnog vrha. Te je godine jačao pritisak međunarodne zajednice na Hrvatsku da surađuje s Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Den Haagu na istraživanju zločina i procesuiranju počinitelja zločina iz 'Oluje', što je, koliko je bilo nužno, vlast i činila, no na nezadovoljstvo velikog dijela javnosti.¹⁴⁶ Iz tog je razloga, a s ciljem da i službeno potvrdi temeljnu vrijednost Domovinskog rata ("pravedan i legitiman, obrambeni i osloboditeljski"), Hrvatski sabor u listopadu 2000. donio Deklaraciju o Domovinskom ratu. U deklaraciji se ističe da je "radi dostojanstva Domovinskog rata, hrvatsko pravosuđe dužno procesuirati sve moguće slučajeve pojedinačnih ratnih zločina, teških povreda humanitarnog prava i svih drugih zločina počinjenih u agresiji na Republiku Hrvatsku i u oružanoj pobuni te tijekom Domovinskog rata, strogo primjenjujući načela individualne odgovornosti i krivnje".¹⁴⁷

Zbog suradnje s MKSJ-om premijer Ivica Račan se suočio s teškim kritikama desnih stranaka, ali i velikog dijela javnosti, pa je 2002. i 2003. godine izbjegavao dolazak na komemoraciju u Knin, strahujući od masovnih prosvjeda. Nova, HDZ-ova vlast je 2004. godine uvela pravilo da svi najviši državni dužnosnici (predsjednik, premijer i predsjednik Sabora) moraju prisustvovati proslavi te važne obljetnice i komemoraciji u Kninu. No, čak je i HDZ-ova vlast naišla na proteste i nezadovoljstvo. Tako je na 10. godišnjicu 'Oluje', 2005. godine, u vrijeme kada je Haaški sud intenzivirao potragu za

146 Županijski dom Hrvatskog sabora je čak donio prijedlog o privremenom prekidu suradnje Republike Hrvatske s Međunarodnim kaznenim sudom u Den Haagu, s ciljem "preispitivanja suradnje Hrvatske s Haagom i zaštite interesa hrvatskih državljana". Vidi "Suradnja s Haagom na ispitu", Slobodna Dalmacija, 24. svibnja 2000.

147 Ibid.

odbjeglim generalom Antom Gotovinom¹⁴⁸ zbog zločina počinjenih u 'Oluji', organizirana paralelna proslava obljetnice, koju je organizirao dio umirovljenih generala Hrvatske vojske koji nisu željeli sudjelovati na središnjoj proslavi zajedno s državnim vrhom. Govor predsjednika Mesića, u kojem je rekao da "oni koji su se ogriješili o zakone ratovanja moraju biti pozvani na odgovornost", prekinut je zvižducima.

Uz službenu proslavu godišnjice 'Oluje' u Kninu, na kojoj sudjeluje politički državni vrh, nastavljeno je svake godine s održavanjem i one alternativne, to jest neslužbene proslave, u mjestu Čavoglave nedaleko od Knina, koju organiziraju pripadnici hrvatske desnice i desno orijentiranih stranaka, nezadovoljni vladajućom strankom i njezinom politikom. Na toj proslavi često dolazi do otvorenog veličanja ustaštva i ekstremizma, što rezultira incidentima, zbog čega proslavu osigurava veliki broj pripadnika policije.

Iako je retorika državnog vrha, kada su u pitanju zločini počinjeni od Hrvatske vojske nad srpskim civilnim stanovništvom u 'Oluji', promijenjena od vremena Tuđmanove vlasti, te su sami državni dužnosnici priznali da je takvih zločina bilo, ipak se inzistiralo na tome da su to bili individualni zločini koji nisu imali veze sa samom vojno-redarstvenom akcijom i koji ne dovode u pitanje njezinu legitimnost. To potvrđuje i izjava premijera Sanadera 2005. godine s proslave u Kninu, kada je rekao da "Oluju treba odvojiti od tragičnih događaja, kriminalnih djela i nepravdi počinjenih protiv hrvatskih građana srpske nacionalnosti prije pune uspostave pravnog poretka".¹⁴⁹

148 Ante Gotovina je, zbog prijetnje izručenja Međunarodnom sudu u Haagu zbog optužbi za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti počinjene tijekom Operacije "Oluja", 2001. godine pobjegao iz Hrvatske. Uhićen je na Kanarskim otocima i izručen sudu u Haagu u prosincu 2005.

149 Ibid.

Iduće godine, 2006., komemoracija u Kninu poslužila je za slanje poruka političkom vodstvu Srbije, koje su uslijedile nakon izjave premijera Srbije Vojislava Koštunice da je 'Oluja' veliki nekažnjeni zločin odnosno pogrom nad Srbima. Premijer Sanader je u svom govoru naglasio da "'Oluja' nije bila zločin, nego je 'Oluja' pobijedila zločin",¹⁵⁰ te da je "'Oluja' čista kao suza".¹⁵¹

I svih sljedećih godina će se, za vrijeme obilježavanja godišnjice 'Oluje', voditi žestoke polemike između hrvatskog i srpskog državnog vrha oko njezinog značenja i karaktera. Tako su odnosi između Srbije i Hrvatske ponovno zaoštreni 2008. godine, kada je, uoči 13. godišnjice vojno-redarstvene akcije 'Oluja', srpski predsjednik Boris Tadić rekao kako "od Hrvatske očekuje ispriku za zločine počinjene nad pripadnicima srpskog naroda" te kako "taj dan srpski narod oplakuje kao dan velike tuge i nesreće, jer je ubijeno i nestalo oko 1600 Srba".¹⁵² Hrvatsko-srpsko političko natezanje oko 'Oluje' je, gotovo ritualno, nastavljeno, pa je 2008. godine ministar vanjskih poslova Srbije Vuk Jeremić optužio Hrvatsku za etničko čišćenje 250.000 Srba nakon 'Oluje'¹⁵³, a 2010. godine je predsjednik Srbije Boris Tadić 'Oluju' nazvao zločinom koji se ne smije zaboraviti.¹⁵⁴ Na sve ove optužbe, jednako tako ritualno, svake godine odgovara hrvatski državni vrh, no dok premijerka Kosor naglašava da neće "nikome dopustiti da revidira našu povijest" predsjednik Josipović ipak spominje i ružnu stranu – "nepotrebne zločine i

150 "Sanader: Oluja je pobijedila zločin", Jutarnji list, 6. kolovoza 2006, str. 2.

151 Ibid.

152 "Obilježavanje 'Oluje' opet izaziva hrvatsko-srpske političke trzavice", 4. kolovoza 2008, www.index.hr.

153 "Jeremić ponovno optužio Hrvatsku za etničko čišćenje", 10. studenoga 2008, www.dnevnik.hr.

154 "Tadić o 'Oluji': Taj zločin ne smije se nikada zaboraviti", Večernji list, 4. kolovoza 2010, www.vecernji.hr.

kriminal”.¹⁵⁵ Ove izjave dio su govora koje su premijerka i predsjednik održali na glavnom kninskom trgu, na kojem je, uoči 16. obljetnice ‘Oluje’, postavljen Spomenik hrvatske pobjede ‘Oluja 95’. Spomenik je otkrilo šesnaestero djece simbolizirajući 16 godina od završetka vojno-redarstvene akcije ‘Oluja’, a sam spomenik je u obliku slova V, čime se simbolizira pobjeda (Victory) u Domovinskom ratu i ‘Oluji’.

Na proslavi u Kninu 2011. opet je bilo burno s obzirom na to da je, u svojem govoru, premijerka Jadranka Kosor posebno pozdravila hrvatske generale Antu Gotovinu i Mladena Markača, koji su u travnju 2011. nepravomoćno osuđeni pred MKSJ-om u Den Haagu zbog ratnih zločina nad srpskim civilima tijekom akcije ‘Oluja’. Njezinu izjavu osudili su srbijanski predsjednik Boris Tadić i čelnik srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj Milorad Pupovac, a organizacija Amnesty International je izrazila posebnu zabrinutost, smatrajući da bi “takve izjave (...) koje glorificiraju operaciju ‘Oluja’ i osobe koje se smatra odgovornima za ratne zločine počinjene u okviru te operacije mogle poslati političku poruku koja bi mogla potkopati provedbu pravde”.¹⁵⁶

Proslava godišnjice ‘Oluje’ je već na samom početku definirala ovaj događaj kao središnji državni mit o stvaranju nacije, a također je označila i načine na koje se ovog događaja treba prisjećati budući da je automatski isključila službena sjećanja na neodgovarajuće događaje koji prijete potkopavanjem tog mita. Prvobitno službeno potiskivanje i šutnja o zločinima

155 “U Kninu otkriven spomenik hrvatske pobjede ‘Oluja 95’: Neće nitko dirati u naše svetinje”, 4. kolovoza 2011, www.index.hr.

156 “Amnesty International zabrinut zbog izjava Jadranke Kosor i glorificiranja ‘Oluje’”, Novi list, 9. kolovoza 2011, www.novilist.hr.

počinjenim od Hrvatske vojske u 'Oluji' nastavljeni su i s promjenom vlasti, no s vremenom se ipak otvorio prostor za uvođenje i te 'mračne strane' vojno-redarstvene akcije u narativ o 'Oluji'. Danas se za vrijeme proslave u Kninu zločini nad srpskim civilnim stanovništvom ipak spominju u političkim govorima iako se oni karakteriziraju kao individualni zločini, koji ne smiju dovesti u pitanje legitimnost same akcije. Sjećanje srpskog stanovništva na te događaje još uvijek je potisnuto i izostaje iz službenog narativa o 'Oluji', pa se postavlja pitanje koliko dugo ćemo trebati čekati prije nego što i ono pronade svoje mjesto u službenom sjećanju na samu akciju i ono što je uslijedilo. Kao što primjećuje sociolog Todor Kuljić, sjećanje Hrvata na 'Oluju', kao i na Domovinski rat općenito, ostaje institucionalizirano i do te mjere integrirano u društveno sjećanje "da 'rat sjećanja' oko Jasenovca i Bleiburga ne može ozbiljnije podijeliti Hrvate. O ratu bi se možda moglo govoriti ukoliko bi se Hrvati podijelili oko smisla 'Bljeska' i 'Oluje' iz 1995. Budući da oko ovih stvari nema razgovora u Hrvatskoj, nema ni rata sjećanja".¹⁵⁷

ZAKLJUČAK

U Hrvatskoj se, s raspadom Jugoslavije i početkom rata 1990-ih godina, pojavila potreba za stvaranjem novih, službenih, politika sjećanja (i zaboravljanja) te redefiniranja prošlosti, pa se od toga vremena do danas mogu pratiti i promatrati mnoge promjene u proizvodnji, distribuciji i recepciji sjećanja. Također dolazi do pojava novih i promjena starih komemorativnih praksi, jer se država počela službeno (pri)sjećati određenih događaja koji do tada nisu bili prisutni u kolektivnom, društvenom pamćenju, ali i

157 Todor Kuljić. "Hrvatski 'rat sećanja'", *Sociologija*, Vol. LIII, br. 2, 2011.

zaboravljati određene događaje i osobe kojih se dotadašnja jugoslavenska vlast službeno i javno sjećala. Zaboravljena, skrivena prošlost, koja je sve do tada bila prognana na margine društvenog pamćenja, ponovno je uvedena u sjećanje kako bi se upotrijebila za legitimaciju budućnosti, odnosno kako bi se opravdali postupci nove vlasti. Iz tog je razloga nužno promatrati odnos Hrvatske prema Drugom svjetskom ratu i načine kako se događaji iz tog rata komemoriraju u kontekstu tranzicije iz razdoblja komunizma, ali i u kontekstu četverogodišnjeg etničkog rata.

Nasilje, zločini i nepravda počinjeni tijekom i nakon Drugog svjetskog rata često su dovodeni u vezu s događajima iz 1990-ih, pa su tako mjesta sjećanja kao što su Jasenovac i Bleiburg uskoro postala opravdanje za nove cikluse nasilja. Jasenovac je bio rezerviran isključivo za žrtve srpskog naroda koje su stradale od ustaša, dok je Bleiburg u hrvatskom društvenom pamćenju odigrao ulogu mitskog mjesta kolektivnog stradanja isključivo hrvatskog naroda. Komemoracije u Jasenovcu i Bleiburgu su svake godine konkurirale jedna drugoj, ali je sjećanja na te događaje također vrlo često dovodeno u vezu i s događajima iz Domovinskog rata, zbog čega se 1990-ih taj rat čak naziva 'holokaustom hrvatskih mučenika', a stradanje hrvatskog naroda u Domovinskom ratu se uspoređuje sa stradanjem Židova u Drugom svjetskom ratu. Osim kroz komemoracije, dekonstrukcija kolektivnog sjećanja se događa i kroz destrukciju partizanskih spomenika, koji su 1990-ih godina razrušeni u većem dijelu Hrvatske. Taj čin ne predstavlja samo revalorizaciju prošlosti, već i napad na antifašističke vrijednosti te pokušaj radikalnih nacionalista da izbrišu sjećanje na srpsku nacionalnu manjinu u Hrvatskoj, čiji su pripadnici u velikom broju sudjelovali u partizanskom pokretu. Iako je Drugi svjetski rat završen prije gotovo 70 godina, može se reći da sjećanje na događaje iz tog rata u Hrvatskoj još uvijek predstavlja političko bojno

polje na kojem se sukobljavaju različiti narativi o partizanima, ustašama i četnicima, koji su ne samo dio političkog diskursa nego su isto tako prisutni i u medijskim napisima, popularnoj kulturi i sportskim natjecanjima.¹⁵⁸

Sjećanje na Domovinski rat, s druge strane, nije podijelilo kolektivno sjećanje hrvatskog naroda, te je, kao što primjećuje sociolog Todor Kuljić, do te mjere integrirano u društveno sjećanje da se u ovom slučaju ne može govoriti o 'ratu sjećanja'. No, ovo sjećanje svake godine izaziva nove napeitosti i narušava odnose sa susjednom Srbijom budući da u komemoracijama i ostalim načinima sjećanja na Domovinski rat u Hrvatskoj, u većini slučajeva, još uvijek nema mjesta za žrtve srpske nacionalnosti, koje ostaju u velikom broju slučajeva prešućivane. Napori uloženi u posljednje vrijeme, osobito od početka predsjedničkog mandata Ive Josipovića, da se kroz javne isprike, podizanje spomen-obilježja i obnovu oštećenih spomenika priznaju patnja i stradanje svih nevinih žrtava, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, ukazuju na to da u Hrvatskoj ipak postoji volja za otvaranjem prostora kolektivnog sjećanja narativima o žrtvama 'druge strane'. Ipak, čini se da će još dosta vremena proći prije nego što komemorativne prakse doprinesu procesu pomirenja i prije nego što se u potpunosti odbaci viktimizacija kao jedan od temeljnih mehanizama izgradnje hrvatskoga nacionalnog identiteta budući da su rane nastale u ratnim događajima i sjećanje na njih još uvijek prilično svježi i bolni.

158 Jedan od primjera poigravanja s ustaškom ideologijom u popularnoj kulturi je i glazbeni repertoar pjevača Marka Perkovića Thompsona, koji na svojim koncertima redovno izvodi pjesmu "Jasenovac i Gradiška Stara", koja veliča ustaške zločine nad Srbima, a posjetitelji vrlo često nose odjevne predmete s ustaškom ikonografijom, zbog čega je ovom pjevaču nastup zabranjivan u nekim europskim zemljama, ali i u nekim dijelovima Hrvatske.

Iz tog bi razloga, za detaljnije izučavanje teme promjena i dinamika u društvenom sjećanju na Drugi svjetski rat i Domovinski rat u Hrvatskoj, bilo zanimljivo da buduća istraživanja pristupe temi s aspekta odnosa javnog (službenog) i privatnog (osobnog) sjećanja na ratove, čime bi se dobio potpuniji uvid u razloge iz kojih i načine na koje pojedinci i zajednice pamte samo određene događaje i ličnosti, dok neke druge (namjerno) zaboravljaju. Sjećanje je, kao što tvrdi Maurice Halbwachs, ipak "u jednakoj mjeri proizvod simbola i narativa koji su javno dostupni (...) koliko i vlasništvo pojedinaca".¹⁵⁹

159 Citirano prema Jeffrey K. Olick. "Collective memory: The Two Cultures", *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3, Nov. 1999, str. 335, moj prijevod.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNI IZVORI

Osobni intervjui:

Intervju sa Zoranom Pusićem, osnivačem i tajnikom Odbora za povrat imena Trga žrtava fašizma, održan 7. rujna 2011.

e-mail intervju sa Đorđem Mihovilovićem, kustosom u JUSP Jasenovac, 12. rujna 2011.

Dnevne i tjedne novine:

“Nepodnošljiva lakoća pripadanja” (intervju s Bogdanom Bogdanovićem), *Danas*, Zagreb, br. 303, 8. prosinca 1987.

“Za pomirenje svih Hrvata”, *Vjesnik*, 14. svibnja 1990.

Vjesnik, 15. svibnja 1995.

“Počast žrtvama rata i poraća”, *Vjesnik*, 16. svibnja 1995.

“U Jasenovcu nisu stradale samo žrtve fašizma” (intervju s Franjom Tuđmanom), *Vjesnik*, 23. travnja 1996.

Jutarnji list, 6. kolovoza 1998.

“Jure Francetić jednima heroj, drugima ratni zločinac”, *Vjesnik*, 13. svibnja 2004.

“Šeks u Bleiburgu: Hrvatska gleda u budućnost”, *Vjesnik*, 17. svibnja 2004.

Vjesnik, 29. svibnja 2005.

"Mesić i Sanader: Oluju slaviti, kazniti zločine", *Jutarnji list*, 6. kolovoza 2005.

"Sanader: Oluja je pobijedila zločin", *Jutarnji list*, 6. kolovoza 2006.

"Za Bleiburg pet puta više nego za Jasenovac", *Jutarnji list*, 15. travnja 2008.

"U Saboru opet podjela na ustaše i partizane", *Jutarnji list*, 14. svibnja 2008.

Saša Šimpraga: "Zagreb ima svoju Bakićevu!", *Novosti – Samostalni srpski tjednik*, 22. listopada 2010.

"Andrija Hebrang: 'Komunizam je na Bleiburgu postao gori od fašizma'", *Nacional*, 14. svibnja 2011.

"Karamarko: postoji otpor prema istrazi komunističkih zločina", *Vjesnik*, 14. svibnja 2011.

"Još jedan spomendan: 23. kolovoza Dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima", *Novi list*, 2. lipnja 2011.

"Spomenici NOB-a na čekanju", *Glas Slavonije*, 12. kolovoza 2011.

"Karamarko zabranio otkrivanje spomenika srpskim žrtvama u Golubiću", *Slobodna Dalmacija*, 1. listopada 2011.

Internetski izvori:

Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine 56/1990, 22. prosinca. 1990,
<http://narodne-novine.nn.hr>

Deklaracija o Domovinskom ratu, Narodne novine, broj 102/2000,
www.nn.hr

Koalicijski sporazum HDZ-a i SDSS-a na web stranici SDSS-a, www.sdss.hr
web stranica Spomen-područja Jasenovac, www.jusp-jasenovac.hr

Zakon o blagdanima, spomendanu i neradnim danima u Republici Hrvatskoj,
Narodne novine broj 33/1996, www.nn.hr

Govor predsjednika Stjepana Mesića na komemoraciji u Jasenovcu 11. svibnja 2003, www.predsjednik.hr

“Mesić: Otići ću na Bleiburg kad se utvrdi stvarni broj žrtava”, *Nacional*, 28. travnja 2008, www.nacional.hr

Priopćenje za javnost “Vlada donijela odluku o uklanjanju spomeničkog obilježja Mili Budaku” od 27. kolovoza 2004, www.vlada.hr

Deklaracija o antifašizmu, 13. travnja 2005, www.sabor.hr

Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine, *Narodne novine*, 76/2006, 10. srpnja 2006, www.nn.hr

Priopćenje Ureda Predsjednika RH od 20. travnja 2008, www.predsjednik.hr

Narodne novine od 21. ožujka 2001, NN 22/01, www.nn.hr

Govor premijera Ive Sanadera od 27. studenoga 2006. na otvaranju Memorijalnog muzeja i Obrazovnog centra Jasenovac na web stranici Vlade Republike Hrvatske, www.vlada.hr

Govor predsjednika Stjepana Mesića na otvaraju Memorijalnog muzeja i Obrazovnog centra Jasenovac, 27. studenoga 2006, www.predsjednik.hr

Predsjednik Josipović sudjelovao na komemoraciji žrtvama logora Jadovno, web stranica Ureda Predsjednika RH, 26. lipnja 2010, www.predsjednik.hr

Predsjednik Josipović nazočio otkrivanju obnovljene skulpture “Bjelovarac”, web stranica Ureda Predsjednika RH, 8. prosinca 2010, www.predsjednik.hr

Odluka o proglašenju Zakona o obilježavanju mjesta masovnih grobnica žrtava iz Domovinskog rata, *Narodne novine*, br. 100/96, www.nn.hr

Memorijalno groblje žrtava Domovinskog rata u Vukovaru, web stranica Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, www.mobms.hr

Kruno Kartus: “Spomenik Domovinskom ratu kakav nema nitko”, www.tportal.hr

Marijan Lipovac. "Oltar domovine opet središnje mjesto odavanja počasti", 21. lipnja 2011, www.vjesnik.hr

Marijan Lipovac. "Obnova Oltara domovine ili gradnja Spomenika neovisnosti?", 12. svibnja 2011, www.vjesnik.hr

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću; Fond za humanitarno pravo: "Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2009. godinu", www.documenta.hr

"Suradnja s Haagom na ispitu", *Slobodna Dalmacija*, 24. svibnja 2000, www.slobodnadalmacija.hr

"Varivode: Šibenčanin (47) osumnjičen da je srušio spomenik", *Večernji list*, 23. travnja 2010, www.vecernji.hr

Priopćenje Ureda Predsjednika RH od 5. listopada 2010, www.predsjednik.hr

web stranica Inicijative mladih za ljudska prava u Hrvatskoj, www.yihr.org

"Uklonjeno obilježje: ploču ćemo darovati izbjeglicama u 'Oluji'", *Slobodna Dalmacija*, 7. kolovoza 2010, www.slobodnadalmacija.hr

"Tadić se ispričao za Ovčaru, Josipović za Paulin Dvor", *Slobodna Dalmacija*, 4. studenoga 2010, www.slobodnadalmacija.hr

Tatjana Mautner. "Tadić u Vukovaru otvara novo poglavlje historije", *Deutsche Welle*, 4. studenoga 2010, www.dw-world.de

Tihomir Dujmović "Vukovar i Paulin Dvor su pokušaj poravnania krivnje", *Večernji list*, 30. listopada 2010, www.vecernji.hr

Odluka o proglašenju Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991., Narodne novine, br. 116/1999, 5. studenoga 1999, www.nn.hr

Odluka o proglašenju "Dana sjećanja na zatočnike neprijateljskih logora tijekom Domovinskog rata, Narodne novine, 40/2010, 2. travnja 2010, www.nn.hr

"Croatia: Three years since operations *Flash* and *Storm* – three years of justice and dignity denied", 4. kolovoza 1998, www.amnesty.org

Deklaracija o Domovinskom ratu, Narodne novine, 102/2000, 17. listopada 2000, www.nn.hr

"Obilježavanje 'Oluje' opet izaziva hrvatsko-srpske političke trzavice", 4. kolovoza 2008, www.index.hr

"Jeremić ponovno optužio Hrvatsku za etničko čišćenje", 10. studenoga 2008, www.dnevnik.hr

"Tadić o 'Oluji': Taj zločin ne smije se nikada zaboraviti", *Večernji list*, 4. kolovoza 2010, www.vecernji.hr

"Otkriven spomenik ustanka u Srbu", 27. srpnja 2010, www.snv.hr

"Parastos i spomenik ratnim žrtvama u Borovu", *Novosti*, br. 614, 24. rujna 2011, www.novosti.com

"Branitelji: Spomenik u Golubiću se i dalje gradi", 6. studenoga 2011, www.tportal.hr

"U Kninu otkriven spomenik hrvatske pobjede 'Oluja 95': Neće nitko dirati u naše svetinje", 4. kolovoza 2011, www.index.hr

"Amnesty International zabrinut zbog izjava Jadranke Kosor i glorificiranja 'Oluje'", *Novi list*, 9. kolovoza 2011, www.novolist.hr

Savez antifašističkih boraca i antifašista RH. *Programske smjernice i zadaci SABA RH u 2012. godini*, www.sabh.hr

Službeni dopisi i odgovori:

Dopis Ružice Šimunović, voditeljice službe za odnose s javnošću Hrvatskog sabora, organizaciji *Documenta*, 29. kolovoza 2011.

Odgovor Zorana Komara, državnog tajnika u Ministarstvu obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, na pitanje o obilježavanju mjesta stradanja u Domovinskom ratu dostavljen organizaciji *Documenta* 19. rujna 2011.

Dopis Zorana Komara, državnog tajnika Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizaciji *Documenta*, predmet: obilježavanje mjesta stradavanja u Domovinskom ratu, 30. kolovoza 2011.

Dopis Zorana Komara, državnog tajnika Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, organizaciji *Documenta*, 2. veljače 2011.

SEKUNDARNI IZVORI:

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*; Verso, London, 1983.
- Bosto, Sulejman i Cipek, Tihomir. (ur.) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2009.
- Cipek, Tihomir. (ur.) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2011.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*. The University of Cambridge Press, 1996.
- Documenta* – Centar za suočavanje s prošlošću; Fond za humanitarno pravo, Istraživačko dokumentacioni centar: *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2006. godinu*, 2006.
- Đerić, Gordana. "Nasilje u društvenom pamćenju. Intima hrvatske i srpske javnosti povodom operacije Oluja", *Filozofija i društvo*, br. 1, 2008.
- Goldstein, Slavko. *1941. Godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.
- Graovac, Igor. "Pitanja poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugog svjetskog rata", u: Juraj Hrženjak (ur.) *Bleiburg i Križni put 1945. – Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2007.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, 1992.

- Hrženjak, Juraj. (ur.): *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990.-2000.*, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002.
- Jović, Dejan. "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, Number 2, August 2004.
- Judt, Tony. *Postwar. A History of Europe since 1945*, Penguin Books, New York, 2005.
- Kardov, Kruno. "'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj", u: Ramet, Sabrina P. i Matić, Davorka (ur.) *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj : transformacije vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Zagreb, Alinea, 2006.
- Koren, Snježana. "'Korisna prošlost?' Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora", u: Tihomir Cipek (ur.) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2011.
- Križić Roban, Sandra. "Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 34, Zagreb, 2010, str. 225-240.
- Križić Roban, Sandra. "Pred zidom: strah od praznine. Teorijski prilog suvremenoj raspravi o problematici javne plastike", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 28, 2004, str. 366-377.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigog štampa, Beograd, 2006.
- Kuljić, Todor. "Hrvatski 'rat sećanja'" *Sociologija*, Vol. LIII, br. 2, 2011.
- Mataušić, Nataša. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Biblioteka Kameni cvijet, JUSP Jasenovac, Jasenovac – Zagreb, 2003.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: *Les Lieux de Memoire*", *Representations* 26, The Regents of the University of California, Spring, 1989.

- Olick, Jeffrey K. "Collective memory: The Two Cultures", *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3, Nov. 1999, str. 333-348.
- Pavlaković, Vjeran. "Komemorativna kultura Bleiburga, 1990.-2009.", u: Bosto, Sulejman i Cipek, Tihomir (ur.) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2009.
- Pavlaković, Vjeran. "Crvene zvezde, crne košulje: simboli, komemoracije i sukobljene istorije Drugog svetskog rata u Hrvatskoj", u: Đerić, Gordana (ur.) *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2009.
- Radonić, Liljana. "Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti", *Suvremene teme*, god. 3, br. 1, 2010.
- Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 2004.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
- Roksandić, Drago. "Shifting References. Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945-1991", *East European Politics and Societies*, vol. 9, br. 2, 1995.
- Young, James. "Tekstura sjećanja", u: Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (prir.) *Kultura pamćenja i historija*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

Nataša Govedarica

ZEMLJA NESIGURNE PROŠLOSTI

POLITIKE SEĆANJA U SRBIJI U PERIODU
1991-2011. GODINA

NATAŠA GOVEDARICA je dramaturškinja sa diplomom sarajevske Akademije scenskih umjetnosti i magistrica ljudskih prava Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu i Bolonji (CIPS). Tokom poslednjih desetak godina bila je angažovana na brojnim međunarodnim i regionalnim projektima iz oblasti ljudskih prava, kao i suočavanja sa prošlošću među kojima su i Sarajevo Film Festival, CIPS-ov akademski kurs „Ratni zločin, genocid i sjećanje“, te Inicijativa za REKOM. Autorka je objavljene teze o odnosu filma i ljudskih prava i više angažovanih eseja. Nagrađena za radio-drame realizovane na državnom BH Radio 1 i dramaturgiju predstave „Hipermenzija“ rediteljke Selme Spahić. Od 2008. godine živi u Beogradu i radila je za Građanske inicijative, Hartefakt fond i Fond za humanitarno pravo.

UVOD

Da bi se odgovorilo na glavno istraživačko pitanje "Postoje li i, ako postoje, kakve su državne/službene politike sećanja na ratove (Drugi svetski rat i ratove 1991-2000) u Srbiji", konsultovani su prvenstveno domaći izvori. Oni sežu od naučnih, akademskih radova, koji oslikavaju odnos stručne javnosti prema temi, preko publicistike, zbornika i izveštaja nevladinih organizacija, koje su u Srbiji značajni akteri javnih politika sećanja, do medijskih objava i posredno udžbenika za osnovne i srednje škole. Širok izbor literature nagoveštava kompleksnost i interdisciplinarnost teme. Istovremeno, odluka da primarni fokus bude na literaturi koja je nastala ili prevedena u Srbiji donesena je sa uverenjem da i ta biblioteka naslova govori o zastupljenosti pitanja sećanja u izdavaštvu, a samim tim i u javnom diskursu. Predstavljanje referentne literature iz Srbije činilo se i relevantnim doprinosom formiranju liste radova kojom bi se budući istraživači ove teme u regionu mogli rukovoditi.

Knjiga profesora beogradskog Filozofskog fakulteta Todora Kuljića "Kultura sećanja" nezaobilazna je lektira za sve kojima su sociologija i istorija bliske (a perspektive ovih disciplina značajne). Svojevrсна "čitanka kulture sećanja" donosi pregled razvoja ove oblasti i tumačenje važnih pojmova, predstavlja osnovne teorijske pravce i autore od M. Albvaša, Asmanovih,

P. Nora i Hobsboma, istovremeno se referirajući na balkanske i primere iz same Srbije.

Izuzetan doprinos razumevanju teme omogućava i biblioteka Tranziciona pravda, čiji su izdavači Beogradski krug i Centar za kulturnu dekontaminaciju (CZKD), a posebno zbornik "Zajednica sećanja", koji je priredio ekspert za tu oblast Obrad Savić.

U delu o odnosu prema ratovima devedesetih, njihovim percepcijama i posledicama po politike sećanja u Srbiji neprocenjiv je značaj radova dr Nenada Dimitrijevića, predavača Centralnoevropskog univerziteta, kao i sociološkinje Janje Beč-Nojman. Pored njenih analiza, uticaj na ovaj rad u celini ima i J. Beč-Nojman kao direktorka akademskog kursa posvećenog temi ratnih zločina, genocida i sećanja, koji je pet godina bio integralni deo MA programa Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Sarajevo/Bolonja. Sedmodnevni kurs pružao je mogućnost da se tema sagleda iz ugla pravnika, istoričara, pisaca, novinara, umetnika, ali i žrtava i svedoka zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini devedesetih. Slušati Ričarda Goldstona, Luisa Morena Okampa, Dana Bar-Ona, Lanu Šlezić, ali i Majke Srebrenice, logoraše prijedorskih mučilišta, porodice nestalih, značilo je dugo se pripremati za bavljenje senkama prošlosti i kulturom sećanja.

O posledicama politika sećanja provedenih kroz obrazovanje, ali i medije, vrednu spoznaju obezbeđuje istraživački rad istoričarke Dubravke Stojanović, kao i analiza objavljena pod naslovom "Novosti iz prošlosti".

Teorijskom okviru za ovaj rad doprineli su radovi istoričara Milana Radanovića, Olge Manojlović-Pintar i Olivera Milosavljević, kao i inspirativni

razgovori sa Katarinom Živanović, direktorkom Muzeja istorije Jugoslavije, Borkom Pavičević, direktorkom CZKD-a, Vladimirom Petrovićem iz Instituta za savremenu istoriju, Natašom Kandić, direktorkom Fonda za humanitarno pravo (FHP), i Marijanom Tomom iz Inicijative za REKOM.

Ovog rada ne bi bilo bez sati i sati sastanaka, dopisivanja, skajpovanja sa timom posvećenika koje je okupila i koordinirala organizacija ACIPS, uz podršku Fridrih-Ebert-Stiftung.

Uvidom u literaturu, uz konsultacije sa članovima i članicama tima, autorima u ovoj publikaciji, te koordinatorkom Melinom Sadiković, kristalisali su se struktura teksta kao i glavni argumenti koje će rad pokušati da dokaže.

Čini se uverljivom tvrdnja da u Srbiji postoji službena politika sećanja i da, iako postoje razlike tokom perioda posmatranja 1991-2011. godine, ta politika ostaje visoko etnocentrična. Istovremeno, politika sećanja na ratove devedesetih i Drugi svetski rat odražava opšti trend u aktuelnoj unutrašnjoj i spoljnoj politici Srbije, a to je rastrzanost između nekompatibilnih koncepata (i EU i Rusija, i Kosovo i EU)¹ i njihovog uticaja, kao i neodlučnost sa kojim se politikama iz prošlosti želi (dis)kontinuitet.

Da bi se ovaj argument i dokazao, slede tri poglavlja: prvo donosi pregled osnovnih tendencija u širem društvenom kontekstu, predstavlja

1 Više o "zaokruženju koncepta spoljne politike" na četiri stuba - EU, SAD, Kina i Rusija, ili o konceptu "I Kosovo i EU" kao strateškim smernicama srpske politike, na: <http://www.smedia.rs/vesti/17450/Tadic-Srbija-ima-cetiri-stuba-spoljne-politike.html> i na: <http://www.novimagazin.rs/blog/tumaranje-izmedju-cetiri-stuba>; http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/feremic:-cilj-clanstvo-u-eu--kosovo-je-nas-jerusalim_192281.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+RtvSveVesti+%28RTV+poslednje+vesti%29 i na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/273241/Poruka-Angele-Merkel-Politika-i-Kosovo-i-EU-je-proslost-za-Srbiju>. Pristupljeno 2. oktobra 2011.

hronologiju "nultih časova" i mapira aktere politike sećanja, uz uvode-nje radnih definicija osnovnih pojmova. Slede ilustrativni primeri koji će podupreti teze o tretmanu antifašističkih znamenja tokom dve decenije. Regionalnu perspektivu zajedničke studije osnažiće analiza tretmana ge-nocida u Srebrenici u okvirima srbijanske politike sećanja.

POLITIKA SEĆANJA U ŠIREM DRUŠTVENOM KONTEKSTU TOKOM PERIODA 1991-2011. U SRBIJI

Gotovo da nije neophodno podsećati na društveno-istorijske okolnosti u Srbiji u protekle dve decenije. Ipak, periodizacija koja u najkraćim crtama sledi u ovom poglavlju olakšaće praćenje i razumevanje promena u sferi politike sećanja. Osnovni cilj prikazivanja dinamike politike sećanja je da se ustanovi sa kojim politikama iz prošlosti je poželjan kontinuitet i kako se on manifestuje, kao i koji akteri presudno oblikuju sećanje.

Pojmovna i teorijska osnova

Na samom početku rada nameće se potreba definisanja osnovnih pojmova. U literaturi srbijanskih autora retko se upotrebljava sam termin 'politika sećanja'; susreću se 'kultura sećanja', 'suočavanje sa prošlošću', 'prevla-davanje prošlosti', 'istorijska politika', a predmet rada uokviruje i pojam tranzicione pravde.

Koristeći termin 'politika sećanja' pokrivamo polje značenja koje Kuljić pripisuje 'kulturi sećanja'. To je "zbirni pojam za oznaku sveukupne

nenaučne javne upotrebe prošlosti (...) koji se odnosi na ideološke kolektivne načine, mesta i obrasce sećanja”.² Ovaj termin upotrebljava se i za interdisciplinarnu naučnu oblast koja tumači različite oblike čuvanja i iskrivljavanja prošlosti, obuhvatajući individualne i kolektivne strategije pamćenja koje uobličava u naučne diskurse. Ova naučna disciplina ispituje uloge kulturnih obrazaca sećanja, značenje pamćenja i sećanja za formiranje identiteta, kao i odnosa prema prošlosti, kako u nauci tako i u kolektivnom pamćenju. I sam Kuljić uočava da dvosmislenost pojma nije kontradiktorna, te se komplementarnošću značenja pokriva tačno ono polje na koje se i ovaj rad fokusira. I ova definicija još jednom ističe razliku između pamćenja i sećanja. Pamćenje struktuirá izbor sadržaja iz prošlosti u koherentan sistem koji čuva jedne, a zaboravu prepušta odabrane segmente kako bi se razumeo i tumačio najširi kontekst. Kuljić pamćenje poredi sa sistematičnim “skladištenjem” sadržaja prošlosti, dok je sećanje “aktuelizovanje” sačuvanih sadržaja. “Sećanje je zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjice.” Izbor šta se skladišti, a šta izostavlja iz javnog pamćenja, te kako se ti sadržaji koriste, uvek diktiraju interesi, dok je ideologija ta koja predstavlja jući posebno kao opšte ustanovljuje selektivno pamćenje kao autentično i neiskrivljeno. Selektivno sećanje predstavlja viđenje onih prošlih događaja koji su presudni kod potvrde pripadnosti pojedinca grupi, nacionalnoj, verskoj, klasnoj. To kako se prošli događaji vide ne pripada samo, pa čak ni većinski, sferi racionalnog i sazajnog. Izbor sadržaja i društveno poželjnih tumačenja tih sadržaja iz prošlosti koji se nameću grupi čine nosioci interesa – akteri sećanja. Akteri sećanja su institucionalizovani kroz državni aparat, obrazovni sistem, medije, političke partije, verske zajednice, dok se neinstitucionalizovanim akterima smatraju porodica, vršnjačka grupa, krug

2 Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa, 2006, 10.

prijatelja, neformalne grupe.³ U srbijanskom kontekstu naročito je važno prepoznati nevladine organizacije, udruženja građana, krugove intelektualaca ili umetnike kao aktere sećanja. Iako su neki od ovih aktera donekle struktuirani, oni se sa stanovišta moći i uticaja, ipak, mogu smatrati neinstitucionalizovanim. Njihova uloga u Srbiji bila je tokom devedesetih, i sve do danas, da preispituju, osporavaju i suprotstavljaju se dogmatizaciji sećanja koju su provodile vladajuće, institucionalizovane grupe, zalažući se često za «negativno sećanje». “Reč je o obrascu stvaranja društvenog pamćenja, koji se sporo i uz mnogo otpora probija, jer polazi od toga da sećanja samo tada mogu delovati humanistički i demokratski ako uključuju i sećanja na istoriju bespravlja i zločina za koju smo i mi sami odgovorni ili bar saučesnici.”⁴ Sa druge strane, službeno pamćenje rezultat je delovanja institucionalizovanih grupa, a praznici, imenovanje ulica, škola, gradova svedoče o onom šta država prepoznaje vrednim za zajednicu, čega želi da se seća. Postoji jedno službeno pamćenje – podupire se kako kroz legislativu tako i kroz finansiranje i političku podršku odabranim manifestacijama. Istovremeno, tu je i više političkih, ideoloških, porodičnih, generacijskih, ličnih pamćenja, pa i negativnih sećanja, koja se prožimaju, a negde i oštro sukobljavaju sa službenim. Ova opozicija jedan je od ključnih fokusa u pregledu društvenog vremena, “nultih časova”, ili novih prapočetaka nacije, odnosno početaka prerade prošlosti. I šire gledano, ceo rad se uklapa u polje interesovanja takozvane kritičke kulture sećanja. I on nastoji, kao i kritička kultura sećanja, da “traga za unutrašnjim antagonizmom, proučava plansko usmeravanje preplitanja javnog, službenog i ličnog pamćenja, zatim načina kako slika prošlosti deli ljude koji su je doživeli, ali i one koji je nisu proživeli, a ipak je

3 Kuljić, *Kultura sećanja*, 9.

4 Kuljić, Todor. “Kritička kultura sećanja”, *Peščanik*, 30. juna 2006. Dostupno na: <http://pescanik.net/2006/06/kriticka-kultura-secanja/>. Pristupljeno 6. februara 2012.

prihvataju kao deo vlastitog identiteta".⁵ Drugima rečima, predmet rada je i ono što britanski sociolog Konerton na tragu Morisa Albvaša imenuje kao društveno sećanje – 'konstrukt' koji se otelotvoruje preko rituala, ceremonija, godišnjica posvećenih važnim ljudima i događajima iz prošlosti. Razmatra se i kontrola konstruisanja društvenog sećanja kao važne komponente homogenosti zajednice. I Konerton uočava dvostruku funkciju povezivanja – između različitih, vremenski udaljenih generacija, i u stvaranju čvršćih veza među savremeniciima jednog društva. To je 'politički proces bez kraja' za čije je uspešno funkcionisanje neophodno umeće u zaboravljanju koliko i u sećanju.⁶ Vredno je pokušaja otkriti šta se u Srbiji u protekle dve decenije poklanjalo zaboravu, a šta procenjivalo vrednim sećanja.

Registar najosnovnijih pojmova, kao i tek ovlaš naznačeni pristup, teorijski su okvir ovog rada, kome je cilj da, ako i ne uspe da se kritički osvrne na razne politike sa prošlošću, bar donekle naznači prelomne tačke u hronologiji događaja, glavne aktere i smerove razvoja politika sećanja u Srbiji u periodu od 1991. do 2011. godine.

Hronološki pregled

Današnja Srbija u poslednjih 20 godina beleži najmanje dva talasa grubih prerada, ali i nekoliko međufaza "finijeg štimovanja" na terenu istorije⁷, ali

5 Kuljić, *Kultura sećanja*, 9.

6 Konerton, Pol. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92, 2002, 15-57.

7 Stojanović, Dubravka. "U ogledalu 'drugih'". Iz: *Novosti iz prošlosti*, ur. Vojin Dimitrijević, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 14. Dostupno na: <http://www.bg-centar.org.rs/images/stories/Datoteke/novosti%20iz%20prosllosti.pdf>. Pristupljeno 10. februara 2012.

i u sferi kulture sećanja. Prerade počinju nultim časom – to su oni događaji koji su toliko važni za zajednicu da se sve do tada važeće gotovo potire. Karakteriše ih činjenica da nakon krupnih promena novi režim nastoji da učvrsti legitimitet prevladavanjem sada nepoželjne prošlosti i razdvajanjem prethodne vlasti od njenih pristalica. U nultom času režim raskida sa prethodnim kroz kažnjavanje i stigmatizaciju eksponenata ranijih struktura vlasti, rehabilitacijom žrtava prethodnog režima, kroz rad na nacionalnom pomirenju, amnestiju i integraciju.⁸ Sve ove elemente nalazimo u nedavnoj istoriji Srbije, i to u najmanje dva istorijska trenutka.

Prvi nulti čas, godina 1989/90.

Prema mnogim autorima, među kojima je i Dubravka Stojanović, prvi talas promena u predstavi o prošlosti dogodio se krajem osamdesetih godina 20. veka. Dolaskom Slobodana Miloševića na vlast, prethodne, komunističke ideje, zamenjene su nacionalizmom radi ideološke i psihološke pripreme ratova u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je potrebno izmeniti istoriju do te mere da prethodni mit o bratstvu i jedinstvu ustupi mesto novom mitu o fatalnom i večnom istorijskom sukobu južnoslovenskih naroda. Oživljeno kolektivno pamćenje, umesto istorijskog znanja, postaje oružje u dolazećim oružanim sukobima na tlu Jugoslavije. Kao glavni junak istorije tada je istaknut "srpski narod kao kolektivno biće koje je, izloženo udarima istorije kao sudbine, fatalistički i deterministički određeno".⁹ Da bi oživljeno kolektivno pamćenje "postalo aktivna mobilizacijska poluga, potrebno je (bilo) uverljivo

8 Kuljić, Todor. "Prevladavanje prošlosti – idejna strana". *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 2-3 (2000). Dostupno na: <http://csi-platforma.org/node/39>. Pristupljeno 9. novembra 2011.

9 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 15.

dočarati vezu između prošlosti i sadašnjosti i razbuditi maštu pre svega jačanjem uverenja o stalnoj ugroženosti vlastite grupe". Krajem 20. veka, uz Srpsku akademiju nauka i umetnosti, akademik i pisac Dobrica Ćosić ponudio je "najuticajniju sliku poželjne srpske prošlosti uokvirenu martirološkom kulturom sećanja".¹⁰ Martirološka retorika (npr. "fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom"¹¹), nedoživljena prošlost kosovskog mita, Jasenovca, hercegovačkih jama, neosvećenih kostiju predaka doprinosi da nova vladajuća elita, uz svesrdnu pomoć akademske zajednice, ali i medija, nastavi preradu istorije. Kreira se etnocentrična prošlost, kod koje je neuravnoteženo samoviđenje i viđenje Drugog kao različitog. Svaki segment poželjnog (nacionalni, kapitalistički, pluralistički) emotivno se pravda samoviktimizacijom, to jest isticanjem neuporedivosti srpske žrtve. "Asimetričnost procene ogleda se i u pripisivanju pozitivnih crta ili normalnosti svojoj grupi, a negativnih i nenormalnih drugoj grupi. Dalje, kod etnocentrične kulture sećanja neuravnotežen je odnos dobra i zla: dobro smo Mi (moja nacija, moja država, naša ideologija), zlo je Drugi (tuđa nacija, država, ili ideologija)."¹²

Novoproizvedena istorija potvrđivala je da su Srbi uvek bili na pravoj strani, da nikada nisu vodili osvajачke ratove, da su bili istorijski pobednici, i da nisu činili ništa nažao svojim susedima koji pak njima jesu. Takva slika bila je neophodna radi jačanja nacionalnog identiteta i ponosa, ali i da bi slika drugih, posebno susednih naroda, postala još crnja.¹³ Kombinacija

10 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

11 "Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti". Večernje novosti, 25. i 26. septembra 1986. Dostupno na: <http://povijest.net/sadrzaj/lenta/20-st/sfrij/542-memorandum-sanu.html>. Pristupljeno 29. oktobra 2011.

12 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

13 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 17.

samoviktimizacije i vere u apsolutnu moralnu nadmoć i ispravnost vlastitih nacionalnih težnji, pa i nacionalne države, osnovno je žarište novog nacionalnog jedinstva, ali i ključna metodologija pripreme za ratove koje će Srbija protiv suseda voditi gotovo celu jednu deceniju.

Drugi nulti čas, 2000. godina

Novi preokret u tumačenju prošlosti dogodio se 2000. godine, posle pada režima Slobodana Miloševića. Novouspostavljena vlast kreće u preradu istorije da bi "poboljšala" sadašnjost, da bi našla sebi odgovarajuću tradiciju i "idealnog pretka".¹⁴ Građanska Srbija tridesetih godina 20. veka prepoznaje se kao normalno, ispravno i poželjno stanje, i proglašava za prošlost sa kojom treba uspostaviti kontinuitet, preskačući sve što je bilo između.¹⁵ Istovremeno, glavni zadatak novih vlasti bilo je pravljenje jasnog diskontinuiteta sa komunističkom prošlošću, čije je otelovljenje Milošević, poslednji evropski komunistički lider i krivac za sva zla prethodne dekade u Srbiji. Na taj način nove elite stižu važne poene predstavljajući se kao oslobodioci Srbije od komunizma.

Dubravka Stojanović konstatuje da se ni posle demokratskih promena nacionalni program iz Miloševićevog vremena nije dovodio u pitanje, jer su ga delile i mnoge stranke nove vlasti.¹⁶ Nove elite, koristeći antikomunističko raspoloženje javnosti, za izolaciju zemlje, stagnaciju privrednog i društvenog

14 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 20.

15 Milosavljević, Olivera. *Savremenici fašizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010. Dostupno na: <https://docs.google.com/a/dokukino.org/viewer?url=http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi14.pdf>. Pristupljeno 21. oktobra 2011.

16 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 21. Videti i analizu udžbenika u: Fond za humanitarno pravo. *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2007. godinu*, 33-34. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13189>. Pristupljeno 9. februara 2012.

napretka Srbije krive bivšeg predsednika, socijalistu, komunistu i diktatora, čime stižu dodatne poene i popularnost. Istoričar mlađe generacije, Milan Radanović optužuje nove elite za istorijski revizionizam, preradu prošlosti nošenu jasnim namerama pravljanja užih nacionalnih i političkih ciljeva.¹⁷

U Srbiji nakon 2000. godine "nacionalno pomirenje" priželjkuju zagovornici teze o građanskom ratu na tlu Srbije 1941-1944, a ono se predstavlja kao "uslov uspješnije budućnosti" i izgradnje demokratske države. Da bi se rad na nacionalnom pomirenju uspješno završio, beleži se nekoliko prelomnih tačaka, "finih istorijskih štimovanja" u ovoj deceniji. Osobito je važna manifestacija politike sećanja kroz zakonodavnu delatnost, a to na kalendaru ističe 2004, 2006. i 2009. godinu.

Naime, najpre je Narodna skupština Republike Srbije 21. decembra 2004. usvojila Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca iz Drugog svetskog rata. Komentarišući ranije predlog ovog zakona, istoričar Kosta Nikolić, naučni saradnik beogradskog Instituta za savremenu istoriju i jedan od autora udžbenika istorije za srednje škole, ističe da je nužno osloboditi se "stereotipa po kojima su partizani bili oslobodioci i heroji". Dodaje: "Srpska država mora formalno da zauzme stav, da se odredi prema tim bolnim događajima iz Drugog svetskog rata. (...) U tom kontekstu predlog ovog zakona predstavlja jasan istorijski diskontinuitet. Ako smo iskreno opredeljeni za tranziciju, moramo stvoriti društvo diskontinuiteta u odnosu na početak jednog neprirodnog poretka koji je označavao nasilje nad istorijom, a nastao je odmah posle Drugog svetskog rata."¹⁸

17 Radanović, Milan. "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine". Iz: *Izgubljeno u tranziciji*, ur. Željko Klarić et al. Beograd: Roza Luxemburg Stiftung, 2011. Dostupno na: <http://csi-platforma.org/node/41>. Pristupljeno 11. novembra 2011.

18 Stamenović, Ilija. "Kosta Nikolić, istoričar: 'Ni potomak Svetog Save ne bi ga majci dobio penziju'", *Srpska reč*, 358, 10. novembra 2004, 11-12.

Potom je Skupština Republike Srbije 17. aprila 2006. usvojila i Zakon o rehabilitaciji, kojim se omogućava "rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije".¹⁹ Ovo je zakon koji će omogućiti rehabilitaciju dvojice kvislinških žandarma koje je partizan Žikica Jovanović Španac ubio 7. jula 1941. godine u Beloj Crkvi pokraj Krupnja, čime je počeo ustanak u Srbiji, što je više od 55 godina obeležavano kao državni praznik. Ovo je zakon koji je omogućio i kasnije pokretanje postupka za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića, đenerala Draže.

Iako je jasno da je delatnost direktno usmerena na raskid sa vlastitom prošlošću, a ka unutrašnjem pomirenju, važno je napomenuti da je ovakvim pristupom Srbija zapravo pratila međunarodni trend.

Izglasavanje Zakona o rehabilitaciji predstavlja refleks epohe, konstatuje Radanović. Ovaj zakon predstavlja odjek Rezolucije (1481) o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih poredaka (režima) koju je Parlamentarna skupština Saveta Evrope usvojila 25. januara 2006. godine. Ova osuda se nadovezuje na Rezoluciju (1096) o uklanjanju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema, koju je isto telo usvojilo 27. juna 1996. godine.²⁰

Zakon o rehabilitaciji, poput Zakona o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca, predstavlja političko nasleđe dveju vlada Vojislava

19 "Zakon o rehabilitaciji", *Službeni glasnik Republike Srbije*, LXII, 33/2006, 17. aprila 2006, 9.
20 Radanović, "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine".

Košunice, ali zvanično normalizovanje kvislinštva²¹ počinje tokom prve vlade Demokratske stranke, na čijem se čelu nalazio Zoran Đinđić.

Na tim osnovama stvorena je vratolomna pojmovna i politička logika prema kojoj se istovremeno može biti fašistički saradnik i antifašista.

Nastavak delovanja u ovom smeru, pravljenje jasnog i oštrog diskontinuiteta sa nekadašnjim antifašističkim tradicijama zaokružice će se 2009. godine kada vlada formira dve državne komisije za preispitivanje istorijskih događaja koji su se odigrali na tlu Srbije krajem i neposredno nakon Drugog svetskog rata.

Najpre je 27. aprila formirana Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba Draže Mihailovića. Potom je 9. jula formirana, odnosno 12. novembra 2009. godine konstituisana, Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. godine. Radanović konstatuje da osnivanje komisije za "utvrđivanje okolnosti pogubljenja" Dragoljuba Mihailovića, uporedo sa pokretanjem sudskog postupka za rehabilitaciju ovog ratnog zločinca, predstavlja završni čin državne rehabilitacije najznačajnijeg protagoniste srpskog kvislinštva, odgovornog za brojne zločine ravnogorskih četničkih formacija.

Iako je monumentalizacija ovog ratnog zločinca započela još tokom Miloševićeve vladavine, podizanjem spomenika Mihailoviću u okviru

21 O temi kvislinga i kolaboracionista u Drugom svetskom ratu i njenoj savremenoj percepciji videti i u: Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina – Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

memorijalnog kompleksa na Ravnoj Gori (1992), slavljenje ravnogorskog komandanta karakteristika je prve decenije ovog veka. Tokom ove decenije podignuto je nekoliko spomenika Mihailoviću: u Ivanjici (2003), u Lapovu (2006) i u Subjeli kod Kosjerića (2008), a država je de facto rehabilitovala generala Mihailovića 15. maja 2005. godine učešćem predstavnika organa vlasti na proslavi na Ravnoj Gori, organizovanoj pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Srbije.²²

Osim u navedenim primerima kada se državnim zakonom propisuje poželjno sećanje, službena politika sećanja ogledala se i u temeljitoj promeni praznika, imena ulica, spomenika i sadržaja udžbenika.

Izazivači nelagode

Kako će ovim primerima, kao i tretmanu ratova devedesetih, biti posvećena naredna poglavlja, u ovom je važno napomenuti da tokom dve decenije osim državnog delovanja kroz službene politike postoji i rad drugih aktera na oblikovanju politika sećanja. Nosioi najizrazitije suprotstavljenih težnji su predstavnici nevladinih organizacija, nezavisni intelektualci, umetnici, antiratni aktivisti, koji su se suprotstavljali Miloševićevom režimu, ali i pojedinim odlukama demokratskih političkih snaga. Iako neinstitucionalizovane, uglavnom bez pristupa medijima, od početka devedesetih do danas, ove grupe izražavaju neslaganje sa ratovima, solidarnost sa žrtvama, empatiju prema drugim narodima, suprotstavljaju se selektivnom pamćenju i u

22 Radanović, "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine".

javnom prostoru prizivaju i negativna sećanja referirajući se na odgovornost vođa, ali i vlastitog naroda za ratove devedesetih.

Metodologije su različite; od performansa i protestnih marševa Žena u crnom²³, izdavačke i kulturne delatnosti Centra za kulturnu dekontaminaciju²⁴, snažnog zalaganja za ljudska prava i publicistike Helsinškog komiteta za ljudska prava²⁵, delatnosti Fonda za humanitarno pravo²⁶ na beleženju, dokumentovanju, arhiviranju, kako iskustva preživelih tako i žrtava kršenja humanitarnog prava, nadzoru suđenja i podrške svedocima na suđenjima za ratne zločine, do delovanja organizacija mladih na regionalnom povezivanju i saradnji, ali i edukaciji o novoj politici izgradnje demokratije kroz mrežu Inicijative mladih za ljudska prava²⁷. Nezaobilazno je pominjanje delovanja umetnika i teoretičara umetnosti okupljenih u Grupu Spomenik čiji su fokus upravo memorijali i intervencije u javne prostore sećanja, od zalaganja za izgradnju univerzalnog obeležja za žrtve ratova devedesetih do bavljenja lokalitetom Omarske²⁸.

Svi ovi akteri rade suprotstavljajući se etnocentričnom sećanju, istoriji prerađenoj za potrebe nacionalne zajednice, izazivajući u javnom prostoru nelagodu. Zagovaraju na sve načine ono što Kuljić naziva aktivnim sećanjem koje se održava stalnim upozoravanjem na senke pre svega vlastite prošlosti.²⁹ Imperativ nacionalne homogenizacije koji karakteriše protekle dve decenije

23 Više na: <http://www.zeneucrnom.org/>.

24 Više na: <http://www.czkd.org/>.

25 Više na: <http://www.helsinki.org.rs>.

26 Više na: <http://www.hlc-rdc.org/>.

27 Više na: <http://www.yihr.org>.

28 Više na: <http://grupaspomenik.wordpress.com/>.

29 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

u Srbiji često je ove kritike zločina i politika koje su ih omogućile, iako su u pitanju kritičari sunarodnici, žigosao kao antisrpsko delovanje i izdaju.

Ipak, da napori ovih grupa nisu ostali sasvim bez uticaja na javnost, ali i službene politike sećanja, definitivno potvrđuje i usvajanje Deklaracije o Srebrenici, kojom je 2010. godine Skupština Srbije osudila zločine (ne imenujući genocid) nad Bošnjacima, o čemu će više reći biti u trećem poglavlju ovog rada.³⁰

Bez dubinskih promena, uprkos demokratizaciji Srbije

Preradama prošlosti kojim je koncept bratstva i jedinstva iz jugoslovenske istorije zamenjen mitom o večnom sukobu i organskoj mržnji južnoslovenskih naroda obavljena je priprema za ratove devedesetih. Posle toga, i pada Miloševića, komunizam je označen kao novi državni neprijatelj broj jedan, pa su najveće "intervencije u prošlosti" izvedene u odnosu prema Drugom svetskom ratu – "mestu mitskog rođenja komunističke vlasti".³¹ Uprkos predanom radu na "promeni prošlosti", vlasti posle 2000. godine nisu radile na izmeni dubinskih struktura, niti onih istorijskih tumačenja koja je unela Miloševićeva nacionalistička vlast. Upravo zbog toga što je veliki deo stranka koje su činile novu vladajuću koaliciju imao nacionalistički program, mit o istorijskoj sudbini srpskog naroda u velikoj meri je zadržan i posle 2000. godine, a ksenofobičan odnos prema drugom nije promenjen.³²

30 Više o delovanju nevladinih organizacija na polju suočavanja sa prošlašću dostupno i u: Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13182>. Pristupljeno 9. februara 2012.

31 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 23.

32 Stojanović, "U ogledalu 'drugih'", 25.

Delovanju službene politike suprotna su nastojanja intelektualne i kulturne elite, antiratnih i aktivista za ljudska prava, udruženih u organizacije civilnog društva, koji se često zbirno nazivaju "Druga Srbija". Iako je reč o krajnje fluidnoj i neformalnoj grupi, termin se koristi onako kako ga je definisao Rade Konstantinović: "Druga Srbija je ona Srbija koja se ne miri sa zločinom."

Da ni službena politika sećanja nije tako jednoznačna, niti da se dosledno provodi, pokazaće i primeri koji slede, fokusirani na pitanja odnosa prema antifašističkoj tradiciji tokom poslednje dve decenije, kroz odnos prema praznicima i dotadašnjim praksama komemoracije, ali i imenovanju ulica.

ANTIFAŠIZAM – NACIONALIZOVAN, OSPORAVAN, ZABORAVLJAN, INSTRUMENTALIZOVAN

Pre prvog nultog časa i početka snažne prerade dotadašnjih percepcija prošlosti osnova poluvekovnog mira bila je "nacionalna izbalansirana martirologija Narodnooslobodilačke borbe (NOB)"³³. Upravo je sećanje na Drugi svetski rat predstavljalo jednu od najvažnijih instanci u procesu izgradnje i potvrđivanja kolektivnog identiteta u Jugoslaviji. Važan deo toga procesa su komemoracije žrtava Drugog svetskog rata, mesta putem kojih su konstruisani i transformisani ne samo poželjni oblici sećanja već i izgrađivani dominantni sistemi vrednosti jugoslovenskog društva.

Istoričarka Olga Manojlović Pintar upravo objašnjava vezu memorijskih praksi i kolektivnih identiteta. Analiza topografije sećanja na Drugi svetski

33 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

rat (imena ulica i javnih prostora, društvenih institucija: škola, vrtića, radnih kolektiva, preduzeća, profesionalnih i udruženja građana, organizacija, groblja, spomen-parkova, javnih spomenika) potvrđuje koliko su predstave rata bile složene i dispartne, te koliko su različiti načini memorijalizacije žrtava uticali na procese izgradnje kolektivnih identiteta. Ona navodi da su, od prvih posleratnih dana, isticanjem veličine i značaja žrtava palih za slobodu kreirani sistemi vrednosti i izgrađivano društvo kroz materijalnu kulturu i čitav niz manifestacija i komemoracija. Sve vreme postojanja Jugoslavije vojničke žrtve obeležavaju se praznicima (Dan borca 4. juli, Dan Armije 22. decembar, Dan ustanka...), brojnim spomenicima, po njima se imenuju škole, ulice, a to doprinosi jačanju pozicije države i njenih institucija. Žrtve palih sovjetskih vojnika se glorifikuju (na primer imenovanje centralnih beogradskih ulica), čime se afirmiše savezništvo sa tadašnjim SSSR-om i novi socijalistički sistem vrednosti. Isticanje martirstva partizanske žrtve položene na "oltar revolucije" snažilo je predstavu autohtonosti oslobodilačke borbe i kreiralo transcendentni okvir socijalizma.³⁴ "Partizanština, kao verzija solunaštva, posredovala je nadnacionalnu trpeljivost, a harizmatizacija nacionalno uravnotežene NOB-e osmišljavala je bratstvo-jedinstvo."³⁵ Međutim, iako su vojničke žrtve Drugog svetskog rata bile uvek prisutne u javnom prostoru kroz sve oblike komemorativnih praksi, "u procesu afirmacije socijalističkog patriotizma" prioritet i centralnu poziciju svih društvenih narativa imala je simbolika civilne žrtve. Životi nevinih žrtava, dakle civila, pripadnika svih naroda i narodnosti, izgrađivali su Jugoslaviju kao zajednicu "neupitnog verovanja".³⁶

34 Manojlović-Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na drugi svetski rat". Dostupno na: http://starosajmiste.info/files/manojlovic_pintar_sajmiste.pdf. Pristupljeno 29. oktobra 2011.

35 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

36 Manojlović-Pintar i Ignjatović. "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na drugi svetski rat".

I Todor Kuljić uviđa da je upravo insistiranje na nadnacionalnoj kulturi sećanja na NOB i njegove tekovine bilo ključ pedesetogodišnje miroljubive koegzistencije u složenoj višenacionalnoj zajednici, ali ipak konstatuje da je “integracija odveć počivala na propisanoj prošlosti”.

Kako se 1990. ruši ta “dekretirana prošlost”, osporava autoritet prvog ratnika i svetost nevine civilne žrtve, nestaje smisao koji je minula prošlost ulivala sadašnjici.³⁷

Već u tom trenutku počinju intervencije u funkciji memorijala i memorijskih praksi, a dolazi i do promena interpretacije njihove sadržine. Sve ovo je jasan pokazatelj da je transformacija sećanja na Drugi svetski rat temeljno značajan aspekt ne samo promenljivog i nestabilnog odnosa prema recentnoj prošlosti već i procesa opcrtavanja granica kolektivnog identiteta, ovoga puta srpskog u Srbiji.

Miloševićeva era i odnos prema antifašističkoj tradiciji

Objašnjavajući karakteristike istorijskog revizionizma u Srbiji, istoričar Milan Radanović izvrsno sumira odnos prema antifašističkoj prošlosti. Kao što je već rečeno, akademska zajednica priprema teren za nove interpretacije negiranjem i ignorisanjem naučnog doprinosa posleratne jugoslovenske historiografije i gotovo bez utvrđivanja novih činjenica, do tada nepoznatih, počinje prerada prošlosti, koju prati relativizovanje i ignorisanje doprinosa jugoslovenskog antifašističkog pokreta. Prema Radanoviću, devedesete

37 Kuljić, “Kritička kultura sećanja”.

karakteriše prećutna težnja ka anuliranju istorijskog kontinuiteta s ovim pokretom, a počinje i relativizovanje i normalizovanje kvislinštva.³⁸ Te godine su početak zaokreta od službenog komunističkog antifašizma ka novootkrivenom «patriotskom», nacionalnom konceptu borbe protiv fašizma, u kome je srpski narod istovremeno i nosilac najprogresivnijih težnji i najveća žrtva.³⁹

Nakon dolaska na vlast, Socijalistička partija Srbije (SPS) sa Miloševićem na čelu vrlo brzo počinje sa službenim manifestacijama prerade istorije. Naime, Milošević, iako se nominalno zalaže za očuvanje jugoslovenske zajednice, baštini i klimu koja nastaje nakon objave Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti⁴⁰, konstruisanu prema pojednostavljenoj opoziciji: žrtve – dželati i krivica – nevinost. Upravo ovim dokumentom o navodnoj ugroženosti srpskog naroda u tadašnjoj federalnoj državi postavljeni su temelji novog etnocentričnog pogleda na prošlost, koji predstavlja i najavu rata za teritorije prilikom raspada zemlje. Ambivalentna pozicija u kojoj se nacionalizam našao odbacujući Jugoslaviju kao srpsku “tamnicu”, a istovremeno tvrdeći da su samo Srbi bili “Jugosloveni”, odbacujući komunizam koji je “zatirao” srpsku naciju, a istovremeno navodeći da su samo Srbi bili partizani, otvorila je prostor za promenu paradigme novoizgrađivanog identiteta.⁴¹ Dualnost takvog pogleda na pitanja o prošlosti neki istoričari i teoretičari pravdaju tvrdnjama da sam “Slobodan Milošević zapravo nikada nije bio istinski nacionalist, on je nacionalizam prigrabio zarad očuvanja vlasti u

38 Radanović, “Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine”.

39 Marković, Vladimir. “Političko nasleđe antifašizma”. Dostupno na: <http://csi-platforma.org/node/40>. Pristupljeno 29. oktobra 2011.

40 “Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti”, *Večernje novosti*, 25. i 26. septembra 1986. Dostupno na: <http://povijest.net/sadrzaj/lenta/20-st/sfrj/542-memorandum-sanu.html>. Pristupljeno 29. oktobra 2011.

41 Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina – Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, 9.

momentima kada je pritisak «intelektualnih elita» za etabliranje nacionalizma bio toliki da je sve osim prihvatanja te ideologije i uvlačenja Srbije u rat sa susedima vodilo gubitku vlasti”.⁴² Ovo je jedno od mogućih objašnjenja ambivalentnog tretmana prošlosti i posebno antifašističkih tradicija tokom decenije Miloševićeve vladavine. Ambivalencija se manifestuje nastavkom obeležavanja praznika iz vremena SFRJ, ali i neuklanjanjem spomenika Draži Mihailoviću na Ravnoj Gori ili selektivnim preimenovanjem ulica.

Ulice naših dana

Naime, već 1991. počinje proces menjanja naziva ulica, zamene imena trgovima, gradovima. Godine 1992. Užice, Vrbas i Mitrovica, gradovi na teritoriji tadašnje Republike Srbije, prestali su biti Titovi. I dok se tragovi prerada prošlosti mogu pratiti i kroz izmene sadržaja i interpretacija u udžbenicima istorije na primer, imenovanje ulica i trgova čini se očiglednijim i opštijim, jer su komemorativne prakse svakako okupljale manji broj uključenih, a obrazovanje targetiralo samo mladu populaciju.

U Beogradu, pod okriljem SPS-a, ali uz podršku značajnog dela intelektualne elite i Srpske pravoslavne crkve, uspostavlja se trend zasnovan na tezi da se više ne može živeti zajedno sa *Drugima* i među prvima padaju simboli koji to demantuju: Trg bratstva i jednistva (1991) (danas: Savski trg) i Titova ulica (1992) (prvo: Srpskih vladara, danas: Kralja Milana).

42 Perović, Miloš. “Nacionalizam i društveni revizionizam kao posledica sloma društvenih vrednosti”. Iz: *Nacija kao problem ili rešenje – istorijski revizionizam u Srbiji*. Ur. Petar Atanacković, Novi Sad: Futura 2008, 90. Dostupno na: <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.csi-platforma.org%2Fsites%2Fcsi-platforma.org%2Ffiles%2Fpublikacije%2Fnacija-i-revizionizam.pdf>. Pristupljeno 19. novembra 2011.

Kroz dalji rad Komisije za imenovanje ulica i trgova, selektivnim ili masovnim preimenovanjem poslata je poruka najvećem broju građana, najširoj javnosti, šta država, ili vlast, procenjuje kao poželjno sećanje. Istovremeno, baš se na ovom primeru lako uočavaju nedoslednosti službene politike sećanja, ali i faktori koji na nju presudno utiču.

Procenjuje se da je od početka devedesetih do danas izmenjeno najmanje 1500 imena ulica i trgova u Beogradu, što znači da je petina ukupnog broja prestoničkih saobraćajnica iz nekog razloga preimenovana. Iako se sistematične izmene mogu pratiti posebno posle 2000. godine, važno je napomenuti da je i tokom nominalno socijalističkog režima Slobodana Miloševića izmenjeno oko 500 naziva.⁴³ Posebno je zanimljiva intervencija izvedena 1997. godine, kada su ulicama u centru Beograda, nazvanim prema pripadnicima Crvene armije koji su oslobađali grad, vraćena imena od pre Drugog svetskog rata. Odlukom Skupštine grada Ulica generala Ždanova ponovo je postala Resavska, Bulevar Crvene armije zamenio je naziv Južni bulevar, dok je Ulicu generala Tolbuhina nasledila Mekenzijeva. Tako su obeležja socijalističkog savezništva i internacionalne, zajedničke borbe protiv fašizma, postala žrtvama promenjenog pogleda na važnost sopstvene nacionalne tradicije, ali i dokaz nacionalizacije antifašizma. Ova odluka naći će se još jednom u fokusu javnosti krajem 2010. godine. Međutim, pre toga će prva demokratska vlast nakon pada Miloševića još drastičnije krenuti u brisanje simbola antifašizma u centru Beograda. Naime, početkom novog veka, u vreme vladavine Demokratske stranke gradskim opštinama u Beogradu, izmenjeno je nekoliko stotina naziva ulica koje su komemorisale NOB i revolucionarni radnički pokret. Reč je o vraćanju naziva ulicama koje su imale pre Drugog svetskog rata, čime se

43 Mijatović, V. "Ime promenilo 1500 ulica". *Večernje novosti*, 11. novembra 2008. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:226317-Ime-promenilo-1500-ulica>. Pristupljeno 29. novembra 2011.

uspostavlja kontinuitet s građanskom Srbijom, monarhističkim tradicijama iz tridesetih godina 20. veka, a briše istorijski kontinuitet s partizanskim pokretom. Na taj način lokalne vlasti u Srbiji učestvovala su ne samo u promovisanju već i u anticipaciji državne politike sećanja. Navodi se podatak da je samo u Beogradu zbog ideološke «zastarelosti» zamenjeno 267 imena. Najveći «gubitnik» u ovim promenama bio je Josip Broz Tito, koji je ranije imao glavne ulice u gotovo svakom prestoničkom naselju, da bi se danas njegovo ime zadržalo tek na četiri table u prigradskim, rubnim naseljima.⁴⁴

“Do kojih razmera je metastazirala prilježnost antikomunističkih egzorcista kada je u pitanju proterivanje komunističkih uljeza iz nacionalnog pamćenja, svedoči preimenovanje dve ulice u glavnom gradu. Ulica Milana Ilića Čiče, soluskog borca i narodnog heroja, poginulog 1942. u borbi s Nemcima, preimenovana je u Ulicu Vile Ravijojle. Ulica Franje Ogulinca, španskog borca i narodnog heroja, poginulog 1942. u borbi s ustašama, preimenovana je u Ulicu zvezdarskih jelki.” Za Radanovića je ovo proterivanje partizana, narodnih heroja i znamenja antifašizma i NOB-a iz svakodnevnog gradskog toponimije drastičan dokaz da je službeno normalizovanje kvislinštva u stvari nasleđe prve vlade Demokratske stranke, na čijem se čelu nalazio Zoran Đinđić, i prve vlade Demokratske stranke Srbije, na čijem čelu se nalazio Vojislav Koštunica.⁴⁵ Na zvaničnoj internetskoj prezentaciji Grada Beograda moguće je naći Odluku Skupštine grada Beograda kojom je jednom broju ulica vraćen stari naziv koji je važio pre dolaska komunista na vlast 1945. Tu je i spisak svih izmenjenih naziva (od 2004. do 2010. godine), ali ne i kriterij kojim se gradska vlast rukovodila.

44 Mijatović, “Ime promenilo 1500 ulica”.

45 Radanović, “Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine”.

Otpor ovakvoj politici beleži se kroz delovanje i pisanje predstavnika nevladinog sektora i nezavisnih intelektualaca, koji ipak predstavljaju manjinu bez šire podrške. Očekivano, najžešće kritike odluka o preimenovanju ulica uputili su preživeli borci i antifašisti, okupljeni u SUBNOR i kasnije Društvo za istinu o NOB-u 1941-1945. godine, putem otvorenih pisama nosiocima vlasti, ali i delovanjem u časopisu Glas istine.

Članovi Društva naglašavali su da su saglasni s tim da je svaki period u nazivima ulica ostavio neke svoje nedorečenosti, da vreme vrši valorizacije vrednosti, pa da su u skladu s tim neophodne i određene korekcije. Ipak, opominjali su Komisiju i Skupštinu grada da svaki predlog za izmenu ili dodelu imena treba otvoreno i precizno obrazložiti i založili se da taj proces ne bude stalan, a promene velike i masovne. Međutim, ukoliko su neka osoba ili pojam bili vredni za Beograd i istoriju, a podležu grupnoj promeni, moguća je kompenzacija davanjem tog vrednog imena nekoj drugoj, ili novoj ulici, predlagali su članovi Društva. "No, ne smeju se činiti nasilja nad istorijom, ne sme se odstupati od slobodarskih i demokratskih tradicija Beograda. Beogradu nije potrebno da nazivima ulice afirmiše dinastičke obračune u borbi za vlast, ličnosti kompromitovane kvislinštvom i kolaboracijom sa okupatorima, pa ni stvaraoce koji su se nedvosmisleno izjašnjavali kao šovinisti, rasisti i fašisti. (...) Ne sme se ni paušalno proglašavati nepodobnim, bez valjanih argumenata, niti se prethodna vremena, ma kakva da su bila, mogu apsolutno potiskivati kao da nisu ni postojala."⁴⁶

Ipak, ove ocene i predlozi nisu rezultirali promenom manifestacija službene politike sećanja. U više navrata su članovi Komisije za imenovanje ulica i

46 "Otvoreno pismo", *Glas istine Društva za istinu o NOB-u 1991-1995*, maj-jun 2003, 7.

trgovala obrazlagali zašto je vraćanje naziva ulicama koje su imale pre Drugog svetskog rata opravdano, mada su ti stavovi često imali prizvuk revanšizma.

“Jedno od pravila da imena dobiju nazive po svojim graditeljima datira još od kraja 18. veka. Podsetimo da su komunisti kada su došli na vlast za 48 sati promenili naziv 160 ulica. Uzmimo primer sadašnje Resavske koja je do 1948. godine nosila naziv General Ždanova, a nakon političkog razlaza sa Rusima vlast je promenila naziv ulice u Prvomajsku⁴⁷. Ne mogu se menjati imena kako se odnosi menjaju”, tvrdio je Branislav Belić, nekadašnji predsednik Komisije.⁴⁸

Da promene odnosa itekako utiču na službene politike sećanja, pa u konačnici i na imenovanje ulica, potvrdilo se prilikom posete predsednika Rusije Dmitrija Medvedeva Beogradu 2009. godine. Ruska delegacija boravila je u Beogradu 20. oktobra, na 65. godišnjicu oslobođenja grada. Za tu priliku Grad je uredio partizanska groblja, kao i ozbiljno zapušteni Spomenik oslobodiocima Beograda. Prvi put posle 1985. godine ispred Spomenika oslobodiocima Beograda bile su postavljene zastave partizanskih jedinica koje su učestvovala u oslobađanju prestonice.⁴⁹ Zamenik gradonačelnika Beograda Milan Krkobabić najavio je i da će se ubuduće veća pažnja posvećivati uređenju muzeja koji su u lošem stanju. Pored toga, u sklopu priprema za dolazak predsednika Medvedeva ruski ambasador u Srbiji Aleksandar Konuzin otvorio je i pitanje «povratka» ulica ruskim generalima. Kako se nakon deklarativnih potvrda u svečanoj atmosferi posete Medvedeva ništa nije desilo, ambasador Konuzin podsetio je gradske vlasti

47 Ovoj ulici je kasnije vraćen naziv Generala Ždanova koji je nosila do 1997. godine.

48 Mijatović, “Ime promenilo 1500 ulica”.

49 “Otvoreno pismo”, *Glas istine Društva za istinu o NOB-u 1991-1995*, maj-jun 2003.

na očekivanja ruske strane. "O pitanju naziva ulica razgovarao sam i sa zamenikom gradonačelnika u kontekstu obeležavanja pobede nad fašizmom u Moskvi. Naši narodi su se zajednički borili i ta pobeda je deo naše zajedničke istorije i povezanosti. Postoji veliko interesovanje građana, kao i podrška gradskog rukovodstva i političkih partija da se pronade rešenje za imena ulica ruskih generala, a na obostrano zadovoljstvo", rekao je Konuzin i dodao da i na adresu Ruske ambasade pristižu pisma veterana, ali i velikog broja Beograđana koji smatraju da ulice srpske prestonice treba da ponesu imena ruskih generala.⁵⁰ U isto vreme, Komisija za imenovanje ulica i trgova potvrdila je da su stigle dve inicijative da se ruskim oslobodiocima vrate nazivi ulica, jedna inicijativa od grupe građana, a druga od Srpske radikalne stranke. Čija je inicijativa bila od presudnog značaja nepoznato je, ali je činjenica da su ruski generali ponovo dobili svoje ulice.

Novi nazivi dodeljeni su pre 9. maja 2010. godine, kada je obeleženo 65 godina pobede nad fašizmom. Odlučeno je da se umesto, kao nekad, strogim centrom grada, Ulica generala Ždanova proteže od Belog potoka do tačke u predgrađu Ripnja. Ime maršala Tolbuhina nosi Lazarevački drum, dok je novi Bulevar Crvene armije ulica među zgradama Novog Beograda.⁵¹ Tako je ispunjeno obećanje ruskim partnerima i na neki način ponovo odano priznanje zajedničkoj antifašističkoj borbi. Ipak, ruski generali su smešteni sasvim van žiže javnog interesovanja i cirkulacije, vrlo daleko od centra grada u kom su zaslužni oslobodioci nekad imali svoje ulice. Znači, one

50 "Dobiće ulice do 9. maja", Beograd: Blic, 29. januara 2010. Dostupno na: <http://vesti.krstarica.com/vesti-dana/dobice-ulice-do-9-maja/>.

51 Šulović, Sonja. "Ruski generali ponovo dobijaju svoje ulice". *Blic*, 1. maja 2010. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/187530/Ruski-general-ponovo-dobijaju-svoje-ulice>. Pristupljeno 15. oktobra 2011.

postoje, ali tako da ne smetaju novim smerovima razvoja ni politikama sa kojima je uspostavljen kontinuitet.

Primer imenovanja gradskih ulica je još jedan pokazatelj službene politike sećanja, ali i potvrda sa kojim se prošlim vremenom i tradicijama želi kontinuitet. Otud i povratak na nazive od pre Drugog svetskog rata, koji veličaju nacionalnu dinastiju, mesta svetinje, ili srpske srednjovekovne manastire. Njenu etnocentričnost potvrđuje i to što je gotovo isključivo reč o znamenjima srpske nacije.

O nedoslednostima, odsustvu kriterija promene, svedoči i činjenica da se iz nejasnih razloga zadržalo po neko ime oslobodilaca pripadnika Crvene armije (Ulica maršala Birjuzova i dalje postoji u strogom centru grada), dok su ostala izbrisana, pa pod pritiskom kasnije i vraćana. Tako je i sa ulicama na Novom Beogradu kojima većinom nisu menjana imena,⁵² gde se trag internacionalnog antifašističkog duha zadržao i kroz ime duge i važne Ulice španskih boraca. U slučaju predanog rada na preradi prošlosti kroz preimenovanje ulica, ali i povratom ulica crvenoarmejcima 2010. godine primetna je i razlika u odnosu centar – periferija. Nije bilo od presudnog značaja da se Titove ulice preimenuju u svakom prigradskom naselju, niti da se svako znamenje antifašističkog pokreta ili socijalističkog jugoslovenskog razdoblja ukloni iz vidokruga ukoliko je dovoljno daleko. Ruski oslobodioci dobili su ponovo ulice, ali ovoga puta potpuno na periferiji. Ovo je još jedna potvrda refleksa opšte politike koja i u sferu politika sa prošlošću unosi nedoslednost i balansiranje u pokušaju da se zadovolje različite potrebe za korisnom prošlošću.

52 Reč je o novom delu grada, pa se tu ni labilni kriterij povratka na imena od pre Drugog svetskog rata nije mogao primeniti

(Ne)slavni datumi

Pored brisanja tragova antifašističkog pokreta iz geografske memorije, slični načini prerade prošlosti lako se prate i kroz kalendar državnih praznika Srbije. I ovde se susreće činjenica da je u vreme Miloševićeve vlade naizgled sačuvana postojeća tradicija jer su praznici nekadašnje SFRJ, uz nešto izmenjen scenarij, ipak obeležavani sve do promena 2000. godine. Tako je i sa Danom ustanka naroda Srbije protiv fašizma, praznikom kakav su na različite datume imale sve nekadašnje jugoslovenske republike, a koji se centralnom manifestacijom u Beloj Crkvi u Srbiji obeležavao svakog 7. jula još od 1945. godine. Na šezdesetogodišnjicu događaja prvi put nije bilo državne ceremonije jer je upravo tih dana, na predlog Komisije za utvrđivanje državnih praznika, Skupština Srbije odlučila da se iz kalendara izbriše Dan ustanka. Ukidanjem ovog praznika, po jednom delu stručne i političke javnosti, ispravljena je višedecenijska nepravda i ukinuto sramotno obeležavanje dana "bratoubilačkog napada u kom je zapucao Srbin na Srbina", ali i "dana kojim je počela revolucija, a ne ustanak" protiv fašizma.

Tog 7. jula 1941. godine, posle narodnog zbora na tradicionalnom vašaru u Beloj Crkvi kod Valjeva, došlo je do okršaja između žandarmerije i pripadnika novoformirane Rađevačke partizanske čete predvođene Žikicom Jovanovićem Špancem, komunističkim aktivistom i dobrovoljcem iz Španskog građanskog rata. Do 2000. godine taj dan bio je državni praznik, Dan ustanka, jer su se dva ubijena žandarma smatrala pripadnicima kolaboracionističkih snaga. Odlukom Suda u Šapcu žandarmi Bogdan Lončar i Milenko Braković rehabilitovani su 11. decembra 2008. godine. Njihovu rehabilitaciju omogućilo je pored Zakona o rehabilitaciji i stručno veštačenje istoričara Koste Nikolića, zasnovano upravo na tumačenju događaja u

Beloj Crkvi, koji je označio početak ustanka. "Treba se suočiti sa bolnom prošlošću. To nije bio nikakav dan ustanka, već ubistvo iz ideoloških i političkih razloga. Mislim da to ubistvo nije bilo detaljno planirano, već običan incident, koji je naknadno dobio toliki značaj." I istoričar Srđan Cvetković podržava odluku Suda stavom: "Ovo je novi pogled na istorijske događaje koji nije ideološki obojen. Rasvetljene su složene okolnosti, a ubistvo dvojice žandarma demistifikovano, da se više ne predstavlja kao herojski čin." Sudsko preimenovanje dvojice žandarma u službi okupatorskog fašističkog režima u "žrtve progona i nasilja od strane partizanskog pokreta", kako Nikolić dodatno ističe, "nije nikakvo prevrednovanje istorije: Nema govora o revizionizmu. Događaji se sada, naprosto, objašnjavaju onako kako su se stvarno dogodili."⁵³

I znatno pre usvajanja Zakona o rehabilitaciji i prve presude po njemu, praznik kojim se obeležavao događaj kao početak ustanka postao je sporan. Iako je slavljenje praznika Dan ustanka predstavljalo šezdesetogodišnju tradiciju, a okolnosti i kontekst događaja u Beloj Crkvi⁵⁴ bili poznati stručnoj, pa i široj javnosti, prilikom predloga izmena Zakona o državnim praznicima u julu 2001. godine gotovo da nije bilo otpora inicijativi da se iz državnog kalendara izbrišu tragovi antifašizma.

53 Radanović, "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine".

54 Milan Radanović objašnjava da su "svedočenja preživelih svedoka istorijskog događaja 7. jula 1941. jasna u pogledu vinovnika oružanog sukoba u Beloj Crkvi, kada je reč o izazivačima ovog sukoba (svedoci se slažu da su žandarmi prvi zapucali na Žikicu Jovanovića i njegovog saborca Dragišu Petrovića, nakon što su se partizani vratili u selo želeći da spreče žandarme da privedu učesnike minulog skupa), reinterpreteratori ovog istorijskog događaja prenebregavaju istorijski kontekst (okupacija zemlje, uloga predratne žandarmerije u novonastalim okolnostima) i neposredan događaj (prvenstvo dvojice žandarma u izazivanju oružanog sukoba)". Radanović, "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine".

Tek su poslanici Miloševićevog SPS-a zahtevali da se Zakon povuče iz procedure, prvenstveno zato što se njime ukidaju 7. juli i 28. mart, dotadašnji Dan državnosti. Poslanik u Skupštini Žarko Obradović (današnji ministar prosvete u Vladi Srbije) skrenuo je pažnju da se svuda u svetu slavi borba protiv fašizma, a Srbija ukida praznik koji označava početak borbe protiv nemačkog okupatora, uz netačna i proizvoljna objašnjenja. Obrazlažući ovaj Predlog zakona koji će se 9. jula 2001. godine i usvojiti, tadašnji ministar pravde i lokalne samouprave Vladan Batić objasnio je da je polazna osnova vladinog predloga bio stav Komisije za utvrđivanje državnih praznika "u kojoj su bili istaknuti naučnici i javni radnici". Vlada je, kako je rekao, predložila ukidanje dosadašnjih praznika Dana ustanka 7. jula i Dana državnosti 28. marta, smatrajući da u istoriji Srbije postoje mnogo značajniji datumi koji su uz to i manje ideološki obojeni.⁵⁵ Saglasnost sa ovakvom politikom moguće je pratiti i u autorskom tekstu doktora istorijskih nauka Koste Nikolića objavljenom povodom rehabilitacije prvih žrtava ustanika palih 7. jula 1941. "Komunisti nisu pucali u 'sluge okupatora', već u državu kao instituciju. (...) Slavljenje ubistva Lončara i Brakovića, ostavilo je dugotrajne negativne posledice i sprečilo proces nacionalnog pomirenja i prevladavanja još uvek svežih ideoloških podela." Nikolićeva naknadna interpretacija otvara mogućnost pretpostavci da i poništavanje Dana ustanka može predstavljati značajan doprinos suočavanju srpskog društva s njegovim totalitarnim nasleđem koje je i dalje snažna brana punoj modernizaciji i demokratizaciji Srbije.⁵⁶

Ovo je još jedna potvrda teorije po kojoj su nove elite, prvenstveno političke, ali uz podršku akademske zajednice, imale potrebu za jasnim

55 Videnović, Sava. "Sretenje novi dan državnosti". Dostupno na: <http://www.mail-archive.com/stop-nsp@topica.com/msg00871.html>. Pristupljeno 9. februara 2012.

56 Nikolić, Kosta. "Šta se zaista dogodilo 7. jula 1941. u Beloj Crkvi. Uloga seoskog vašara u srpskoj istoriji", *NIN* br. 3028, 8. januara 2009, 34.

distanciranjem od nepoželjne prošlosti gde se antifašistički praznik pokazao preprekom novom nacionalnom pomirenju i jedinstvu zarad budućeg napretka. Istovremeno, svrstan je u korpus socijalističkog nasleđa, koje je zbog poslednje dekade autokratske vladavine socijaliste Miloševića nekritički ocenjeno nepoželjnim i štetnim u celosti. Totalitarizam je objedinio socijalizam i komunizam, kako Miloševićev tako i raniji, koji je neraskidivo povezan sa antifašizmom u Srbiji. "Sa slomom socijalizma, međutim, srušeno je i dekretirano antifašističko sećanje, a prevladavanje prošlosti nakon 1990. godine konstruisano je prema jednostavnom obrascu: žrtve-dželiti, krivica-nevinost, demokratija-totalitarizam. A takva antitotalitarna retorika ne poznaje oprezne niti uzdržane sudove, a tumačenje socijalističke prošlosti ne trpi nikakve nijanse."⁵⁷

Prema mišljenju sociologa Jove Bakića, Srbija po ovome nije naročit izuzetak u odnosu na ostatak Evrope, jer je reč o jednom sveevropskom trendu pomeranja ideološkog spektra udesno posle pada Berlinskog zida 1989. "Socijalizam i fašizam se sve češće izjednačavaju u okviru teorija o totalitarizmu, iako su komunisti veoma često bili nosioci, katkad i jedini, antifašizma u pojedinim zemljama. U samoj Srbiji Socijalistička partija Srbije Slobodana Miloševića, kao naslednik Saveza komunista, navukla je tokom devedesetih dodatno neprijateljstvo prema komunistima, a onda se taj ideološki trend proširio i na antifašističku borbu komunista, pa i na datume koje su oni slavili."

Iako se slaže da je problem u tome što se u odricanju od komunističke u paketu s njom "amputira" antifašistička prošlost, a rehabilituju nosioci

57 Marković, "Političko nasleđe antifašizma".

antagonističkih ideja, kolaboracionisti i kvislinzi, Bakić smatra da se u Srbiji ne radi o direktnoj rehabilitaciji fašističke ideologije. "U Srbiji je reč o jednoj težnji da se antifašizam učini nacionalnijim, srpskim, isticanjem antifašističkog doprinosa četničkog pokreta. Ovaj pokret nije bio fašistički, već izrazito nacionalistički, napravio je genocidne pokolje muslimanskog življa u Foči i u Sandžaku, pa iako je na početku i na kraju rata učestvovao u antifašističkoj borbi, njegovi pripadnici su neretko sarađivali sa okupatorom i zato se ne može nazvati antifašističkim. Uz to se neretko, putem anti-antifašizma, javljaju pokušaji rehabilitacije čak i otvorenih fašista, kakvi su bili Ljotićevci ili, češće, fašističke marionete, srpski kvislinzi, tj. nedićevci."⁵⁸

Srodno je, ali radikalnije, i tumačenje V. Markovića, prema kom je u Srbiji, ali i u drugim zemljama bivše Jugoslavije, bio "naročito upadljiv zaokret od službenog komunističkog antifašizma ka novootkrivenom «patriotskom» fašizmu i antikomunizmu. Na tragu takve tendencije, nekadašnji kvislinzi zauzimaju mesto partizanskih patriota, a davno osuđeni dželiti stižu oreol žrtvi."⁵⁹ Da bi ilustrovao tvrdnju, Marković navodi primer iz gimnazijskog udžbenika istorije, izdatog 2002. godine, čiji su autori K. Nikolić i drugi. Reč je o knjizi koja u lekciji o okupaciji Beograda i Srbije ni rečju ne spominje logore Staro sajmište i Banjicu, a u kojoj se iznose sledeće tvrdnje o ustanku protiv fašizma u Srbiji 1941. godine: "Srpski ustanak ugušen je u krvi. Njegovi rezultati bili su minimalni, nikakav uspeh trajnije vrednosti nije postignut, a ustaničke žrtve i stradanja naroda bili su nemerljivi. Ustanak je otvorio i srpsko-srpski raskol koji će ostaviti najdugotrajnije posledice na dalji razvoj rata i u Srbiji i

58 Gligorijević, Jovana. "Zašto Srbija nema antifašistički praznik". *Vreme* br. 1070, 7. jula 2011. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999461>. Pristupljeno 19. novembra 2011.

59 Marković, "Političko nasleđe antifašizma".

u Jugoslaviji.” Iza iste lekcije, postavlja se sugestivno pitanje: “Da li su velike žrtve naroda imale smisla i da li je herojstvo kada se slabo naoružani i neiskusni borci uvode u borbu protiv najjače vojske na svetu?”⁶⁰

Čak i da postoji saglasnost sa tvrdnjom da se službena politika u Srbiji ne odriče od antifašizma u potpunosti, već ga nacionalizuje tezom o postojanju dva antifašistička pokreta (partizanski i četnički-ravnogorski), evidentan je rad na progonu tradicionalnog antifašističkog znamenja preimenovanjem ulica, zapostavljanjem i zapuštanjem spomenika, memorijala, muzeja, kroz sadržaj udžbenika, ali i prečišćavanjem kalendara državnih praznika.

Brisanjem Dana ustanka službena Srbija se zapravo još jednom na neki način odrekla vlastite antifašističke tradicije na nivou manifestacija jer je u službenom kalendaru ostao još samo 9. maj, Dan pobeđe nad fašizmom, koji se obeležava radno i koji se danas dominantno percipira kao Dan Evrope.

Novi, stari glasovi

Teza da se prošlost ipak ne da samo ukinuti i da postoji mogućnost da će u zavisnosti od potreba sadašnjosti ona ponovo nekad postati korisna potvrđena je i prilikom posete ruskog predsednika Medvedeva. Sličnu intervenciju u kalendaru praznika pokušaće 2011. godine, bar nominalno, domaće snage.

60 Nikolić, Kosta, Žutić, Nikola et al. *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 2002. Za analizu udžbenika videti i: Radanović, “Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine”.

Tačno deceniju nakon ukidanja Dana ustanka 7. jula i sedamdeset godina od tog događaja, početkom jula 2011. godine, javnost u Srbiji saznala je da SUBNOR planira pokrenuti inicijativu da Dan ustanka u Drugom svetskom ratu ponovo bude državni praznik. Predsednik te organizacije Miodrag Zečević ideju je obrazložio rečima da je doprinos borbi protiv fašizma "jedini kredit koji savremena država Srbija ima u međunarodnim odnosima". Zečević je dodao da država treba da prizna "ono što je priznao antifašistički svet posle završetka rata, a to je doprinos Jugoslavije u pobedi protiv fašizma". Prema njegovim rečima, Srbija je u prošlosti imala nekoliko događaja koji su odredili njenu istoriju, a tu, pored ustanaka koje su podigli Karađorđe i Miloš Obrenović, spada i partizanski ustanak 1941. godine: "Oni su opredelili pravac, sadržaj, poziciju, ulogu i ugled Srbije u međunarodnim odnosima. Država, zbog sebe, ne može da isključi jedan od tih ključnih događaja, a to je partizanski ustanak 1941. godine." Zajednička nit ovih događaja je "borba protiv okupatora i domaćih kvislinga, kao i borba za bolji život ljudi", dok u SUBNOR-u rehabilitaciju četničkog pokreta smatraju pogrešnom politikom.

Rehabilitacija "četničkog pokreta i ukupne kolaboracije" za posledicu može da ima "da na Srbiju u inostranstvu gledaju kao na prostor gde se rehabilituje fašistička ideologija". Ne postoji preciznije objašnjenje o kom se inostranstvu tačno radi, ali je zanimljivo da se u argumentaciji jednog tipično unutrašnjeg pitanja ipak osluškiju međunarodni trendovi i predviđaju reakcije.

Preživeli partizani oštro kritikuju politiku demokratskih vlada u prvoj deceniji 21. veka. "Imajući u vidu da je uporište ovom sistemu četnički pokret, a ne mi, oni osporavaju naš rat. Oni su najpre 2004. godine doneli Zakon kojim su izjednačili prava boraca NOB i četnika, a potom 2006. godine

i Zakon o rehabilitaciji, kojim rehabilituju celu izdaju", naveo je Zečević, dodajući da je ustanak 7. jula bio antifašistički, a ne revolucionarni. U ratu su, kako je istakao, na jednoj strani bili partizani, a na drugoj "okupatori, nedićevci, četnici, ljotićevci". Pored ukazivanja na važnost ovog praznika na domaćem i međunarodnom planu, Zečević takođe ističe potvrdu o nedoslednosti državnih politika sećanja, navodeći da je nelogičan odnos države prema tekovinama NOB-a, "jer s jedne strane ne priznaje Dan ustanka, a sa druge strane pomaže obeležavanje nekih od ključnih događaja iz Drugog svetskog rata, poput proboja Sremskog fronta ili bitke na Kadinjači". Kada se ovoj interpretaciji doda podatak da su 7. jula 2009. godine na bistu Žikice Jovanovića Španca u Beloj Crkvi, pored SUBNOR-a, SPS-a i drugih boračkih organizacija, vence položile i delegacije tadašnjeg Ministarstva za rad i socijalnu politiku (nadležnog za službenu politiku sećanja) i Odbora Skupštine Srbije za boračka pitanja, odnos države prema ovom prazniku, u najmanju ruku, može se oceniti kao konfuzan.⁶¹

Konfuziju su pokušale raščistiti i javne i stručne diskusije koje je najava inicijative za povratak Dana ustanka među državne praznike pokrenula. Postavljalo se i otvoreno pitanje koja politička partija "duva u leđa" SUBNOR-u, šta bi povratak praznika zapravo vratio, ali i treba li Srbiji nacionalni praznik kojim se obeležava antifašistička borba, te koji bi to datum trebalo da bude.

Eminentni stručnjaci, univerzitetski profesori, od kojih su neki bili i učenici u radu komisija za imenovanje ulica ili utvrđivanje državnih praznika, i u TV debati su obrazlagali zašto podržavaju ili osporavaju inicijativu povratka

61 Gligorijević, "Zašto Srbija nema antifašistički praznik".

Dana ustanka među državne praznike, kojoj je, prema nezvaničnim potvrđama, podršku iskazala i parlamentarna partija, takozvani preobraženi socijalisti, nekadašnji Miloševićev SPS⁶².

Za profesora filologije Ljubišu Rajića ovaj datum je nesporan, pa on podržava inicijativu, a suprotnog mišljenja je istoričar Čedomir Antić, član komisije koja ga je i ukinula. Profesor Todor Kuljić podržao bi 4. jul kao adekvatan simbol antifašističke borbe (nekadašnji Dan borca, zbog svejugoslovenskog karaktera odluke o otporu), dok je za Predraga Markovića prihvatljiv 6. april. Već su ove pozicije indikativne i zapravo predstavljaju izraz suprotstavljenih težnji unutar društva u Srbiji, ali dokazuju i konstantnu političku motivaciju prerada prošlosti. Dan ustanka 7. jul Antonić osporava jer "nije čin borbe protiv okupatora, nego čin revolucije", na osnovu činjenice da je "profesionalni revolucionar izvršio ubistvo", da je bio pripadnik ustavom zabranjene partije "koja je promovisala ideologiju i politiku koju danas većina čovečanstva smatra za najveće zlo", dok su žandarmi bili predstavnici vlasti koja je formirana na osnovu potpisane kapitulacije, ali pre nego ju je preuzeo Milan Nedić (pa samim tim nisu kolaboracionisti ni kvislinzi, nego regularni organi reda, op.a). Za istoričara Markovića uspeh ustanka, pa tako i datum za obeležavanje, upitan je i zbog toga što je broj stradalih nemačkih vojnika bio manji tokom prvih šest meseci od ustanka 1941. godine nego u kratkom aprilskom ratu. Sporan je, po Markoviću, i komunistički doprinos podizanju ustanka i prenatravan jugoslovenski karakter partizanskog pokreta, dok je nesporno da je "srpski narod dao najveći broj ustanika po glavi stanovnika. Proporcionalno svojoj veličini, nijedan narod nije dao više antifašističkih boraca od Srba. I nijedan narod, sem možda Poljaka, nije

62 Bečković, Olja (autor emisije). "Utisak nedelje", TV B92. 10. jula 2011. Dostupno na: http://www.b92.net/video/video.php?nav_category=907&nav_id=524623. Pristupljeno: 1. decembra 2011.

imao manje kvislinga". Prema interpretaciji profesora Rajića, kome bi 7. jul bio adekvatan datum za obeležavanje antifašističke tradicije, činovi poput ukidanja ovog praznika, procesi rehabilitacije četništva, pokušaji davanja imena ulici u Aranđelovcu po Milanu Nediću, kao i pokušaj da se rehabilituje Ljotić, predstavljaju negiranje antifašizma. Ovaj istaknuti intelektualac leve provenijencije kritički ocenjuje tretman antifašizma, ali i motivaciju prerade prošlosti čiji je svedok. "To su pokušaji da se u Srbiji eliminiše antifašizam, da se snage koje su izgubile rat predstave realno kao pobedničke i da se time, što je još gore, pokriju zločini koji su činjeni od '91. godine pa nadalje." ⁶³ Sličnog je mišljenja i istoričar Vladimir Marković, koji zaključuje: "Proces potiskivanja antifašizma iz zvaničnog političkog diskursa zaokružen je nastojanjem da se kao obrazac društvene integracije posle 2000. godine inauguriše 'demokratski nacionalizam', zasnovan na normalizovanju nacionalističke politike, potvrđene u razdoblju ratova 1990-ih." ⁶⁴

Ko odlučuje o kalendaru državnih praznika?

Nakon intenzivne debate u letnjim mesecima predlog povratka Dana ustanka protiv fašizma u kalendar državnih praznika nestao je iz javnog fokusa iako je 7. jula 2011. održana i ceremonija obeležavanja u Beloj Crkvi, ali i u Beogradu. Na obeležavanju sedamdesetogodišnjice ustanka u sedištu SPS-a potpredsednik Vlade Srbije i predsednik socijalista Ivica Dačić založio se da se "učesnicima antifašističke borbe i oslobodiocima grada" vrate 'njihove' ulice u Beogradu.

63 Bečković, Olja (autor emisije). "Utisak nedelje"

64 Marković, "Političko nasleđe antifašizma".

Slučajno ili ne, dan kasnije, u dnevnom listu (bliskom vladajućoj Demokratskoj stranci Borisa Tadića, op.a.) objavljeni su rezultati ankete u kojoj je 1000 čitalaca odgovaralo na pitanje koji su to datumi koji zaslužuju da se nađu na spisku zvaničnih državnih praznika, a trenutno nisu tamo. U najužem izboru našlo se nekoliko datuma koje bi, po oceni čitalaca, trebalo uvesti kao nove praznike. Skoro 30 odsto anketiranih podržalo je ideju da se obeležava i Prvi srpski ustanak (uz Dan državnosti Sretenje, dan usvajanja prvog srpskog ustava), a da se Teslin dan – 10. jul, obeležava kao srpski doprinos ukupnoj civilizaciji glasalo je oko 27 odsto učesnika. Oko 6 odsto ispitanika veruje da vredi obeležavati 27. mart, kada su u Beogradu 1941. organizovane antifašističke demonstracije, dok bi Dan primirja u Prvom svetskom ratu – 11. novembar, obeležavalo oko 4 odsto učesnika ankete. Dan sećanja na srpske žrtve u Drugom svetskom ratu – 21. oktobar ("Veliki školski čas" – streljanje civila u Šumaricama), prema glasanju najvećeg broja čitalaca, oko 33 odsto, ono je što bi trebalo što pre uvrstiti u kalendar praznika.⁶⁵ Dnevni list Press odmah po objavi rezultata zvanično je počeo veliku akciju prikupljanja potpisa za inicijativu da se 21. oktobar, datum kada su Nemci u Kragujevcu ubili skoro 3.000 ljudi, obeležava kao državni praznik i Dan sećanja na sve srpske žrtve u Drugom svetskom ratu. Prve potpise na inicijativu ovog lista stavili su predsednica Skupštine Srbije Slavica Đukić-Dejanović (SPS) i premijer Srbije Mirko Cvetković (imenovan na predlog DS-a)⁶⁶. Inicijativa je imala široku podršku, podržao ju je i predsednik

65 Nedeljković, Violeta. "Akcija Pressa: Šumarice državni praznik". *Press*, 8. jula 2011. Dostupno na: http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/167791/AKCIJA+PRESSA%3A+%C5%A0umarice+dr%C5%BEavni+praznik.html. Pristupljeno 29. novembra 2011.

66 Nedeljković, Violeta, Ana Vlahović. "Šumarice dan sećanja na srpske žrtve". *Press*, 14. jula 2011. Dostupno na: <http://www.naslovi.net/2011-07-14/press/sumarice-dan-secanja-na-srpske-zrtve/2671830>. Pristupljeno 29. novembra 2011.

Boris Tadić, članovi predsednikovog kabineta, a pre njih skoro svi ministri u Vladi Srbije, predsednici političkih partija, poslanici, ugledne javne ličnosti, sportisti i oko 16.000 građana.⁶⁷

Nedugo zatim, Vlada je uputila predlog izmena i dopuna Zakona o državnim praznicima. Izmene su veoma usklađene sa rezultatima ankete dnevnog lista, pa se pred poslanicima našao predlog da se u kalendar uvrsti Dan podizanja Prvog srpskog ustanka, ali i Dan sećanja na sve srpske žrtve u Drugom svetskom ratu, 21. oktobar. Ovaj predlog izmena i dopuna Zakona je od 20. oktobra 2011. u redovnoj skupštinskoj proceduri i evidentno je da ima široku podršku parlamentarnih stranaka, pozicije i opozicije, kao i stručne i šire javnosti. Čini se da se uspelo u nastojanju da se pronađe datum iz Drugog svetskog rata koji ujedinjuje naciju, umesto nekih drugih koji dele i svađaju. To primećuje i predlagač, Vlada Srbije, obrazlažući svoj stav. Prema predloženom rešenju u Republici Srbiji bi se radno obeležavao spomen na 21. oktobar 1941. godine "i krvavu jesen kada su nemačke okupacione snage izvršile masovni zločin nad civilima u Kragujevcu i širom Srbije. Naime, tokom narodnog ustanka u centralnoj Srbiji protiv nacističkog okupatora 1941, u kome su učestvovali i rojalisti i komunisti, ukupno su od 1. avgusta do 5. decembra 1941. ubijena 203 nemačka vojnika. Istovremeno je ubijeno 11 522 srpskih ustanika i streljano u odmazdi 21 809 talaca u centralnoj Srbiji, među kojima su bili i brojni Jevreji i Romi. Dakle, ukupno 33 000 građana centralne Srbije ubijeno je za vreme ustaničkih borbi 1941. godine. U odnosu na broj ubijenih okupatorskih vojnika, ubijeno je 164 građana Srbije na jednog nemačkog vojnika. Krvava jesen 1941. je jedan od najtragičnijih

67 Nedeljković, Violeta. "Tadić podržao Šumarice". *Press*, 20. septembra 2011. Dostupno na: http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/176845/Tadi%C4%87+podr%C5%BEao+%E2%80%9E%C5%A0umarice%22.html. Pristupljeno 29. novembra 2011.

trenutaka u istoriji Srbije i srpskog naroda u poslednja dva veka. Jasno je da je glavni stradalnik u ovim događajima bio srpski narod, kao i Jevreji i Romi Srbije”⁶⁸, zaključuje obrazloženje predlagač zakona i prelazi na način finansiranja.

Paradigmatični primer

Iako poslednji primer tretmana Ustanka naroda Srbije protiv fašizma, kao i intervencija u službeni kalendar praznika, mestimično zadire u aktuelne, pa skoro i dnevopolitičke događaje, odabran je jer otelovljuje značajne tendencije službene politike sećanja. I predlog izmena zakona, kao i njegovo obrazloženje, te historiografske i muzeološke interpretacije tog događaja uz sedamdesetogodišnjicu, mogu se posmatrati kao paradigma službene politike sećanja na Drugi svetski rat.

Naime, citirano obrazloženje potvrđuje tezu o nacionalizaciji antifašizma i sećanja na Drugi svetski rat. Navodi se da su u ustanku učestvovali prvopomenuti ‘rojalisti’ i komunisti. Nema obrazloženja za ovu tvrdnju, ona je normalizovana i prihvaćena kroz zakonsku regulativu, udžbenike, politički i javni diskurs. Ipak, objašnjenje profesora Kuljića čini se ubedljivim. Kako je antifašizam evropski priznato ratno rodoljublje, ako su četnici proglašeni antifašistima i antifašizam nacionalizovan, to preko priznatog moralnopolitičkog učinka u prošlosti otvara naciji ulaz u EU. Antifašizacija nacionalista upečatljivo pokazuje da je značajna prošlost samo upotrebljiva

68 Vlada Republike Srbije (predlagač). “Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji”, 20. oktobra 2011. Dostupno na: <http://goo.gl/Ayl49>. Pristupljeno 20. novembra 2011.

prošlost. Nacionalnoj državi nije potreban partizanski antifašizam, korisniji je Draža Mihailović kao žrtva i borac.⁶⁹ Novokonstruisani četnički antifašizam je pragmatični istorijski smisao etničke, a ne građanske države, nacionalno heterogene zajednice, koju je lakše spojiti sa starim nadnacionalnim partizanskim, pa i komunističkim znamenjima antifašizma. Slično prerađivanje istorije prati se i u programskom tekstu izložbe u Muzeju istorije priređene na sedamdesetogodišnjicu kragujevačkog masakra, gotovo istovremeno sa zakonskom inicijativom. I dr Aleksej Timofejev predstavlja izmiriteljsku interpretaciju da su "ustanak u Srbiji razvijale dve snage – vojnočetnički odredi Dragoljuba Mihailovića i partizanski odredi Josipa Broza Tita. Prvi su pristupali ustanku oprezno i s pažnjom svojstvenom vojnicima od zanata koji znaju cenu krvi i neće da žrtvuju svoj narod bez izgleda na uspeh. Drugi su stupali u ustanak sa elanom i zanosom mladih revolucionara, spremnih da žrtvuju zbog pobede nad neprijateljem sebe, ali i ostale".⁷⁰

Potom, odabran je događaj u kome je najveća žrtva srpski narod. Nesporna je činjenica da to tako i jeste, ali kao i ta da je jevrejske zajednice u Srbiji doslovce nestalo u genocidu na tlu Srbije tokom Drugog svetskog rata, kao i to da su progon i stradanje Roma bili rašireni i naročito surovi. Odabir dana sećanja na 'sve srpske žrtve' je legalan i legitiman, ali je i sećanje samo na srpske žrtve isključivo i etnocentrično. Pored toga, inicijativa za uvođenje novog praznika pojavila se naizgled kao kompromis političkih stranaka da bi se izbegle čuvene podele srpskog naroda koje bi insistiranjem na praznovanju antifašističkog ustanka mogle da se pojave. Istovremeno, zanimljivo je i da je odabrano obeležavanje stradanja civila, što je vrsta

69 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

70 Timofejev, Aleksandar. "Kragujevački oktobar 1941." *Muzej istorije Srbije*. Dostupno na: <http://goo.gl/EtOVR>. Pristupljeno: 9. februara 2011.

presedana u službenom kalendaru sećanja u Srbiji. Odabran je datum protiv koga niko normalan ne može imati ništa protiv, neopravdano i strašno stradanje nevinog stanovništva, mladih ljudi, đaka, na čijem su martirstvu odgojene i generacije Jugoslovena. Tim se potpuno zamaglila činjenica da se i dalje praznikom ne obeležava antifašistička borba i tradicija naroda Srbije. Naprotiv, u tekstu obrazloženja ponavljaju se tvrdnje o prevelikom i neopravdanom broju žrtava (kojih možda ne bi bilo da se ustanku pristupilo četnički oprezno!), čime se devalviraju sam ustanak i ustanici. Antifašizam se i dalje nacionalizuje stalnom normalizacijom teze o dva ravnopravna pokreta, balansirajući između potrebe da mu se ipak da neki značaj, ali da to ne naruši novousvojene pomiriteljske interpretacije, politički dosta isplative.

Nakon razmatranja osnovnih tendencija u politici sećanja na Drugi svetski rat, biće zanimljivo pratiti kako se politika sećanja formira i menja u odnosu na ratove devedesetih, prvenstveno one u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, ali i na Kosovu.

SEĆANJA NA NOVE RATOVE – I DALJE BEZ NULTOG ČASA

Slučaj genocida u Srebrenici i odnos u Srbiji prema ovom događaju tokom perioda 1995- 2011. godine na najbolji način ilustruje kako se konstruiše sećanje vezano za ratne događaje poslednje decenije 20. veka. I odabir primera paradigma je za sećanje u vezi sa svim ratovima devedesetih, zaključno sa poslednjim, kosovskim, tako da će mu u analizi biti posvećeno najviše prostora, ali neće biti jedini kojim će se dokazati delovi osnovnog argumenta ovog rada.

U posmatranom periodu primetne su promene u tonu i kvalitetu politike sećanja, ali moguće je dokazati da se radi o “finim štimanjima”, dok se odlučan rez, novi pozitivni nulti čas politike sećanja, ipak nije pojavio. Javne manifestacije, skupštinske i naučne debate, simboličke geste i različite inicijative institucionalnih i nezavisnih aktera koncentrisale su se od kraja rata do danas oko prelomnih trenutaka slučaja Srebrenica. Njihova hronologija sa stanovišta politika sećanja počinje izručenjem Dražena Erdemovića Tribunalu u Hagu 1996. godine. Sledi: prikazivanje filma “Krik iz groba” 2000. i 2001. na državnoj televiziji (RTS), osnivanje državne Komisije za istinu i pomirenje 2001, prikazivanje snimka Škorpiona koji ubijaju šestoricu Srebreničana 2005. godine na televizijama sa nacionalnom pokrivenošću u Srbiji, izvinjenja visokih državnika Srbije, pokušaji, a potom i usvajanje skupštinske Deklaracije o Srebrenici 2010. godine. Nezaobilazne tačke su događaji iz i oko haške sudske prakse, kao što je presuda Krstiću⁷¹, izručenje i suđenje Miloševiću, hapšenje Radovana Karadžića i Ratka Mladića te pokretanje postupaka protiv njih. Od posebnog značaja je presuda Međunarodnog suda pravde u tužbi Bosne i Hercegovine protiv Srbije, kojom se konstatuje da je država Srbija bila u poziciji da spreči genocid, a potom i kazni počinioc, ali da to nije učinila.⁷²

Slučaj Srebrenica važan je i zbog mogućnosti da se preko njega isprati i dinamika odnosa službene i takozvane Druge Srbije u sferi politike sećanja.

71 Žalbeno veće Haškog suda ukinulo je 19. aprila 2004. godine prvostepenu presudu iz 2001. godine i pravosnažno osudilo Radoslava Krstića, generala Vojske Republike Srpske, za pomaganje i podržavanje genocida, umanjivši mu kaznu izrečenu 2001. godine sa 46 na 35 godina zatvora. Već prvom presudom u slučaju Krstić genocid u Srebrenici nepobitno je ustanovljen kao sudska činjenica.

72 Prevod odabranih delova presude dostupan na: <http://www.pulsdemokratije.ba/admin/files/Prevod%20presude!.pdf>.

Pregled i analiza koji slede pokušaće da dokažu da bez obzira na evidენტne promene tona i značajne pozitivne pomake u službenoj i javnoj politici sećanja ona ostaje u okvirima etnocentričnog uverenja da je srpski narod najveća žrtva ratova na području bivše Jugoslavije, a što se odgovornosti za zločine tiče ona se individualizira i/ili relativizira tim što su «zločine činile sve zaraćene strane». Istovremeno, neki od najpozitivnijih iskoraka doimaju se iznudenim, ili trampljenim za političke poene i napredovanje ka članstvu u Evropskoj uniji, pre nego kao iskreno suočavanje sa prošlošću i pravljenje oštrog diskontinuiteta sa politikama prethodnog režima.

Zavera ćutanja

Još za vreme tog režima, dok je predsednik Republike Srbije bio Slobodan Milošević, 2. marta 1996. godine MUP Republike Srbije lišio je slobode Dražena Erdemovića i predao ga Haškom tribunalu 30. marta te iste godine. Erdemović je priznao krivicu za učešće u najstrašnijem ratnom zločinu u Evropi posle Drugog svetskog rata. Potvrdio je da je učestvovao u streljanju do 1200 Srebreničana na vojnoj ekonomiji Branjevo u selu Pilica 16. jula 1995. godine. Prvostepeno je osuđen na deset godina zatvora, ali je Žalbeno veće Tribunala smanjilo kaznu na pet godina⁷³. I današnji tužilac za ratne zločine Vladimir Vukčević potvrđuje: «Toj presudi je dat premali publicitet u Srbiji. Sve se dešavalo u medijskom mraku, 1996. godine, kada su zločinci bili patriote, pa se «patriotizam» Dražena Erdemovića sakrivao od očiju javnosti.»⁷⁴

73 Više o presudi i slučaju Dražena Erdemovića dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13167> i: https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fhlc-rdc.org%2Fimages%2Fstories%2Fpublikacije%2FDosije_10.%2520diverzantski%2520odred_FHP_14.09.2011..pdf. Pristupljeno 9. februara 2012.

74 Vukčević, Vladimir. «Jedinstvena prilika za poruku pomirenja». *Vreme*, br. 997, 11. februara 2010. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=912702>. Pristupljeno 1. decembra 2011.

Erdemovićevu priznanje je zapravo prva propuštena prilika da se sa procesom suočavanja sa «jučerašnjim» zločinima počne odmah. Jasno je da zapravo prilike za takvo nešto nije ni bilo s obzirom na to da je režim koji se mora smatrati bar politički i moralno odgovoran za ratove i zločine i dalje bio na vlasti.

Druga prilika je svakako nulti čas 2000. godine, kada je srušen Milošević. Iako se tada formirala Koštuničina vlada, koja je u značajnoj meri kohabitirala sa ostacima prošlog režima, zapaža se više događaja koji pozivaju javnost u Srbiji na suočavanje sa prošlošću.

Posebno je zanimljiv primer emitovanja filma "Krik iz groba" u produkciji BBC-ja. On je prikazan na Festivalu filma o ljudskim pravima *Slobodna zona* u Studentskom centru u Beogradu, kao i u Centru za kulturnu dekontaminaciju (CZKD), uz učešće autora spremnih da odgovaraju na pitanja publike. Film je 2000. godine emitovan i na televiziji B92 i mreži nezavisnih stanica ANEM, a potom na šestogodišnjicu «događaja» u Srebrenici i na državnoj televiziji RTS, nekada glavnom Miloševićevom odeljenju ratnohušakačke propagande. Ovo je važan trenutak jer potvrđuje izrazito intenziviranje rada nevladinih organizacija na pitanjima suočavanja sa prošlošću, ali istovremeno i u potpunosti onemogućava široku javnost da se dalje brani neznanjem o događajima u Srebrenici. Emitovanje filma se desilo, dakle, "posle petooktobarskih promena kada je nova vlast preuzela svoju šansu da drukčije društvo, promene, stvara i u odnosu prema zločinu i prema neposrednoj istoriji, dakle da katarzom, koju smo toliko pominjali, izazove u svakom smislu produktivne snage da prevladaju tišinu, pasivnost, «guranje pod tepih» i da se oslobode, kroz suočenje, sa onim što je vaspitavano, okivano strahom, stidom, dugogodišnjim učenjem da je zločin najrazličitijih stepena i vrsta, nešto što je dozvoljeno i uspešno".⁷⁵

75 Pavićević, Borka. "Krik iz Groba". *Danas*, 25. maja 2005, 9.

Kako ocenjuje Borka Pavićević, direktorka CZKD-a, nakon emitovanja filma zapravo nastaje "šokantna rasprava sa političkim posledicama". I u Skupštini i u javnosti čuje se da je reč o zaveri, neistinama, odgovornost i povezanost sa zločinima se negira.

Prikazivanjem ovog filma ipak se završava prva faza poricanja genocida i potpunog odbijanja da se sa nedavnom zločinačkom prošlošću suoče institucije, ali i građani u čije su ime zločini počinjeni. Sociološkinja Janja Beč-Nojman naziva ovu fazu «zaverom ćutanja» u kojoj učestvuju različite sfere društva.

I Velimir Ćurguz Kazimir, medijski analitičar, govori o svojevrsnoj zaveri stida i promišlja kako se uz toliki broj informacija istina o Srebrenici ipak prikrivala. Deo odgovora nalazi "u određenom stidu zbog onoga što se odigralo, ali i u nekoj vrsti zaveta nacionalne lojalnosti. Pošto je urađeno to što je urađeno, i nema povratka, najbolje je sve negirati. (...) Osećanje stida i nacionalna lojalnost imaju jednu specifičnost: zločini tako postaju svojevrsna porodična tajna. Kakva je cena takve tajne na duži period možemo samo da naslućujemo". Ćurguz primećuje da je film "Krik iz groba", koji je 11. jula 2001. godine emitovan putem RTS-a, "mogao ne samo da podseti na događaje od pre šest godina nego i da podstakne razmišljanja u ovom pravcu – koliko i šta pamtimo. Koliko vidim, to se nije desilo. Pred kamere i mikrofone izlaze ljudi sa imenima i prezimenima, punoletni građani ove zemlje, koji izražavaju protest zbog prikazivanja filma koji je, po njima, deo opšte kampanje protiv srpskog naroda"⁷⁶.

76 Ćurguz Kazimir, Velimir. "Zavera stida". Iz: *Srebrenica – od poricanja do priznanja*, ur. Sonja Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005, 698. Dostupno na: www.helsinki.org.rs/doc/Svedocanstva22.pdf. Pristupljeno 5. decembra 2011.

Ovakve reakcije javnosti tipične su i za predstavnike dela parlamentarnih stranaka. S jedne strane, jasno je da je u pitanju "odbrana politike koja je vodila zemlju poslednjih desetak godina i koja ne sme biti osporena ni po koju cenu". Druga, mnogo ozbiljnija stvar, jeste "načelno prihvatanje da svako odgovara za počinjene zločine, ali i snažno odbijanja da su Srbi (srpski narod) u tome učestvovali". Čurguz konstatuje da je reč o golom licemerstvu. Kao što je u tom trenutku javnost saznala, ako i pre nije znala, šta se desilo, svi visoki funkcioneri SPS-a i Radikalne stranke "vrlo dobro su znali da je u Srebrenici u julu 1995. hladnokrvno likvidirano oko sedam hiljada nenaoružanih muškaraca – između 16 i 65 godina". On postavlja pitanje da li bi se i da je reč o srpskim žrtvama nalazilo opravdanje da to sve strane čine i podseća da se i do današnjeg dana utvrđuje stvarni broj Srba stradalih u Jasenovcu. "Osetljivost na sopstvene žrtve podrazumevala bi i osetljivost na žrtve uopšte"⁷⁷, zaključuje analitičar, koji takvu osetljivost očigledno ne prepoznaje ni kod građana ni kod njihovih parlamentarnih predstavnika.

Kultura poricanja

Utvrđivanje istine o ratovima i zločinima je jedan od ključnih mehanizama tranzicione pravde i politika prošlosti na čitavom prostoru bivše SFRJ na početku 21. veka. Njim se u Srbiji tih godina intenzivno i gotovo isključivo bave nevladine organizacije. Prepoznale su to nužnim koliko zbog nedostatka institucionalnih mehanizama, razvoja odgovornih politika prošlosti, toliko i uzimajući u obzir obilje interpretacija istorijskih činjenica i pokušaje istorijskog

77 Čurguz Kazimir, Velimir. "Zavera stida", 697-699.

revizionizma (gde se po pravilu odbija poverovati da je neko iz «našeg» naroda ikada mogao da učini nešto loše, na primer poćini ratni zloćin).

Država je imala priliku da pokaže jasnu distancu prema prethodnom režimu kroz odnos prema istragama i suđenjima za ratne zloćine, odnosno saradnju sa Haškim tribunalom.

Da za oštar rez sa prošlim politikama (i sećanja) nije postojao ni najmanji politićki konsenzus potvrđuje i to što je vlada premijera Đinđića mogla izaći u javnost sa podatkom “da su srpske snage prenele u Srbiju više od osam stotina tela kosovskih Albanaca koje su ubili za vreme NATO bombardovanja, a da se u Skupštini Srbije i SR Jugoslavije o tome ne progovori ni jedna reć”.⁷⁸ Ovom temom su se do danas nastavile baviti organizacije civilnog društva (na primer Fond za humanitarno pravo, Źene u crnom) ukazujući na problem na različite načine i vršeći konstantan pritisak da se navodi ispitaju i rasvetli istina o sudbinama nestalih.

U ovakvoj atmosferi pokrenuta je i prva državna inicijativa za preispitivanje nedavnih događaja i utvrđivanje istine o njima, a i ona se povezuje sa pojaćanim pritiskom međunarodne zajednice na nove vlasti u Srbiji i SR Jugoslaviji da sarađuju sa Haškim tribunalom. Zabeleženno je da je Srbija i Crna Gora jedina država u regionu koja je osnovala zvanićno telo za otkrivanje istine o prošlosti. Odluku o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje (Komisija) doneo je predsednik SRJ Vojislav Košćunica 29. marta 2001. Zadatak Komisije bio je da “organizuje istraživaćki rad na razotkrivanju

78 Više o slućaju Maćkatica u: Fond za humanitarno pravo. *Izvešćaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005.*

evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja; informiše domaću i stranu javnost o svom radu i rezultatima; ostvari saradnju sa srodnim komisijama i telima u susednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustva u radu”.⁷⁹ Mandat komisije bio je dosta širok i kretao se od proučavanja uzroka jugoslovenskih sukoba, kršenja ljudskih prava i povreda humanitarnog prava, društveno-psiholoških činilaca sukoba, kao i do ispitivanja uloge religije, medija i stranog faktora u sukobima. Međutim, da nije postojala ozbiljna namera sa osnivanjem Komisije i bavljenjem postavljenim zadacima vidi se i po nejasnom načinu i kriterijima izbora njenih članova. Dogodilo se da je deo članstva napustio Komisiju i pre nego što je ona počela sa radom jer ih niko nije ni pitao žele li da budu članovi, a “politički i moralno bilo im je neprihvatljivo da sede u telu koje je po sastavu blisko prethodnom režimu”. Da je sastav Komisije bio problematičan potvrđuje to što od ukupno 19 članova nijedan nije bio iz Crne Gore, samo jedan član bio je pripadnik nacionalne manjine, dok je od religijskih zajednica samo Srpska pravoslavna crkva imala svog predstavnika.⁸⁰ Ovo je još jedan od pokušaja da se deklarativnim ili od sadržaja ispražnjenim gestama pokaže spremnost službene Srbije da okrene novi list i napravi raskid sa interpretacijama prošlosti nasleđenim od prethodnog režima.

Ovakva komisija se javnosti predstavljala “kao model suočavanja sa prošlošću koji može dati bolje rezultate nego suđenja pred Haškim tribunalom. Međutim, ubrzo se pokazalo da je to bio pokušaj dela političke elite da uveri međunarodnu zajednicu da je Haški tribunal nepotreban i da prednost

79 Službeni list SRJ br. 15/01, 59/02, 30. marta 2001.

80 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005.*

treba dati istorijskom ispitivanju uzroka raspada bivše Jugoslavije”.⁸¹ Kako je nedavno ocenio profesor Vojin Dimitrijević, ovakva komisija nije osnovana da bi se raspravljalo o zločinima iz nedavnih ratova, “nego da se ide u uzroke i prošlost, da se prebroji ko je koga manje ili više ubijao, da se pokaže da ko je nekad ubijao manje sad ima pravo da se namiri”.⁸²

Komisija je trajala oko godinu dana, neprihvaćena u domaćoj kritičkoj javnosti, kao ni u državama bivše Jugoslavije, a prestala je da postoji usvajanjem Ustavne povelje državne zajednice Srbija i Crna Gora, 4. februara 2003. godine, bez ijednog objavljenog izveštaja.

Državni pokušaji izbegavanja saradnje sa Haškim tribunalom, formiranje tela koja služe kao paravani, nekažnjavanje zločina i «patriotska» podrška braniteljima karakteriše ovu fazu politike sećanja u Srbiji.

Nenad Dimitrijević to stanje naziva «kulturom poricanja», što je kompleksan vrednosni sistem, kreiran u vreme zločinačkog režima, koji je nasleđen i nastavlja da živi u procesu demokratske tranzicije. U zločinačkom režimu kultura poricanja predstavlja poseban oblik lojalnosti bez koga zločinački režim i njegova nedela ne bi bili mogući. “Ovu lojalnost obrazuju vrednosni sudovi, emocije i postupci, koji se uobličavaju u kulturnu celinu kroz niz eksplicitnih i implicitnih strategija podrške režimu. Potom, u tranzicijskom kontekstu kultura poricanja označava dominantan vrednosni stav prema starom režimu, počinjenim zločinima i njihovim posledicama, u čijem jezgru je odbijanje većine da se suoči sa činjenicama o jučerašnjim zločinima.

81 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005.*

82 Dimitrijević, Vojin. “Dokle smo stigli u suočavanju sa prošlošću”. Tribina, Beograd: CZKD, 2. decembra 2011.

Pošto više nema totalitarnog pritiska i manipulacije, možemo zaključiti da je kultura poricanja sada stvar izbora.”⁸³

Kulturu poricanja donekle su razbila izvinjenja visokih zvaničnika. Ona predstavljaju novinu u međudržavnim odnosima bivših jugoslovenskih republika i suprotstavljenih strana u ratovima devedesetih, ali i u odnosu prema prošlosti. Prilikom prve zvanične posete predsednika Republike Hrvatske Srbiji i Crnoj Gori, 10. septembra 2003. godine, predsednici dveju država Svetozar Marović i Stjepan Mesić uputili su međusobno izvinjenje za sve zločine koje su njihovi državljani u prošlosti počinili jedni prema drugima. Predsednik Marović istakao je da Srbija i Crna Gora ne pristaje da živi u prošlosti, već «u zajedničkoj, evropskoj budućnosti». Napomenuo je i da ne misli da su narodi krivi, niti se oni trebaju izvinjavati, nego je potrebno da «se zajednički dogovorimo i zajednički da radimo da svako onaj ko je pojedinačno kriv izađe i odgovara pred zakonom». Sličan je sadržaj izvinjenja upućenog tokom prve posete Bosni i Hercegovini. Marović se izvinio ‘za svako zlo ili nesreću’ koje su građani Bosne i Hercegovine pretrpeli od bilo koga iz Srbije i Crne Gore, naglašavajući da narodi ne treba da trpe krivicu zbog zla koje su napravili pojedinci.⁸⁴ Slično je intonirano i izvinjenje prvog predsednika Srbije koji je posetio Bosnu i Hercegovinu. Boris Tadić se 6. decembra 2004. godine založio da svi jedni drugima upute izvinjenja i sam to uradio. Založio se da se krivično gone odgovorni pojedinci koji su zločine

83 Dimitrijević, Nenad. “Pomirenje i izvinjenje”. *Peščanik*, 5. maja 2011. Dostupno na: <http://pescanik.net/2011/05/pomirenje-i-izvinjenje/>. Pristupljeno 29. novembra 2011.

84 “Marović se u Sarajevu izvinio za zla počinjena BiH”. *Beta*, 13. novembra 2003. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2003&mm=11&dd=13&nav_category=11&nav_id=124553. Pristupljeno 29. oktobra 2011.

počinili u ime srpskog naroda, naglašavajući da te zločine nije počinio sam narod.⁸⁵

Trend naglašene individualizacije zločina pratilo je, naročito posle dolaska na vlast Vojislava Koštunice, intenziviranje saradnje sa Haškim tribunalom. Razloge za ovo treba tražiti u pritisku međunarodne zajednice, ali i u pragmatičnosti premijera Koštunice, koji je prihvatio nužnost saradnje sa Haškim tribunalom, ali tako da ona ne ruši njegov autoritet, niti postojeće interpretacije prošlosti. Nova saradnja se odvija u znaku takozvanih dobrovoljnih predaja optuženika, što uključuje i davanje značajnih materijalnih kompenzacija porodicama okrivljenih. Optuženici pre izručenja "bivaju primljeni kod premijera, kod drugih najviših državnih, ali i crkvenih zvaničnika, i ispraćeni u Hag kao 'heroji'".⁸⁶ Ovakav tretman samo pojačava javnu percepciju o nepravdom Tribunalu, nametnutoj saradnji, ali i hrani kult martirstva «pravih srpskih patriota».

Relativizacija i normalizacija

Nova prelomna tačka na kalendaru odnosa prema prošlosti sigurno je 2005. godina. Obeležavaju je učestale debate o Srebrenici u organizaciji nevladinih organizacija (na primer Žene u crnom), a posebnu pažnju privukle su dve: tribina na Pravnom fakultetu, koja je 17. maja 2005. okupila domaći «antihaški lobi» intelektualaca i *patriota*, gde se potpuno negirao zločin u

85 "Tadić: Svi dugujemo izvinjenje". B92, 6. decembra 2004. Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=12&dd=06&nav_category=11&nav_id=157274. Pristupljeno 5. decembra 2011.

86 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005*.

Srebrenici, i svojevrсни odgovor na ovu tribinu, međunarodna konferencija FHP-a "Srebrenica – van svake sumnje", održana u Beogradu 11. juna 2005. Sa konferencije je upućen zahtev Vladi da Srbija prestane biti sklonište za haškog optuženika Ratka Mladića, kao i da Vlada preuzme odgovornost za zločine koji su u ime države i građana Srbije počinjeni. O njima su govorile i Majke Srebrenice. Na ovoj konferenciji minutom ćutanja prvi put je u Srbiji javno odata počast žrtvama srebreničkog genocida.

Sredinom 2005. godine ostvareni su značajni pomaci u otvaranju prostora za otkrivanje i kazivanje istine. Televizijsko emitovanje video-snimka ubistva šestorice nenaoružanih Srebreničana od pripadnika jedinice 'Škorpioni'⁸⁷ obesmisliło je uporno poricanje onoga što se dogodilo u Srebrenici time što je veliki deo društva navelo da se suoči sa zverskim ponašanjem pripadnika jedne policijske jedinice. O efektima prikazivanja ovog snimka govore i nalazi istraživanja Fondacije Ebart koju vodi V. Čurguz. U 18 štampanih medija u Srbiji je između 1. januara 2003. i 2. juna 2004. objavljeno ukupno 816 tekstova o Srebrenici. Međutim, neposredno nakon prikazivanja ovog filma, za nepunih mesec dana, između 2. i 24. juna 2005. godine, objavljeno je čak 676 tekstova.⁸⁸

Naime, FHP je predočio video-snimak Tužilaštvu za ratne zločine Republike Srbije 23. maja 2005. godine, a 1. juna uveče, istog dana kada

87 Jedinica Škorpioni osnovana je u jesen 1991. godine uz pomoć Željka Ražnatovića – Arkana i Radovana Stojičića – Badže (koji je u tom trenutku bio visoki oficir Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije) u Erdutu, sabirnom centru svih srpskih vojski tokom ratova u bivšoj SFRJ. Učestvovala je u ratovima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Njeni pripadnici osuđeni su za ratne zločine u BiH i na Kosovu.

88 Ebart Consulting. *Mediji u Srbiji o Srebrenici januar 2003 – 24. jun 2005*. Beograd: Ebart Consulting, 2005, 12.

je Tužilaštvo Haškog tribunala na suđenju Slobodanu Miloševiću prikazalo delove snimka, FHP ga je predao lokalnim televizijama. Odmah ga je emitovala televizija B92, a potom i druge lokalne televizije. Državni RTS je u centralnom Dnevniku prikazao delove snimka u trajanju od 18 sekundi, a glavni i odgovorni urednik RTS-a Aleksandar Tijanić obrazložio je odluku rečima da snimak prikazuje samo jednu stranu i zato ga ova televizija neće emitovati u celini.⁸⁹ Prikazivanje snimka je izazvalo lavinu reakcija javnosti u Srbiji, pa su čak i predstavnici nekih ekstremnih političkih grupacija u Srbiji izrazili svoje 'žaljenje'. Međutim, povodom snimka se nije oglasio predsednik vlade Vojislav Koštunica. Čedomir Jovanović, predsednik Liberalno demokratske partije, ovako je komentarisao ovu činjenicu: "To nije uradio, baš kao što nikad nije progovorio o Sarajevu, Dubrovniku, Vukovaru, Peći, Prištini... Koštunice, pitamo te ko je ubio stotine hiljada nedužnih ljudi."⁹⁰ Usledile su službene reakcije – saopštenje Saveta ministara državne zajednice Srbija i Crna Gora, uz saučešće porodicama žrtava i molbu da se krivica individualizuje. Ovo saopštenje predstavlja određeni pomak u odnosu institucija prema srpskim zločinima, ali je istovremeno sadržavalo i ogradu, odricanje odgovornosti državnih institucija. Vlada Republike Srbije reagovala je osudom svih zločina koji su se u prošlosti dogodili na ovim prostorima (pominjući i Srebrenicu i Bratunac), ističući "da je od suštinske važnosti da se pri njihovoj osudi ne sme praviti razlika među nevinim žrtvama na osnovu njihove nacionalnosti ili vere". Kako primećuju autori izveštaja o dostignućima tranzicione pravde u periodu 1999-2005. okupljeni u Fondu za humanitarno pravo, Vlada je "u svojoj sveobuhvatnosti i totalnoj relativizaciji uspeła

89 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005.*

90 "Krivci za zločine moraju na sud". *Blic*, 5. juna 2005, 3.

da obesmisli koncept suočavanja sa zločinima".⁹¹ U julu te iste godine, uoči desetogodišnjice srebreničkog genocida, Inicijativa mladih za ljudska prava je u saradnji sa sarajevskim fotografom Tarikom Samarahom postavila bilborde širom Srbije sa porukom "Da vidiš, da znaš, da pamtiš. Srebrenica 1995-2005". Organizovali su i niz drugih aktivnosti; u saradnji sa Pokretom majki enklava Srebrenica i Žepa posetili su škole, organizovali projekcije filmova i razgovore mladih sa članicama udruženja. "Bilbordi su uništavani, ali glas žrtava ipak se čuo", ocenili su mladi aktivisti te organizacije.⁹²

Te godine prvi put je komemoraciji u Potočarima prisustvovao i Boris Tadić, predsednik Srbije. U izjavi iz kabineta predsednika navodi se da je prvi razlog Tadićevog odlaska na obeležavanje desetogodišnjice ubistva više od 7.000 Bošnjaka u Srebrenici "ljudski" i da ga "ne treba mnogo objašnjavati". Tadić je tada otišao u Srebrenicu da "oda poštu nevinim žrtvama zločina koji se tamo dogodio", napominjući da od distanciranja od zločinaca "zavisi budućnost Srbije". "Idem da bih kao predsednik Srbije pokazao kako se Srbija odnosi prema ratnim zločinima počinjenim nad bošnjačkim narodom"⁹³, bila je poruka predsednika Republike, koja je označila trenutak nade da dolazi vreme drugačijeg odnosa prema susedima, ali prvenstveno prema politikama prošlosti.

S druge strane, javno prikazivanje ovog snimka, i sve što je posle toga usledilo, pokrenulo je čitav <slučaj Škorpioni>, otvorivši i vrlo neprijatno

91 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005*.

92 Više na: <http://rs.yihr.org/rs/programmes/associated/1/5>.

93 "Prekinuti začarani krug zla". *Večernje novosti*, 10. jula 2005. Dostupno na: http://www.mfa.gov.rs/Srpski/FDP/110705_s.html. Pristupljeno 4. decembra 2012.

pitanje učešća države Srbije u formiranju, opremanju i održavanju te jedinice, pa indirektno i odgovornost za zločine za koje ih je teretio snimak, a potom i tužilaštvo.

I u Helsinškom odboru za ljudska prava, koji vodi Sonja Biserko, smatrali su da je prikazivanje ovog snimka verovatno najdrastičniji primer suočavanja sa počinjenim zločinima nad Bošnjacima. "Istovremeno, odnos srpske elite prema slučaju Škorpioni je primer prerade nedavne prošlosti, odnosno relativizacije odgovornosti za počinjeni zločin. Ta prerada se svodi na to da su «zločini činjeni sa svake zaraćene strane u građanskom ratu», a «građanski ratovi su uvek bili patogeno ostrašćeni»." U Helsinškom odboru dokaz za ovu tezu vide i u podizanju spomenika srpskim žrtvama u Bratuncu, nekoliko kilometara od Srebrenice, i odabiru 12. jula za dan komemoracije, dan nakon srebreničke. Ovakva simetrija umanjuje osećanje odgovornosti za Srebrenicu. Srpska politička klasa ne negira zločin (relativizira broj nastradalih i smanjuje ga), ali zato skoro svaka javna ličnost iz Srbije (pogotovo političari) kada pomene Srebrenicu odmah podseća i na srpske žrtve u Bratuncu. Tako se na primeru Srebrenice najbolje očituje srpski nacionalizam, koji negira genocid, relativizuje zločin kroz uvođenje simetrije u stradanju, "dok se u etnocentričnoj kulturi sećanja na taj zločin sve prebacuje na kriminalce".⁹⁴ Naime, nakon puštanja ovog snimka u javnost usledila je za srpske prilike neobično promptna reakcija države, koja je iste noći uhapsila ubice sa snimka. Usledilo je i suđenje četvorici počinilaca, pripadnika Škorpiona, koje je počelo u novembru 2005. godine, a presuda da su krivi za

94 Helsinški odbor za ljudska prava, *Slučaj Škorpioni* (Beograd: Helsinški odbor, 2008). Dostupno na: <http://pescanik.net/2008/09/slucaj-skorpioni/>. Pristupljeno 19. decembra 2011.

ratni zločin doneta je u aprilu 2007.⁹⁵ Tako Škorpioni postaju instrument u postupku dokazivanja nevinosti države, jer se uz pomoć jedinice "celokupna odgovornost za Srebrenicu i za druge zločine počinjene u ime države Srbije svaljuje na grupu patoloških ličnosti, koja samoorganizovano, bez ikakve pomoći države i bez motiva, čini zločine. Konkretno, uprkos brojnim dokazima (snimcima, izjavama svedoka), država Srbija će uz pomoć sopstvenog sudstva «dokazati» da ona i njeni državni organi nisu učestvovali u pokolju u Srebrenici, već da su zločine počinile paravojne formacije koje praktično nisu bile pod komandom Srbije, ni Republike Srpske, već su delovale u sopstvenoj organizaciji".⁹⁶ I profesor Kuljić primećuje tendenciju u etnocentričnoj kulturi sećanja da se zločini projektuju u ekscese i svaljuju na kriminalce. Time se planski trivializuju. Osnovna struktura priče je etnocentrična, a da bi se sačuvala kao demokratska i patriotska treba se ograditi od ekscesa. Čuju se mišljenja da postoje, naime, "i kod nas ekscesi, ali oni ne pripadaju suštini. Ako je i bilo zločina, to su bili zločini u ratu, neka vrsta kolateralne štete". Tako se u Srbiji govori o Srebrenici kao zločinu kriminalaca, a ne o genocidu. "Osim toga, lakše je prećutati slučaj nego strukture. Najteže je priznati da su, premda besmisleni, zločini deo trajnijih etnocentričnih struktura, a ne ekscesi. Po sebi se razume da strukture ne mogu biti odgovorne, nego samo oni koji ih smišljeno aktiviraju."⁹⁷

95 Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu osudilo je četvoricu pripadnika jedinice Škorpioni na kaznu u ukupnom trajanju od 58 godina, dok je jedan od optuženih oslobođen. Na po 20 godina zatvora osuđeni su Slobodan i Branislav Medić zbog ratnog zločina nad šest civila. Na 13 godina zatvora osuđen je Petar Petrašević, a na pet Aleksandar Medić. U Hrvatskoj je uhapšen Slobodan Davidović, koji se vidi na snimku, i osuđen na 15 godina zatvora.

96 Helsinški odbor za ljudska prava, *Slučaj Škorpioni*.

97 Kuljić, "Kritička kultura sećanja".

Govoreći upravo o fenomenu odgovornosti za zločine, Nenad Dimitrijević razlikuje tri kategorije: zločince, posmatrače i pristojne osobe, ali uvodi i kategoriju kolektivnog zločina, u koju srebrenički genocid prema svim kriterijima pripada.⁹⁸ "U bliskoj prošlosti počinjene su teške nepravde, koje se mogu identifikovati kao zločini što su ih počinili neki Srbi, u ime svih Srba, protiv ljudi koji su izabrani za predmet napada na osnovu činjenice da nisu bili Srbi. Ovakvu praksu nazivam kolektivnim zločinom." Političku, pa i kulturu sećanja u Srbiji, Dimitrijević opisuje kao «kulturu poricanja i moralne ravnodušnosti, u čijem jezgru je poricanje istine o zločinima». Smatra da je takva kultura «moralno pogrešan odgovor na jučerašnje zločine» i da se «ona ne može opravdati». "Naša je dužnost da radimo na promeni postojećeg kulturnog obrasca: reč je o dužnosti da na moralno ispravan način odgovorimo na jučerašnje zločine", zaključuje Dimitrijević.⁹⁹

Odmah nakon emitovanja snimka pokrenuta je rasprava i u parlamentu Republike Srbije o genocidu u Srebrenici, a grupa od osam nevladinih organizacija¹⁰⁰ smatrala je da je moralno ispravan način reagovanja usvajanje skupštinske deklaracije o Srebrenici kojom bi se osudio genocid.

98 Nenad Dimitrijević definiše kolektivni zločin kao "posebnu vrstu masovnog zločina, koja se prepoznaje po sledećim svojstvima: 1) zločin se odvija kao koordinirano delovanje velikog broja pojedinaca i institucija, usmereno ka zajedničkom cilju; 2) zločin se ideološki opravdava pozivanjem na dobro grupe u čije ime se čini; 3) zločin je ideološki, pravno i politički institucionalizovan i 'normalizovan': politički aranžmani, pravne norme te sistem vrednosti, verovanja i stavova, oblikovani su na način koji dozvoljava, opravdava i čini rutinskim nanošenje zla onima koji su proizvoljno proglašeni neprijateljima; 4) većina podanika u čije ime se zločin vrši podržava režim, njegovu ideologiju i prakse, uključujući i ubijanje". Iz: Dimitrijević, Nenad. "Pomirenje i izvinjenje".

99 Dimitrijević, Nenad. "Pomirenje i izvinjenje".

100 Centar za kulturnu dekontaminaciju, Komitet pravnika za ljudska prava – JUKOM, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Fond za humanitarno pravo, Beogradski krug, Inicijativa mladih za ljudska prava, Građanske inicijative i Žene u crnom.

Inicijativu za usvajanje Deklaracije o osudi zločina u Srebrenici koja bi pozivala na primenu drugačije politike prema prošlosti formalno su 28. maja 2005. godine podneli poslanici Liberalno demokratske partije Nataša Mičić i Žarko Korać. Predlog se zasnivao na zahtevima grupe nevladinih organizacija koje su se aktivno bavile suočavanjem sa prošlošću i opštom demokratizacijom društva. Nevladine organizacije su tražile, između ostalog: da se država Srbija obaveže da će razotkriti i kazniti svako ideološko opravdanje zločina; da će građanima otvoriti mogućnost da odbace kompromitovane vrednosne stavove i da će onemogućiti i otkloniti instrumente, aktere i posledice masovnog nasilja iz javnog i društvenog života; da će obezbediti vrednosni diskontinuitet sa lošom praksom usvajanjem mera i propisa koji će predstavljati pravni okvir za odricanje politike zločina kako bi se afirmisao adekvatan sistem vrednosti i reafirmisao izgubljeni osećaj za pravdu... Skupštinska rasprava je obilovala optužbama i vređanjem predlagača, a čula su se i mišljenja da je "cilj medijske hajke koja se vodi protiv srpskog naroda i države neometano hapšenje Ratka Mladića i formalno ukidanje Republike Srpske", negirala se odgovornost države Srbije, jer "ako je neko od Srba u RS počinio zločin, kakav je to greh za Srbiju".¹⁰¹

Predsednik Narodne skupštine Predrag Marković je nakon neuspelog usaglašavanja¹⁰² odbio da predlog deklaracije nevladinih organizacija stavi

101 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005.*

102 Nakon konsultacija u parlamentarnim klubovima ustanovljeno je da takvu deklaraciju podržava opoziciona Demokratska stranka, ali i članice vladajuće koalicije Socijaldemokratska partija i Srpski pokret obnove, a da joj se protive glavna vladajuća stranka – DSS, najveća opoziciona stranka – Srpska radikalna stranka, i Socijalistička partija Srbije.

na glasanje, obrazlažući svoju odluku time da je nedopustivo preglasavanje o tako važnim pitanjima kao što je osuda zločina.

Uprkos nezadovoljavajućem ishodu inicijative za usvajanje deklaracije kojom bi Skupština Srbije osudila srebrenički genocid, 2005. predstavlja pomak u službenoj politici sećanja i zbog promene u tretiranju zločina u Štrpcima, ali i slučaju deportovanih i mahom ubijenih bošnjačkih izbeglica u Crnoj Gori. Te godine je Opština Prijepolje odobrila lokaciju i raspisala konkurs za idejno rešenje i tekst na spomeniku.¹⁰³ U opštini Priboj pokrenuta je slična inicijativa za podizanje spomen-obeležja žrtvama zločina u Sjeverinu. Bošnjačko nacionalno veće proglasilo je 11. juli Danom sećanja na bošnjačke žrtve zločina u Srebrenici, otmica u Sjeverinu, Bukovici i Štrpcima u Sandžaku, a u Crnoj Gori (tada delu državne zajednice) nevladine organizacije su tražile da se 30. maj proglasi danom sećanja na deportovane Bošnjake.¹⁰⁴

U periodu do nove prelomne tačke primetno je nešto bolje funkcionisanje saradnje sa Haškim tribunalom, kao i intenzivniji rad Tužilaštva i Veća za ratne zločine. Ocenjuje se ipak da su domaća suđenja i dalje pod snažnim uticajem nacionalizma, o čemu svedoče i niske kazne za počinioce.¹⁰⁵ Istovremeno, nevladine organizacije se intenzivno bave dokumento-

103 Ovaj spomenik završen je tek 2009. godine. Bio je to prvi put da je na teritoriji Srbije podignut spomenik nesrpskim žrtvama za čije stradanje su odgovorni pripadnici srpskih oružanih formacija. Na spomeniku se nalaze imena 19 žrtava i natpis: "Ko u ovoj zemlji zaboravi stanicu Štrpci i 27. februar 1993. odustaje od budućnosti".

104 Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005*.

105 Fond za humanitarno pravo. *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=14351>. Pristupljeno 9. februara 2012.

vanjem svedočanstava i izradom popisa žrtava kako se bi se izbegla manipulacija brojkama, ali i dao dignitet žrtvama kroz imenovanje i beleženje individualnih podataka i okolnosti stradanja.¹⁰⁶ Primetan je i angažman na podršci svedocima i oštećenima iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i sa Kosova, ali i uporan monitoring suđenja. Intervencije u politike sećanja u javnom prostoru različite su i neprestane, a posebno se ističe zahtev da se 11. juli proglasi danom sećanja koji svakog jedanaestog u mesecu stojeći pred državnim institucijama iznose aktivistkinje Žena u crnom i drugi.

Novinu u doprinosu vaninstitucionalnih aktera politikama prošlosti predstavlja regionalno povezivanje sa idejom formiranja prostora za istraživanje i kazivanje istine. Kako nema državnih inicijativa, stotine nevladinih organizacija iz svih delova nekadašnje Jugoslavije 2009. godine izrazito intenziviraju konsultacije o osnivanju regionalnog oficijelnog tela koje bi utvrđivalo činjenice o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije i omogućilo žrtvama da neposredno iznose svoja iskustva, ali i doprinelo rasvetljavanju sudbina oko 15.000 lica nestalih u ratovima devedesetih.

106 Fond za humanitarno pravo (FHP) je tokom 2009. godine javnosti u Srbiji i na Kosovu predstavio preliminarne rezultate *Popisa ubijenih, stradalih i nestalih na Kosovu u periodu 1998-2000. godine*. Popis je najvećim delom urađen na osnovu izjava najbližih srodnika ubijenih i nestalih ili onih koji su ih poslednji videli. Osobe koje su izgubile život predstavljene su imenom i prezimenom, podacima iz biografije, opisom okolnosti ubistva ili nestanka, pa i fotografijom. Deo podataka FHP je dobio analizom dokumentacije Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i domaćih sudova (u Srbiji i na Kosovu), zvaničnih izveštaja i spiskova, izveštaja domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija, publikacija, medijskih izveštaja, fotografija i drugih relevantnih izvora. Prema privremenim rezultatima popisa, od 1. januara 1998. do 14. juna 1999. godine i nakon dolaska međunarodnih snaga na Kosovo do decembra 2000. godine, na Kosovu je ubijena, stradala i nestala 13.421 osoba. Od ukupnog broja žrtava, 10.533 su Albanci, 2.238 su Srbi, 126 Romi, dok ostatak stradalih pripada ostalim manjinskim zajednicama.

Godinu 2009. je obeležila i kontroverza oko neuspelog pokušaja "Udruge pravnika Vukovar 1991." da u Stajićevu kod Zrenjanina, te u Begejcima u opštini Žitište, podigne spomen-obeležje hrvatskim zatočenicima tih logora, ali i podizanje nekoliko spomenika kojim se obeležavaju pogibije civila i policajaca 1999. godine u oružanom sukobu na Kosovu ili prilikom NATO bombardovanja Srbije.¹⁰⁷

Prethodno hapšenje haškog optuženika Radovana Karadžića nedaleko od Beograda, kao i pojačan pritisak da se Hagu izruči i Ratko Mladić, stalno uslovljavanje daljih EU integracija ispunjenjem ovih obaveza, uz konstantno prizivanje negativnih sećanja u delu javnosti, rezultiralo je 2010. konačnim usvajanjem skupštinske Deklaracije o Srebrenici. Iako se zvanična, institucionalna osuda zločina može smatrati jasnim diskontinuitetom sa prethodnim politikama zločinačkog režima, kratka analiza atmosfere u kojoj je dokument usvojen, ali i ono što je posle usledilo, pokazaće da je ipak u pitanju 'fino štimovanje', a ne nulti čas politike sećanja u Srbiji.

107 Na desetu godišnjicu napada aviona NATO-a na putnički voz u Grdeličkoj klisuri kod Leskovca, 12. aprila, podignut je spomenik pored mosta na Južnoj Moravi u znak sećanja na 15 putnika koji su tom prilikom izgubili život. Ministar unutrašnjih poslova Ivica Dačić otkrio je 24. marta spomen-ploču na zgradi Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu, u znak sećanja na 177 policajaca poginulih u NATO bombardovanju. U selu Kastrat, pored Kuršumlje, otkrivena je 18. decembra spomen-česma petorici vojnika i policajaca koji su 1999. godine poginuli na Kosovu. Više detalja u: Fond za humanitarno pravo. *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu.*

“Ta teška strana reč genocid”¹⁰⁸

Skupština Srbije usvojila je 31. aprila 2010. godine, nekoliko minuta iza ponoći, Deklaraciju o osudi zločina u Srebrenici u julu 1995. u kojem je ubijeno 8.000 Bošnjaka. Deklaracija koju je predložila vladajuća koalicija predvođena Demokratskom strankom predsednika Srbije Borisa Tadića usvojena je sa 127 glasova za i 21 glasom protiv nakon viščasovne burne rasprave. Poslanici Srpske radikalne stranke i drugih opozicionih stranaka, koji su tokom rasprave čak i negirali da se u Srebrenici desio zločin i optuživali pristalice Deklaracije za izdaju Srbije i srpskog naroda, napustili su skupštinsku salu pre glasanja.

Deklaracija se poziva na presudu Međunarodnog suda pravde kojom je utvrđeno da je u Srebrenici jula 1995. godine izvršen genocid, a u samom tekstu se osuđuje zločin na način utvrđen pomenutom presudom, ali bez pominjanja termina genocid. U Deklaraciji se takođe izražava i očekivanje “da će i najviši organi drugih država sa teritorije bivše Jugoslavije na ovaj način osuditi zločine izvršene protiv pripadnika srpskog naroda, kao i da će uputiti izvinjenje i izraziti saučešće porodicama srpskih žrtava”¹⁰⁹.

Usledile su brojne reakcije međunarodne i domaće javnosti, različito intonirane. Čini se da je prevladavalo uverenje da je donošenje deklaracije, ovakve kakva jeste, korak napred u odnosu na atmosferu u srpskom društvu od pre pet godina, ali i da je izostavljanjem reči genocid propuštena prilika

108 Devet aktivista i aktivistkinja Inicijative mladih za ljudska prava (YIHR), koji su u noći 31. marta/1. aprila na platou ispred Skupštine Srbije crvenim sprejom na trotoaru ispisali poruku “Ta teška strana reč genocid” policija je odmah privela. O razlozima za ovaj čin i stavovima organizacije, više na: <http://rs.yihr.org/rs/article/36/>.

109 Tekst Deklaracije o osudi zločina u Srebrenici dostupan na: <http://bit.ly/l6MBdm>

da taj korak bude hrabriji i odgovorniji. Proces usvajanja i usaglašavanja predloga i izlaganja narodnih poslanika svih političkih opcija daju najbolji pregled odnosa prema genocidu u Srebrenici, presudama međunarodnih sudova i najzad, ali ne i manje važno, pokazuju odnos prema žrtvama ratnih zločina na teritoriji bivše Jugoslavije. "Licitacija brojem žrtava, ponovno korišćenje 'naših' žrtava u političke svrhe i manjak razumevanja značaja simboličke reparacije, koju je sama deklaracija trebalo da pruži, obeležili su polemiku u Skupštini... Relativizacijom ovog zločina su pokazali da su im kratkoročni politički ciljevi važniji od budućnosti Srbije i Zapadnog Balkana", ocenila je Inicijativa mladih za ljudska prava koja je izdala i posebnu publikaciju, transkript skupštinske rasprave.¹¹⁰

Ugledni ekspert međunarodnog prava, dr Vojin Dimitrijević upravo na primeru usvajanja deklaracije analizira pristup 'naučnih' poricatelja genocida, kao i vladajući strah od genocidnosti nacije, vrlo rasprostranjen u Srbiji. 'Naučni' poricatelji u skupštinskim klupama su se svim silama upinjali da prekvalifikuju zločin čije postojanje – makar u umanjenom obliku – prihvataju. "Jeste, kažu jedni, za nekoliko dana ubijeno je nekoliko hiljada Muslimana, ali među njima nije bilo žena i dece. Ako je i bilo dece, nosila su pušku pa se decom nisu mogla nazvati. Ili: nisu to bili civili nego zarobljeni vojnici – doduše, tačno je da se prema pravilima svake moderne vojske ratni zarobljenik ne sme streljati, ali ubijanje zarobljenika, ako ga je i bilo, nije genocid – to je 'običan' ratni zločin. Drugim rečima, neka bude – baš kad mora – zločin, najstrašniji zločin, monstruozi zločin – ali samo ne genocid!" Dimitrijević dalje pojašnjava da su upravo 'naučni' poricatelji genocida 's velikom merom intelektualnog

110 "Usvajanje Deklaracije Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici (stenografske beleške sa sednice)", Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2010. Dostupno na: <http://rs.yihr.org/rs/article/149/>. Pristupljeno 5. decembra 2001.

nepoštenja' raširili tezu da se priznanjem kako su neki pojedinac ili grupa izvršili delo genocida ljaga (krivica i odgovornost) s neposrednog izvršioca prenosi na njegov narod, pa cela nacija tako postaje 'genocidna'. Prosečni Srbi postaju s pravom zabrinuti za svoj nacionalni identitet "zbog toga što im pretilo da bez ikakve lične krivice nose žig nekakve nasledne izopačenosti", i tako nastaje paničan strah od genocidnosti, a sledi poricanje genocida. U istom tekstu, Dimitrijević primećuje da iako je svakome teško da prizna da su pripadnici njegovog naroda izvršili zločin velikih razmera i to se dešava. Ljudi prihvataju da su neki njihovi sunarodnici zločinci zapravo izuzeci, manjina. Zašto je to skoro nemoguće kada je u pitanju genocid? "Verovatno zato što izgleda da počinioци nisu delovali u ličnom interesu, već za neko perverzno narodno dobro. Veruje se da oni nisu hteli da pljačkaju, da siluju, već da zauvek uklone pretnju, oličenu u tuđoj, večito neprijateljskoj i zlonamernoj grupi, da oslobode prostor za svoj narod i liše ga permanentne opasnosti. Genocidlije su, misli se, možda surove, grube i nemilosrdne, ali su na neki način nesebične jer samo 'rade za svoj narod'. Iako se ne razumeju u svetsku politiku, međunarodne odnose i međunarodno pravo i ne shvataju da se tako ne može ući u Evropsku uniju, moramo, kažu, da ih razumemo, bar malo."¹¹¹ Na ovaj način snaži se strah od proglašenja "genocidnom nacijom", ali i obezbeđuje solidarnost i podrška optuženima za zločine, pa i genocid.

Pojedini autori, među kojima je i doktorantkinja filozofije Tijana M. Čajetinac, ocenjuju da je ovakva Deklaracija o Srebrenici potpuno izneverila smisao izvinjenja kao iskrenog i autentičnog performativnog čina. Čajetinac podseća da konkretan razlog zašto je reč genocid izostavljena iz teksta Deklaracije, i čak odbijena od dela parlamenta, nikada nije naveden. "Takav

111 Dimitrijević, Vojin. "Genocid – ta magična reč". *Peščanik*, 6. aprila 2010. Dostupno na: <http://pescanik.net/2010/04/genocid-%E2%80%93-ta-magicna-rec/>. Pristupljeno 29. novembra 2011.

razlog, da bi bio verodostojan, trebalo bi da ukazuje na konkretne činjenice u srebreničkom masakru koje će eventualno dokazati da zločin ne ispunjava kriterijume po kojima bi mogao da se definiše kao genocid... Srebrenički masakr ima sve elemente genocida i odbijanje da se nazove tim imenom je samo skrivena forma poricanja. Opšte je poznato da je poricanje poslednja faza genocida, koje se često smatra 'drugim ubistvom' i koja traje još dugo pošto je sam fizički zločin počinjen."¹¹²

Ova vrsta kompromisa, koja je naknadno pojačana usvajanjem još jedne skupštinske Deklaracije o osudi zločina nad srpskim narodom i građanima Srbije (14. oktobra 2010)¹¹³, kao i institucionalizacija poricanja genocida, potvrda su da do željenog preokreta u službenim politikama sećanja nije došlo ni 2010. godine.

Sam tekst srebreničke deklaracije, a onda i usvajanje recipročne osude zločina nad Srbima, potvrđuje da prilično ubedljiva većina i u Skupštini i u javnosti smatra da se u Srebrenici nije desilo ništa drugačije ili strašnije nego negde drugde. Za Politikinog analitičara Ivana Torova to je potvrda da 'Miloševićeva i srpska nacionalistička matrica u interpretaciji ratova i zločina' nije na izdisaju. Ovakav razvoj događaja i tretman prošlosti za Torova znači da su vladajuća koalicija i sam predsednik Tadić postigli preko potreban konsenzus, "a koji, zapravo, znači pokušaj da Srbija nastavi put ka Evropi, a da pritom ne žrtvuje ništa od svog nacionalističkog asortimana". To potvrđuju i

112 Čajetinac, M. Tijana. "Deklaracija o Srebrenici – još jedno simboličko ubistvo". *Peščanik*, 14. aprila 2010. Dostupno na: <http://pescanik.net/2010/04/deklaracija-o-srebrenici-%E2%80%93-jos-jedno-simbolicko-ubistvo/>. Pristupljeno 29. novembra 2011.

113 Informacija o usvajanju i tekst deklaracije dostupni na: <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/politika/glas-javnosti-15-10-2010/usvojena-deklaracija-o-osudi-zlocina-nad-srpskim-narodom>

rezultati ispitivanja javnog mnjenja. Skoro deceniju i po od pokolja 8.000 srebreničkih Bošnjaka i u vreme kad Srbija "nezaustavljivo srlja u EU, 64 odsto građana ove države glavnog kreatora Srebrenice, generala Ratka Mladića smatra nevinim, u stvari, nacionalnim herojem".

Odluka da umesto jedne budu dve deklaracije i potreba za recipročnom osudom zločina, prema nekim mišljenjima, odraz su straha predsednika Tadića od reakcije nacionalističkog političkog i intelektualnog korpusa. Govorilo se o proceni da bi oštrij obračun sa retrogradnim snagama u Srbiji Demokratskoj stranci smanjio izborni rejting i popularnost. Ukoliko su to razlozi negiranja genocida i kreiranja institucionalne relativizacije, "onda je premalo razloga i povoda da se veruje kako je na pomolu istorijski zaokret i kako je srpska politika konačno okrenula ćurak i oprostila se od dosadašnje interpretacije ratova i ratnih zločina tokom 90-ih", zaključuje Torov.¹¹⁴

Izostavljanje termina genocid u deklaraciji kojom se on osuđuje i usvajanje prateće recipročne osude stradanja srpskih žrtava više doprinosi stvaranju prividnih promena i diskontinuiteta. Ovakvi potezi su pre nastavak politike nametanja iluzija poput Kosova – srca Srbije, ili regionalnog liderstva Srbije u svemu. Oni su nastavak (samo)obmanjivanja vlastite nacije zarad šićardžijskog prikupljanja političkih poena i održavanja statusa quo, održavanja vlastite političke opcije vladajućom.

Prema Nenadu Dimitrijeviću, rezultat ovakvih izbora je to što Srbija izgleda kao država 'u kojoj kao da je doneta odluka da se ostane u prošlosti' iako je mali broj onih koji će eksplicitno priznati Miloševićev režim kao vreme koje je vredno očuvanja ili restauracije. Međutim, analiza preovlađujućih vrednosnih orijentacija, ideoloških matrica i delovanja vodećih

114 Torov, Ivan. "Dve deklaracije – jedna manipulacija?" *Peščanik*, 14. januara 2010. Dostupno na: <http://pescanik.net/2010/01/dve-deklaracije-%E2%80%93-jedna-manipulacija/>. Pristupljeno 4. februara 2012.

političkih aktera, čiji je deo predstavljen i u ovom radu, razotkriva delovanje 'na očuvanju i daljoj reprodukciji u biti istih ideoloških tema i vladavinskih tehnika'. Sumirajući odnos prema ratovima devedesetih na primeru tretmana genocida u Srebrenici i važeće politike sećanja na njega, uverljivom se čini Dimitrijevićeva ocena da se "naša sadašnjost zasniva na retrogradnim, anti-civilizacijskim opcijama odnosa prema prošlosti. Ove opcije mogu se sažeti kao odbijanje da se građani, nacija, društvo i država suoče sa zločinima počinjenim u ime Nacije".¹¹⁵

Umesto zaključka

Kroz periodizaciju prelomnih tačaka, nultih časova politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godine, kao i odabirom njenih eklatantnih manifestacija, pokušalo se dokazati da, iako takva politika postoji, ona je nedosledna, podložna uticajima i često uslovljena principom političke upotrebljivosti. To je vidljivo i kroz ambivalentan odnos prema Drugom svetskom ratu i antifašizmu. Naglašena je nacionalizacija antifašizma, rehabilitovani i apoloizirani četnički pokret favorizuje se u odnosu na partizanski. Tragovi partizanskog otpora fašizmu brišu se iz javnog prostora, sa uličnih tabli, imena preduzeća, ustanova, iz službenog kalendara praznika. Namera i uspeh partizanskog ratovanja se devalviraju tvrdnjama o neracionalnom žrtvovanju civilnog stanovništva i boraca za ideološke, revolucionarne ciljeve. Istovremeno, u javnom diskursu izostavljaju se i zaboravu predaju ratni zločini pripadnika četničkog pokreta prema nesrpskom stanovništvu, zarobljenicima i onima za koje se verovalo da podržavaju partizane. Ovakvu

115 Dimitrijević, "Pomirenje i izvinjenje".

preradu prošlosti omogućio je s jedne strane refleks epohe, a s druge strane vlastita akademsko-medijska etnocentrična interpretacija. Evropska tendencija izjednačavanja komunizma i totalitarizma olakšala je distanciranje od partizanskog antifašističkog pokreta pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije. Ipak, snažno prevrednovanje istorije kojim će ravnogorski četnici, bez utvrđivanja novih činjenica, postati nosioci antifašističkog otpora i pobednici u Drugom svetskom ratu omogućio je princip uspostavljen prethodnom zamenom jugoslovenskog narativa srpskim nacionalističkim, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka.

I posle 2000. godine i drugog nultog časa srpske nacije u poslednjih dvadesetak godina primetna je slična tendencija. Prelazak u etnocentrično sećanje na ratove devedesetih, koje se gradilo na simbolici žrtve srpskog naroda, bilo je moguće ili bar jednostavnije jer je na meta-razini to bila ista strukturalna priča (samo)viktimizacije, koja je bila na delu i kod nove službene politike sećanja na Drugi svetski rat u SFRJ. Etnocentizam ostaje glavna karakteristika politika sećanja jer se umesto sa nacionalističkim programima zločinačkog režima diskontinuitet uspostavlja u odnosu na socijalističko-komunističko nasleđe Miloševićeve ere. Približavanje evropskim vrednostima (i Uniji), bilo da je reč o saradnji sa Haškim tribunalom, formiranju Komisije za istinu ili donošenju Deklaracije o osudi zločina o Srebrenici, više izgleda kao vežba mimikrije nego rezultat oštrog reza i otvorenog suočavanja sa jučerašnjim zločinima u ime nacije. Ovakvi postupci aktera službene politike sećanja potvrđuju nastojanje da se odgovori na različite, pa često i suprotstavljene uticaje s polja zarad vlastite političke koristi, bilo da se sledi evropski stav o genocidu u Srebrenici ili se vraćaju ulice ruskim oslobodiocima Beograda.

Posledice takvog tretmana politika sa prošlošću, koje uz etnocentizam karakterišu i nedoslednost i mimikrijsko prilagođavanje uticajima, rezultira

preradama istorije u kojima zločinci mogu postati žrtvama, gubitnici pobednicima. Ovo nikako ne znači da je preispitivanje istorije i odluka u prošlosti zabranjena ili štetna stvar, reč je o tome da se mora zasnivati na naučno utvrđenim činjenicama a ne na interpretacijama.

Dalje, nedvosmisleno je da službene politike sećanja moraju uključiti i negativna sećanja, senke prošlosti. Za njih su se tokom posmatranog perioda uglavnom zalagali pripadnici takozvane Druge Srbije, one koja se ne miri sa zločinom. Nasleđe njihovih inicijativa za hrabro suočavanje sa prošlošću danas artikuliše mnogočlana koalicija za formiranje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o svim žrtvama ratnih zločina i drugih teških kršenja ljudskih prava počinjenih na teritoriji bivše SFRJ u periodu od 1991. do 2001. – REKOM. Ta inicijativa predlaže objedinjavanje državnih dostignuća u sferi tranzicione pravde pozivajući se na sudski utvrđene činjenice, naučne analize i nalaze petnaestogodišnjeg rada nezavisnih aktera, rešena da stvori prostor i za lična sećanja žrtava i preživelih. Predlagači REKOM-a zalažu se da buduća komisija u posebnim tematskim sesijama ispita i odgovornost institucija, pa i medija za događaje devedesetih. Ukoliko bi se države nastale raspadom Jugoslavije saglasile i formirale REKOM, bila bi to prva međudržavna komisija koju bi zajedno osnovale nekada zaraćene strane. Ovakva jedinstvena verzija Komisije za istinu otvara mogućnost pristupa politikama sećanja kakav nije viđen na prostorima Zapadnog Balkana, a nezabeležen je i u dosadašnjoj istoriji mehanizama za utvrđivanje istine u postkonfliktnim društvima. Zbog toga se inicijativa čini vrednom podrške, ali i naglašene akademske pažnje u predstojećem periodu.

BIBLIOGRAFIJA

- "Dobiće ulice do 9. maja", *Blic*, 29. januara 2010. Pristupljeno: 12. decembra 2011.
- "Otvoreno pismo", *Glas istine Društva za istinu o NOB-u 1991-1995*, maj-jun 2003.
- "Tadić i Medvedev položili vence oslobodiocima Beograda", *Politika*, 21. oktobra 2009. Pristupljeno: 16. novembra 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Tadic-i-Medvedev-polozili-vence-oslobodiocima-Beograda.lt.html>.
- "Krivci za zločine moraju na sud", *Blic*, 5. juna 2005. novembra
- "Marović se u Sarajevu izvinio za zla počinjena BiH", *Beta*, 13. novembra 2003. Pristupljeno: 29. oktobra 2011. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2003&mm=11&dd=13&nav_category=11&nav_id=124553.
- "Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti", *Večernje novosti*, 25. i 26. septembra 1986. Pristupljeno: 29. oktobra 2011. <http://povijest.net/sadrzaj/lenta/20-st/sfrj/542-memorandum-sanu.html>.
- "Prekinuti začarani krug zla", *Večernje novosti*, 10. jula 2005. Pristupljeno: 4. decembra 2012. http://www.mfa.gov.rs/Srpski/FDP/110705_s.html.

- “Tadić: Svi dugujemo izvinjenje”, *B92*, 6. decembra 2004. Pristupljeno: 5. decembra 2011. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=12&dd=06&nav_category=11&nav_id=157274.
- “Usvajanje Deklaracije Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici (stenografske beleške sa sednice)”, Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, 2010. Pristupljeno: 5. decembra 2001. <http://rs.yihr.org/rs/article/149/>.
- Zakon o rehabilitaciji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, LXII, 33/2006, 17. aprila 2006.
- Vlada Republike Srbije (predlagač). Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji, 20. oktobra 2011. Dostupno na: <http://goo.gl/Ayl49>.
- Bečković, Olja (autor emisije). “Utisak nedelje”, *TV B92*, 10. jula 2011. Pristupljeno: 1. decembra 2011. http://www.b92.net/video/video.php?nav_category=907&nav_id=524623.
- Čajetinac, M. Tijana. “Deklaracija o Srebrenici – još jedno simboličko ubistvo”, *Peščanik*, 14. aprila 2010. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://pescanik.net/2010/04/deklaracija-o-srebrenici-%E2%80%93-jos-jedno-simbolicko-ubistvo/>.
- Ćurguz Kazimir, Velimir. “Zavera stida”. Iz: *Srebrenica – od poricanja do priznanja*, ur. Sonja Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005. Pristupljeno: 5. decembra 2011. <http://www.helsinki.org.rs/doc/Svedocanstva22.pdf>
- Dimitrijević, Nenad. “Pomirenje i izvinjenje”. *Peščanik*, 5. maja 2011. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://pescanik.net/2011/05/pomirenje-i-izvinjenje/>
- Dimitrijević, Nenad. *Dužnost da se odgovori – masovni zločini, poricanje i kolektivna odgovornost*. Beograd: Fabrika knjiga, 2011.

- Dimitrijević, Vojin. "Dokle smo stigli u suočavanju sa prošlošću", Tribina, Beograd: CZKD. 2. decembra 2011.
- Dimitrijević, Vojin. "Genocid – ta magična reč". *Peščanik*, 6. aprila 2010. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://pescanik.net/2010/04/genocid-%E2%80%93-ta-magicna-rec/>.
- Ebart Consulting. *Mediji u Srbiji o Srebrenici januar 2003 – 24. jun 2005*. Beograd: Ebart Consulting, 2005.
- Fond za humanitarno pravo. *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999-2005*. Pristupljeno: 9. februara 2012. <http://www.hlc-rdc.org/?p=13182>.
- Fond za humanitarno pravo. *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu*. Pristupljeno: 9. februara 2012. <http://www.hlc-rdc.org/?p=14351>.
- Fond za humanitarno pravo. *Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama. Izveštaj za 2007. godinu*. Pristupljeno: 9. februara 2012. <http://www.hlc-rdc.org/?p=13189>.
- Gligorijević, Jovana. "Zašto Srbija nema antifašistički praznik". *Vreme* 1070, 7. jula 2011. Pristupljeno: 19. novembra 2011. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=999461>.
- Helsinški odbor za ljudska prava, *Slučaj Škorpioni* (Beograd: Helsinški odbor, 2008). Pristupljeno: 19. decembra 2011. <http://pescanik.net/2008/09/slucaj-skorpioni/http://vesti.krstarica.com/vesti-dana/dobice-ulice-do-9-maja/>.
- Konerton, Pol. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92, 2002.
- Kuljić, Todor. "Kritička kultura sećanja". *Peščanik*, 30. juna 2006. Pristupljeno: 6. februara 2012. <http://pescanik.net/2006/06/kriticka-kultura-secanja/>.
- Kuljić, Todor. "Prevladavanje prošlosti – idejna strana". *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 2-3 (2000). Pristupljeno: 9. novembra 2011. <http://csi-platforma.org/node/39>.

- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović. "Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na drugi svetski rat". Pristupljeno: 29. oktobra 2011. http://starosajmiste.info/files/manojlovic_pintar_sajmiste.pdf.
- Marković, Vladimir. "Političko nasleđe antifašizma". Pristupljeno: 29. oktobra 2011. <http://csi-platforma.org/node/40>.
- Mićević I. "Žikica Jovanović Španac započeo je građanski, a ne rat protiv okupatora. I heroj i terorista". *Večernje novosti*, LVI, 10. januara 2009.
- Mijatović, V. "Ime promenilo 1500 ulica". *Večernje novosti*, 11. novembra 2008. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:226317-lme-promenilo-1500-ulica>.
- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina – Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 2006.
- Milosavljević, Olivera. *Savremenici fašizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010. Pristupljeno: 21. oktobra 2011. <https://docs.google.com/a/dokukino.org/viewer?url=http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi14.pdf>.
- Nedeljković, Violeta, Ana Vlahović. "Šumarice dan sećanja na srpske žrtve". *Press*, 14. jula 2011. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://www.naslovi.net/2011-07-14/press/sumarice-dan-secanja-na-srpske-zrtve/2671830>.
- Nedeljković, Violeta. "Akcija Pressa: Šumarice državni praznik". *Press*, 8. jula 2011. Pristupljeno: 29. novembra 2011. http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/167791/AKCIJA+PRESSA%3A+%C5%A0umarice+dr%C5%BEavni+praznik.html.
- Nedeljković, Violeta. "Tadić podržao Šumarice". *Press*, 20. septembra 2011. Pristupljeno: 29. novembra 2011. <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/>

vesti_dana/story/176845/Tadi%C4%87+podr%C5%BEao+%E2%80%9E%C5%A0umarice%22.html.

Nikolić, Kosta, Žutić, Nikola et al. *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.

Nikolić, Kosta. "Šta se zaista dogodilo 7. jula 1941. u Beloj Crkvi. Uloga seoskog vašara u srpskoj istoriji". *NIN* br. 3028, 8. januara 2009.

Pavićević, Borka. "Krik iz Groba". *Danas*, 25. maja 2005.

Perović, Miloš. "Nacionalizam i društveni revizionizam kao posledica sloma društvenih vrednosti". Iz: *Nacija kao problem ili rešenje – istorijski revizionizam u Srbiji*, ur. Petar Atanacković, Novi Sad: Futura 2008. Pristupljeno: 19. novembra 2011. <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.csi-platforma.org%2Fsites%2Fcsi-platforma.org%2Ffiles%2Fpublikacije%2Fnacija-i-revizionizam.pdf>.

Radanović, Milan. "Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. godine". Iz *Izgubljeno u tranziciji*, ur. Željko Klarić et al. Beograd: Roza Luxemburg Stiftung, 2011. Pristupljeno: 11. novembra 2011. <http://csi-platforma.org/node/41>.

Savić, Obrad i Ana Miljanić, ur. *Zajednica sećanja*. Beograd: Beogradski krug i CZKD, 2006.

Stamenović, Ilija. "Kosta Nikolić, istoričar: 'Ni potomak Svetog Save ne bi ga majci dobio penziju'", *Srpska reč*, 358, 10. novembra 2004.

Stojanović, Dubravka. "U ogledalu 'drugih'". Iz: *Novosti iz prošlosti*, ur. Vojin Dimitrijević. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010. <http://www.bgcentar.org.rs/images/stories/Datoteke/novosti%20iz%20proslosti.pdf>.

Šulović, Sonja. "Ruski generali ponovo dobijaju svoje ulice". *Blic*, 1. maja 2010. Pristupljeno 15. oktobra 2011. <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/187530/Ruski-general-ponovo-dobijaju-svoje-ulice>.

- Timofejev, Aleksandar. "Kragujevački oktobar 1941." *Muzej istorije Srbije*.
Pristupljeno: 9. februara 2011. <http://goo.gl/Et0VR>.
- Torov, Ivan. "Dve deklaracije – jedna manipulacija?". *Peščanik*, 14. januara
2010. Pristupljeno: 4. februara 2012. [http://pescanik.net/2010/01/
dve-deklaracije-%E2%80%93-jedna-manipulacija/](http://pescanik.net/2010/01/dve-deklaracije-%E2%80%93-jedna-manipulacija/).
- Videnović, Sava. "Sretenje novi dan državnosti". Pristupljeno: 9. februara 2012.
<http://www.mail-archive.com/stop-nsp@topica.com/msg00871.html>.
- Više o presudi i slučaju Dražena Erdemovića dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13167> i: [https://docs.google.com/viewer?
url=http%3A%2F%2Fhlc-rdc.org%2Fimages%2Fstories%2Fpublikacije
%2FDosije_10.%2520diverzantski%2520odred_FHP_14.09.2011..pdf](https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fhlc-rdc.org%2Fimages%2Fstories%2Fpublikacije%2FDosije_10.%2520diverzantski%2520odred_FHP_14.09.2011..pdf).
Pristupljeno: 9. februara 2012.
- Vlada Republike Srbije. *Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o
državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji*. Pristupljeno: 20. oktobra
2011. <http://goo.gl/Ayl49>.
- Vukčević, Vladimir. "Jedinstvena prilika za poruku pomirenja". *Vreme*, br.
997, 11. februara 2010. Pristupljeno: 1. decembra 2011. [http://www.
vreme.com/cms/view.php?id=912702](http://www.vreme.com/cms/view.php?id=912702).

Linkovi:

- <http://grupaspomenik.wordpress.com/>
<http://rs.yihr.org/rs/programmes/associated/1/5>
<http://www.czkd.org/>
<http://www.helsinki.org.rs>
<http://www.hlc-rdc.org/>
<http://www.yihr.org>
<http://www.zeneucrn timer.org/>

Promjene u društvenim i političkim kontekstima su konsekvntno donijele i promjene u odnosu prema prošlosti, što je vrlo slikovito prikazano u primjeru svih triju studija. Tako ćemo, čitajući o primjerima i praksama sjećanja u posljednja dva desetljeća, primijetiti da postoji snažna poveznica između sva tri konteksta, a to je stalna potreba za stvaranjem novih službenih politika sjećanja (i zaboravljanja), potreba za redefiniranjem prošlosti, što se najbolje očitava u odnosima prema antifašističkom naslijeđu i tumačenjima partizanskog pokreta. Brisanje datuma iz kalendara državnih praznika, paralelne komemoracije na istim mjestima sjećanja s potpuno različitim tumačenjima simbolike mjesta, nasilno uništavanje odnosno nemaran odnos prema spomenicima/ mjestima sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu (NOB), promjene naziva ulica i gradova samo su neki od primjera snažnih i često kontradiktornih promjena u geografskoj i mentalnoj arhitekturi regiona u posljednja dva desetljeća.

Iz predgovora

Meline Sadiković

www.fes.ba

ISBN 978-9958-884-15-3

9 789958 884153